

TC.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎLER'İN İLK ASRINDA VELİAHTLARIN YETİŞTİRİLMELERİ VE
ABBÂSÎLER'DE VELİAHTLIK UYGULAMASI

(132-232/749-847)

Hatice ULUIŞIK

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

Konya-2018



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	HATİCE ULUIŞIK
	Numarası	108110023001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN
	Tezin Adı	Abbâsiler'in İlk Asrında Velihtların Yetiştirilmeleri ve Abbâsiler'de Velihtlık Uygulaması (132-232/749-847)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Abbâsiler'in İlk Asrında Velihtların Yetiştirilmeleri ve Abbâsiler'de Velihtlık Uygulaması (132-232/749-847)* başlıklı bu çalışma *22.03/2018* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	İ. Hakkı Atçeken	
2	Prof. Dr.	A. Turan Güler	
3	Prof. Dr.	Bilal SAKLAN	



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	HATİCE ULUIŞIK		
	Numarası	108110023001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI, İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	ABBÂSÎLER'İN İLK ASRINDA VELİAHTLARIN YETİŞTİRİLMELERİ VE ABBÂSÎLER'DE VELİAHTLIK UYGULAMASI (132-232/749-847)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Hatice ULUIŞIK



ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice ULUIŞIK		
	Numarası	108110023001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı/ İslâm Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Tezin Adı	Abbâsîler'in İlk Asrında Velihtların Yetiştirilmeleri ve Abbâsîler'de Velihtlık Uygulaması (132-242/749-847)			

Abbâsîler'in ilk yüzyılı (132-232/749-847) İslâm Tarihi ve Dünya Tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Yöneticileri ve halkı Müslümanlardan oluşan Abbâsî Devleti, İslâm siyasetinin tekamülü ve işleyişi bakımından, kendisinden sonra kurulan Müslüman devletler için model bir görev üstlenmiştir.

Hız Muhammed (sav)'in peygamberliği ve devlet adamlığı ile başlayan bu süreç, Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler'in ardından Abbâsî hanedanının iktidara gelmesiyle gelişerek devam etmiştir. Bu dönemde devletin gelişmesi ve genişlemesinde halifelerin siyâsî becerisi, zekası, liyakatlı devlet adamları ve komutanların varlığı etkili olmuştur. Kendilerinden önce varlığını sürdüren Emevîler'in hatalarından ders çıkartan Abbâsîler, veliaht olarak düşündükleri çocuklarının eğitime büyük önem vermişler, onlar için dönemin en seçkin ve iyi âlimlerini görevlendirmişlerdir. Abbâsî siyasetinde veliahtların devlet içinde bu kadar büyük önem arz etmesi, veliahtlık uygulamasının işleyişi ve meşruiyetini de gündeme getirmiş, gerek dönemin âlimleri gerekse muâsır araştırmacılar bu konuda farklı görüş beyan etmişlerdir.

Giriş ve iki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde; Abbâsî halifelerinin hilâfete geçmeden önceki yaşamları, eğitim hayatları, siyâsî tecrübeleri ve hilâfete geçtiklerinde bile halife üzerinde tesiri devam eden önemli şahsiyetler incelenirken; ikinci bölümde; veliahtlık uygulamasının İslâm dini ve siyaseti açısından durumu, veliahtlık için verilen mücadeleler ve veliahtların belirlenmesinde etkili olan faktörler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler, Abbâsîler, veliaht, veliahtlık, halife, siyaset, eğitim, biat...



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Hatice ULUIŞIK		
	Student Number	108110023001		
	Department	Islamic History And Arts/ Islamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Trainings and Education of Crown Princes in the First Century of Abbasids and Crown Prince System in Abbasids (132-232/749-847)			

The first century of Abbasids (132–232/749–847) is of great importance in terms of Islamic History and World History. The Abbasid State, which consists of the rulers and the people of Muslims, has taken on a role model task for the Muslim states established after itself in terms of the evolution and functioning of Islamic politics.

This period, which began with the prophecy and statesmanship of Prophet Muhammad (s.a.a.w.), growingly continued with Abbasids in power following Rashidun Caliphs (Four Great Caliphs) and Umayyads. During this period, the political skill and intelligence of caliphs and the presence of capable statesmen and commanders influenced the development and expansion of the state. Having taken lessons from the mistakes of the Umayyads, Abbasids gave great importance to the education of the children who were thought crown princes and assigned the most distinguished and best scholars of their era for them. In the Abbasid politics, the fact that the crown princes have such a great importance in the state also raised the topic of the functioning and legitimacy of practice of crown prince system; however, both the scholars of the era and the contemporary researchers disaccorded on this issue.

This study consists of introduction and two parts. In the first part, the lives of the Abbasid caliphs before the caliphate, educational backgrounds and political experiences of them have been examined and important characters that continue to influence the caliph have been explored. In the second part, the fact of crown prince system in terms of Islamic religion and politics, the struggles for being crown prince and the influencing and determining factors of crown princes have been studied.

Key Words: Abbasids, Crown Prince, Crown Prince System, Caliph, Politics, Education, Allegiance.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
1.2. Araştırmanın Metodu.....	2
1.3. Araştırmanın Kaynakları	3
2. HULEFÂİ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE HİLÂFETİN UYGULANIŞI.....	5
3. HİLÂFET'İN VERÂSETE DÖNÜŞMESİ	10
4. EMEVÎLER DÖNEMİNDE VELİAHTLIK UYGULAMASINA GENEL BİR BAKIŞ.....	17

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ABBÂSÎLER'İN İLK YÜZYILINDA VELİAHTLAR VE HALİFELİK ÖNCESİ HAYATLARI.....	26
1.1. Ebu'l-Abbas Abdullah es-Seffâh	26
1.1.1 Ebu'l Abbas Abdullah es-Seffah'ın Eğitimi, Ahlâkı ve Evliliği:.....	27
1.1.2. Ebu'l-Abbas Abdullah es-Seffah'ın Halife Seçilmesi.....	30
1.2. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr	33
1.2.1. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un Eğitimi, Ahlâkı ve Evlilikleri:	34
1.2.2. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri	38
1.2.3. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un Ebu'l-Abbas es-Saffah İçin Biat Alması....	42
1.2.4. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un Veliht Seçilmesi.....	43
1.3. Muhammed el-Mehdî	45
1.3.1. Muhammed el-Mehdînin Eğitimi ve Ahlâkı.....	45
1.3.2. Muhammed el-Mehdî'nin Veliht Seçilmesi:.....	50
1.3.3. Muhammed el-Mehdî'nin Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri	51
1.4. Mûsa el-Hâdî	52
1.4.1. Mûsa el-Hâdî'nin Eğitimi ve Ahlâkı.....	53
1.4.2. Mûsa el-Hâdî'nin Veliht Seçilmesi:.....	55
1.4.3. Mûsa el-Hâdî'nin Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri:	56
1.4.4. Mûsa el-Hâdî'nin Hârun'u Velihtlıktan Hal Etmek İstemesi:	57
1.5. Hârun er-Reşîd.....	60
1.5.1. Hârun er-Reşîd'in Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları:	61

1.5.2.	Hârun er-Reşîd'in Nedimleri.....	64
1.5.3.	Hârun er-Reşîd'in Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri:.....	65
1.6.	Muhammed el-Emîn.....	66
1.6.1.	Muhammed el-Emîn'in Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları	67
1.6.2.	Muhammed el-Emîn'in Nedimleri:.....	73
1.6.3.	Muhammed el-Emîn'in Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri:.....	74
1.6.4.	Muhammed el-Emîn'in el-Me'mûn'u Velihtlikten Hal Etmek İstemesi.....	77
1.7.	Abdullah el-Me'mûn.....	79
1.7.1.	Abdullah el-Me'mûn'un Eğitimi ve İlgi Alanları:.....	80
1.7.2.	Abdullah el-Me'mûn'un Veliht Seçilmesi	85
1.7.3.	Abdullah el-Me'mûn'un Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri.....	86
1.8.	Muhammed el-Mu'tasım	87
1.8.1.	Muhammed el-Mu'tasım'ın Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları:.....	87
1.8.2.	Muhammed el-Mu'tasım'ın Nedimleri	90
1.8.3.	Muhammed el-Mu'tasım'ın Veliht Seçilmesi	90
1.8.4.	Muhammed el-Mu'tasım'ın Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri.....	91
1.9.	Ebû Ca'fer el-Vâsık.....	93
1.9.1.	Ebû Ca'fer el-Vâsık'ın Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları	93
1.9.2.	Ebû Ca'fer el-Vâsık'ın Nedimleri.....	96
1.9.3.	Ebû Ca'fer el-Vâsık'ın Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri	96

İKİNCİ BÖLÜM

2.	ABBÂSÎLER'İN İLK YÜZYILINDA VELİAHTLIK UYGULAMASI	98
2.1.	Abbâsîler'in Kuruluşu	98
2.2.	Hilâfetin Gerekliliği.....	108
2.3.	Velihtlik Usûlü Ve Veliht Tayin Etmenin Hükmü.....	111
2.3.1.	Veliht Tayininde Aranan Şartlar	122
2.3.2.	Veliht Tayin Edilene Biat Etmenin Hükmü	124
2.3.3.	Birden Fazla Velihta Biat Etmenin Hükmü	131
2.3.4.	Çocuk Velihte Biat Etmenin Hükmü	136
2.3.5.	Velihta Biatın Uygulanış Şekli	138
3.	VELİAHTLARIN BELİRLENMESİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER	142
3.1.	Nesebin Etkisi	142
3.2.	Hanedandaki Hanımların Etkisi	144

3.3. Velihtin Kişisel Özellik, Beceri Ve Zekasının Etkisi	154
3.4. Devlet Erkanı Ve Komutanların Etkisi	157
3.5. Halîfelerin Kişisel Tercihi	163
4.1. Veliht Uygulaması Sebebiyle Hanedan İçinde Yaşanan Mücadeleler	167
4.1.1. Halîfe İle Veliht Arasında Yaşanan Velihtlık Mücadeleleri.....	173
4.1.2. Anne-Oğul Arasında Yaşanan Velihtlık Mücadeleleri.....	174
4.1.3. İki Kardeş Arasında Yaşanan Velihtlık Mücadeleleri	176
4.2. Devlet Erkanı ve Komutanların Velihtlık Uygulamasına Bakışı	183
4.3. Âlimlerin, Abbasî Yönetimine ve Velihtlık Uygulamasına Bakışı	185
5.1. Yönetim Anlayışı ve Velihtlık Uygulaması Açısından Emevî-Abbasî Mukayesesi ..	191
5.2. Abbasilerde Velihtlık Uygulamasının Değerlendirilmesi	199
SONUÇ.....	203
KAYNAKÇA.....	207

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde 132-656/749-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler, Osmanlılar'dan sonra en uzun süre iktidarda kalan hanedandır. Kuruluşundan yıkılışına kadar geçirdiği süreçte sadece İslâm tarihi için değil dünya tarihi için de önemli bir yere sahiptir. Abbâsîler'in ilk yüzyılı ise, devletin teşekkülü, gelişimi ve siyasî arenada varlığını göstermesi açısından daha büyük önem taşımaktadır.

Bu yüzyılda devlet, Emevîler'den devraldığı şekliyle kalmamış, başkentin Şam'dan Bağdat'a taşınması başta olmak üzere dinî, siyasî ve kültürel alanda da büyük bir değişim ve dönüşüm göstererek, İslâm dünyasının sınırlarını ve nüfusunu imparatorluk boyutuna ulaştırmıştır. Bunların yanısıra hilâfeti ellerinde bulunduran bu aile sadece siyasî değil, dinî açıdan da Müslümanların liderliğini üstlenmiştir.

Ortaçağ'da dünya çapında bilinen ve hemen her yerde tatbik edilen veliahtlık usulü; devleti yöneten ailenin, iktidarı elinde tutmak amacıyla devlet yönetimini ve hakimiyetini hanedan üyelerinden birisine ve çoğunlukla da çocuğuna devretme şekliyle tezahür eden bir uygulamaydı. Bu uygulama taht mücadelelerinin en aza indirilmesi açısından çoğu zaman devletin lehine işlev görse de zaman zaman da yanlış yapılan tercihler sonucu liyakatsiz ve tecrübesiz veliahtların iktidara geçmesiyle devleti zayıflatan önemli bir unsur olabilmekteydi.

Bu tarz menfi durumları tecrübe etmekten kaçınan hükümdarlar, devleti emanet edecekleri veliaht adayının bir hükümdar gibi yetiştirilmesine önem vererek, onların eğitimleriyle bizzat ilgilenmişlerdir. Bunun sonucu olarak da eğitilmiş ve tecrübeli bu adaylar iktidara geldiklerinde iyi bir yönetim sergilemişlerdir. Kimi zaman ise dönemin en seçkin âlimlerinden ders almak dahi yeterli olmamış, veliaht adayının içinde bulunduğu sosyal çevrenin ve yetişme tarzının daha ağır basması sonucu bu aday, kendisinden beklenen başarıyı sergileyemeyerek devletin zayıflamasına sebep olmuştur.

Devleti yöneten halifelerin, hilâfetleri süresince gösterdikleri siyasî tutum ve davranışın seyrine yön veren unsurun ne olduğunu, bu halifelerin sahip oldukları ahlâk, zekâ ve olgunluğu nasıl elde ettiklerini daha iyi anlayabilmek için şüphesiz bu halifelerin çocukluk ve gençlik yıllarına da vâkıf olmak gerekmektedir. Zira onların

nasıl bir ortamda yetiştiklerini, zihin dünyalarına ve ahlâkî gelişimlerine neyin tesir ettiğini, bu sürede karşılarna nelerin çıktığını, nasıl bir tavır takındıklarını ve zorluklarla nasıl başa çıktıklarını anlamak, onların takip ettikleri siyaset anlayışlarını da anlamamıza katkı sağlayacaktır. Bu minvalde halîfeleri ve yönetimlerini tenkid ya da takdir etmeden önce onların doğumundan ölümüne kadar olan yaşamlarını iyi analiz etmek gerekmektedir. Onları iyi tanımak, onlara yönelik eleştiri ve övgülerin daha isabetli ve tutarlı olmasına da imkan sağlayacaktır. Çünkü hiçbir veliaht, sessiz sakin bir şekilde sarayında hilâfete geçecekleri günü beklememiştir. Aslında onların siyasî hayatı ve liderlik rolü, veliahtlığa geçtikleri gün başlamış, iktidar mücadelesi de o günden itibaren velahtın hayatını işgal etmiştir.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi ve metodu üstünde durduktan sonra Hulefâi Râşidîn döneminden Abbâsîler'in kuruluşuna kadar olan süreci siyasî açıdan kısaca değerlendirdik.

Birinci bölümde ise Abbâsîler'in ilk yüzyılındaki halîfelerin, hilâfete kadarki süreçlerini ele alarak veliahtların yetişmelerini, eğitimlerini, aldıkları siyasî görevleri ve karşılaştıkları olayları inceleyerek onların ahlâkına ve şahsiyetlerine etki eden faktörleri tespit etmeye çalıştık. Bu bölümde edindiğimiz bilgi, ikinci bölümün konusuna da ışık tutarak, bu uygulamanın olumlu ve olumsuz yönleri ile meşruluğunun tartışılmasına etki eden faktörleri de gözler önüne sermiştir. Emevîler'den itibaren Abbâsîler de bu yönetim şeklinin başarıyla icra edilebilmesi için her türlü alternatife başvurmuş yine de beklenen başarı elde edilememiştir. Bu da, uygulamanın âlimler ve tarihçiler tarafından sorgulanmasına sebep olmuştur.

İkinci bölümü Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Velihtlık Uygulaması, Velihtların Belirlenmesinde Etkili Olan Faktörler, Velihtlık Uygulamasının İç Siyasete Yansımaları ve Abbâsîler de Velihtlık Uygulaması Üzerine Genel Bir Değerlendirme başlıkları altında inceleyerek, velihtlık uygulaması ve bu uygulamanın sosyal-kültürel ve tarihî gerçekler ve tecrübeler ışığında İslâm kaideleri açısından hükmüne dair bilgi verdik. Herhangi bir çıkarımda bulunmadan önce, âlimlerin birbirinden farklı yorumlara da yer vererek en doğru sonuca ulaşmaya çalıştık.

Çalışmamızın konusunu belirleme ve şekillenip bu aşamaya gelmesinde çok değerli ilmî şahsiyetlerin rolü bulunmaktadır. Tezin şekillenmesinde bize rehberlik eden, bilgi, tecrübe ve tavsiyelerini esirgemeyen Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi başta danışmanım Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken hocama, Tez İzleme Komitesi üyelerinden olan ve her toplantıda gösterdikleri itina ile ufkumu genişleten İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel hocama ve Hadis Anabilim Dalı öğretim Üyesi Prof. Dr. Bilal Saklan hocama kıymetli zamanlarından ayırarak öneri ve tavsiyeleriyle çalışmama ışık tuttuklarından dolayı teşekkürü bir borç biliyorum.

Hatice Uluşık

Mart 2018

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
byy.	: Baskı yeri yok
c.	: cilt
çev.	: Çeviren
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ÇÜİFD	: Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
Dnş.	: Danışman
Ed.	: Editör
EI	: Encyclopedia of Islam
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
HÜİFD	: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
19MÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr.	: Neşreden
(r.a.)	: Radıyallahu Anh
s.	: Sayfa
(s.a.v.)	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sy.	: Sayı
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz
v.	: Vefat Tarihi
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Abbâsîler, kendisinden sonra kurulacak İslâm devletleri için bir model görev üstlenmiştir. Zira Emevîler'i yıkarak devletin başına geçen bu hanedan, iktidarda kaldıkları sürede gösterdikleri siyasî tutum ve izledikleri politika ile İslâm devletlerinin tekâmülüne de katkı sağlamışlardır. Arap yarımadasında Bizans ve Sâsânî devletlerinin hâkim oldukları bölgelerde bilinen ve uygulanan, Hicaz bölgesinde ise çevre beldelerden edindikleri malumatlar sonucu bilinen ancak uygulanmayan bir yönetim şekli olan verâset usûlünü devam ettirmede gerekli hassasiyeti göstermiş; hatta bu uğurda birçok cana kastetmekten geri durmamıştır.

Araştırmamızın konusu; ilk dönem Abbasî veliahtlarının hilâfete kadarki hayatlarını doğumlarından başlayarak, eğitim hayatları ve hilâfetten önceki siyasî faaliyetlerini de kapsayacak şekilde incelemek ve onların ahlâkî oluşumuna tesir eden unsurları saptamaya çalışmaktır. Ayrıca Emevîler'den miras alınan veliahtlık uygulamasının mahiyetini, nasıl anlaşılması gerektiğini ve bu uygulamanın İslâm kaideleri açısından nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktır.

Böyle bir çalışma yapmamızdaki amacımız; Abbâsî hanedana mensup olan halifelerin çocukluklarına kadar inerek onların eğitimi, ahlâkî oluşumu ve sahip oldukları zihin yapısını nasıl ve hangi ortamlarda elde ettiklerini gün yüzüne çıkartmak, onların bu evrelerinin, siyasî hayattaki tezahürlerini saptamaya çalışmak ve olası tenkit ve takdirleri de bu bağlamda yorumlayarak tahlil etmektir. Çünkü kaynaklar göstermektedir ki çoğu halife acımasız eleştiri ve gereksiz övgülerin odağı olmuş, kimisi çok uç noktalara çıkartılırken kimisi de ayaklar altına alınmıştır. Onların yetiştikleri ortam ve çevresindeki insanların karakterini bilmek öyle zannediyoruzki, halifelerin karakterlerini çözümlene de daha sağlıklı veriler sunacaktır.

İnsan topluluklarının ortaya çıkışından itibaren uygulanmış olan ve günümüze kadar geçen sürede bazı toplumlarda hâlâ varlığını sürdüren verâset usulünü, tarihî perspektifle değerlendirmek gerekmektedir. Dinî bir hüviyet atfettiğimiz hilâfet meselesi, Emevîler'den itibaren tamamen dünyevî çıkarları içine

alan; adı Hilâfet ama uygulamada saltanat olan siyasî bir rejime dönüşmüştür. Râşid halîfeler İslâmî teoride bir yönetim anlayışı benimsemiş, müşavere ve seçime önem vermiş, öncelikli olarak da toplumun yararını gözetmiştir. Halîfelerin uğruna kıyasıya mücadele verdiği hilâfetin başlangıçta ne olduğunu, zamanla insanların çıkarı için nasıl değiştiğini ortaya koymak ve İslâmî düşüncede nasıl olması gerektiğini insanlara daha doğru bir şekilde vermek bir diğer amacımızı oluşturmaktadır.

1.2. Araştırmanın Metodu

Tarih Bilimi, tarihî verileri malzeme olarak kullanırken bu verilerin sıhhati ve doğruluğu üzerinde önemle durmakta ve iyi bir tahlil süzgecinden geçirmektedir. Çünkü bu verilerin sıhhati aynı zamanda tarihçilerin ulaşacağı sonucun da sıhhatini doğrudan etkilemektedir. İslâm tarihine dair yazılan en eski kaynakların nakilci ve rivâyetçi bir anlayış ile kaleme alınması, bu kaynakları inceleyen kimselerin analizde bulunmasını da güçleştirmektedir. Bu anlayışla yıl yıl verilen tarihî olaylar herhangi bir irtibat kurulmadan, sebep sonuç ilişkisi gözetilmeden, muhakemeye tabi tutulmadan nakledildiği için okur ve tarihçi bu bilgileri yorumlarken ister istemez yaşadığı coğrafya, içinde bulunduğu sosyo-kültürel çevre, dini inanç ve statüsünün tesiriyle çıkarımlarda bulunarak sonuca varmaktadır.

Bu yüzden biz çalışmamızda en doğru tespit ve sonuca varabilmek adına, tarihî olayları ve durumları sebep-sonuç ilişkisini gözeterek, tarafsızlık ilkesine bağlı kalarak ve o dönemde yaşanmış olayları dönemin şartları ile değerlendirerek incelemeye çalıştık.

Çalışmamızı daha derin bir incelemeyle ele alabilmek için, konumuzu zaman açısından yaklaşık bir asır ile sınırlandırdık ve rivâyetlerin sıhhatini mümkün olduğunca analiz etmeye çalıştık. Bu analizi yaparken de olayların psikolojik, sosyolojik ve hukukî ayağını da göz önünde bulundurduk.

Konuyu belirlemenin akabinde, öncelikle ülkemizde yapılmış çalışmalara ulaşmaya çalıştık. Konumuzla doğrudan ilişkili müstakil Türkçe çalışmanın olmadığını tespit ettikten sonra bu konuyu çalışmakta karar kıldık ve bu amaçla İstanbul, Ankara ve Konya'daki kütüphanelerden istifade ettik. Birinci ve ikinci elden kaynakları tedarik ederek, konulara göre sınıflandırıp fişleme yaptık. Her bir başlık altında toplanan bu verileri yazma aşamasında tahlil ederek en doğru tespit ve sonuca

ulaşmaya çalıştık. Edindiğimiz kaynakların yanısıra konumuzla alakalı İslam Tarihi, İslâm Hukuku, Psikoloji ve Sosyoloji alanında uzman öğretim üyeleriyle de istişare etmeye, onların öneri, tavsiye ve değerlendirmelerini de dikkate almaya önem verdik.

Rivâyetleri karşılaştırmalı olarak ele alabilmek için her türlü kaynağa ulaşarak ve ortaya atılan her iddiaya şüpheyile yaklaşarak, gerçek ile söylentiye birbirinden ayırmaya çalıştık. Çalışmamızın ilk bölümünde genel anlamda salt bilgileri vererek, öğretici bir metod kullanırken ikinci bölümde daha çok karşılaştırmalı bir yöntem kullandık. Elde edilen veriler ortaya konduktan sonra Emevîler ve Abbâsîler’de uygulanan veliahtlık uygulamasının benzer ve farklı özelliklerini bulmaya çalıştık. Çalışmamızı Emevî-Abbâsî mukayesesi kapsamında bilhassa yönetim ve veliahtlık uygulamasının icraati açısından karşılaştırmalı olarak ele aldığımız değerlendirmeyle sonlandırdık.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Abbâsîler’in ilk yüzyılında meydana gelen siyasî olaylar hakkında kaynaklarda yeterli bilgiler olmasına karşılık, halîfelerin hilâfetten önceki hayatlarına dair bilgi oldukça kısıtlıdır. Bilhassa bazı veliahtlara dair bilgi yetersizliği çalışmamızın konusu ve sınırı açısından da birtakım değişikliklere gidilmesine sebebiyet verdi.

Konumuzla ilgili olarak başta ilk dönem İslâm Tarihi kaynakları olmak üzere biyografik eserler olan Tabakât ve Ensab kitaplarından, Coğrafya, İslâm Hukuku ve Siyaset vb. alanlardaki kitaplardan yararlandık. İslâm Tarihine dair ilk kaynaklardan olması açısından Halife b. Hayyât (v.240/854)’ın *Târih*’i, İbn Kuteybe (v.276/889)’nin *el-Maârif*’i, Ya’kubî (v.292/904)’nin *Târih*’i, H. III. Yüzyılda yaşamış ve Abdulazîz Dûrî tarafından neşredilmiş olan müellifi meçhul *Ahbâru’l-Abbas ve Veledihî*’den, Taberî (v.310/922)’nin *Târih*’i, İbn Abdirabbih (v.328/939)’in *Ikdü’l-Ferîd*’i, İbnü’l Cevzî (v.577/1181)’nin *el-Muntazam*’ı, İbnü’l-Esîr (v.630/1232)’in *el-Kâmil*’i, Zehebî(v.748/1347)’nin *Siyeru A’lâmü’n-Nübelâ*’sı, İbn Kesîr (v.774/1372)’in *el-Bidâye*’si, Suyûtî (v.911/1505)’nin *Târih*’i’nden istifade ettik. Ayrıca biyografik eser niteliği taşıyan İbn Sa’d (v.230/844)’ın *Tabakât*’i ile Belâzürî (v.279/892)’nin *Ensâb*’ı da fazlasıyla istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Halîfelerin çocukluk ve gençlik yıllarına dair en detaylı malumata Câhız (v.255/868)’in *et-Tâc*’ında, Cehşiyârî (v.331/942)’nin *Vüzerâ*’sında Mes’ûdî

(v.346/957)'nin *Murûc*'un da Bağdâdî (v.463/1071)'nin *Tarih*'inde, İbn Tiktaka (v.709/1309)'nin *el-Fahrî*'sinde rastladık. Bu eserler aynı zamanda veliahtların eğitim hayatlarına dair de kısmî bilgiler vermektedir.

İkinci Bölüm'ün muhtevasını oluşturan veliahtlık uygulaması ve bu uygulamanın hükmüne dair ilk bilgilerin yer aldığı Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyye*'si ile İbn Haldun'un *Mukaddime*'si, veliahtlık uygulamasının İslâm Hukuku ve İslâm Siyaseti açısından değerlendirilip ele alındığı ilk kaynaklardır. Dolayısıyla bizim için de bu kaynaklar, tezimizin hukukî ve siyasî ayağında ilk müracaat edilen kaynaklar olmuştur.

Bu kaynakların haricinde muâsır kaynaklar arasında ise bilhassa ikinci bölümde veliahtlık uygulamasının ne olduğu ve meşruluğunun boyutu hakkında çok istifade ettiğimiz Abdurrahman es-Sıddîk'ın *el-Bey'atü fi Nizâmi's-Siyâsiyyi'l-İslâmî ve Tatbîkâtihâ fi' Hayâti's-Siyâsiyyeti'l-Muâsıra*'sı, Münir Ahmed el-Beyâtî'nin *Nazariyyetü'n-Niyâbeti Ahdü'l-Ümme fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*'si, Süleyman ed-Demîcî'nin *İmâmetü'l-Uzma*'sı, İsmail el-Bedevî'nin *Velâyetü'l-Ahd fi'ş-Şerîati'l-İslâm'ı*, Ziyâüddin Rayyîs'in, *İslâm Siyâsî Düşünce Tarihi* kitabı, Hüseyin Beyyûd'un *er-Resâilü's-Siyâsiyye*'si bu bölümün şekillenmesi ve oturmasında önemli rol oynamış eserler arasında yer almıştır. Zira bu eserler, sadece tarihî bilgileri nakletmekten ziyade olayları ve uygulamaları İslâm kâideleri açısından daha objektif ve daha kapsamlı değerlendirerek, konuya dair birçok âlimin görüşüne yer vermiştir. Ayrıca bu görüşlerin akabinde yazarlar kendi görüşlerini delillerle sunarak ispat etmeye ve dolayısıyla bu uygulamaları bir hükme bağlamaya çalışmışlardır. Çünkü ilk dönem İslâm âlimleri gerek yaşadıkları dönemin sosyo-kültürel yapısı gerek siyâsî baskı endişesi gerekse İslâmî açıdan henüz oturmamış verâset usûlünü değerlendirirken fazla ihtiyatlı davranmış, daha politik ve yuvarlak yorumlarla kesin bir hükme bağlamaktan sakınmışlardır. Bu yüzden muâsır kaynaklar konuyu daha derinlemesine ve daha objektif değerlendirerek sonuç itibariyle daha doyurucu bilgiler vermişlerdir. Bütün bu kaynakları incelediğimizde farklı görüşlerin karşılaştırılması sonucu biz de en doğru ve kabul edilebilir sonuca ulaşmaya çalıştık.

Bahsi geçen muâsır yabancı kaynakların dışında hilâfet, verâset, veliahtlık, biat gibi tezimizin muhtevasında yer alan terimleri daha iyi anlayabilmek ve tahlil edebilmek için ansiklopedi maddeleri, makaleler ve Türkçe kaynaklardan da istifade

ettik. Mâverdî ve İbn Haldûn'un görüşünün zihnimize tam olarak oturabilmesi için bu kimselerin siyasî düşüncelerinin kapsamlı bir şekilde ele alındığı tez ve makalelerden de istifade ettik. İncelediğimiz her bir kitap, tezimiz adına rotamızı belirleme de bize kaynaklık etti.

Yaptığımız araştırmalar sonucu tezimize dair müstakil bir kaynak bulamadık. Halifelerin veliahtlık döneminin, muâsır Türkçe ve yabancı kaynaklarda kısaca ele alındığını gördük. Veliahtlık uygulamasına dair ise Saim Yılmaz'ın "*Emevîler'de Veliahtlık*" başlıklı Yüksek Lisans Tezi ile Mustafa Havyar'ın "*Abbâsîler'de Veliahtlık Uygulaması*" Yüksek Lisans Tezi dışında herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Biz bilhassa "*Abbâsîler'de Veliahtlık Uygulaması*" adlı tezi inceleyerek eksik yanları üzerinde durduk. Bu tezde halifelerin veliahtlık dönemi hayatlarına ve veliahtlık mücadelelerine kısaca yer verilmiştir. Bizim çalışmamız ise muhteva ve konuların farklılığı yönleriyle bu tezden ayrılmaktadır.

Veliahtlık uygulamasına dair İsmail el-Bedevî'nin *Velâyetü'l-Ahd fi Ş-Şerîati'l-İslâm'ı* ile bu başlığı ele alan ansiklopedi maddeleri hâricinde ülkemizde ya da yurt dışında yapılmış herhangi bir müstakil çalışma tespit edemedik. Ayrıca Abbâsîler ve Emevîler'e dair kronolojik bilgi veren hemen hemen bütün Türkçe kaynaklara ulaştık. Biz bu çalışmaların bazılarında tezimizde istifade ettik.

2. HULEFÂÎ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE HİLÂFETİN UYGULANIŞI

Hiz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte yavaş yavaş devlet mefhumu oluşmaya başlamış ve devlet olmada göz önünde tutulması gereken hususlar Hiz. Peygamber'in siyasî liderliği ile oluşturulmaya başlanmıştı. Hiz. Peygamber Allah'tan aldığı vahiy ve vahiy doğrultusunda sahabîlerle yaptığı istişarelerle yeni filizlenen İslâm Devleti'ni gayri müslimleri kapsayacak şekilde yönetmişti. Çünkü Hiz. Peygamber'in zamanında devlet işleri bir hak değil, bir emanet olarak görülürdü. Bu görevler sahabîlere rastgele dağıtılmaz, yeteneklerine göre tevdi edilirdi. Devlet yönetiminde herhangi bir göreve layık görülenler de bu işi çok iyi yapmalı, çok çalışmalı ve yorulmalıydılar.¹

¹ Azimli, Mehmet, *Halîfelik Tarihine Giriş Başlangıcından IX. Asra Kadar*, İstanbul, 2011, s. 47.

Arap yarımadasının kuzey ve güneyine çeşitli devletler kurulmuşsa da orta Arabistan'da bir devlet geleneği yoktu. İslâm öncesinde belirgin otorite, kabile başkanıydı. Bu yüzden İslâm, siyasî bakımdan yeni bir çığır açmıştır. Zira müslümanlar yeni bir devlet kurmuş, dağınık halde bulunan doğal güçleri bir araya getirerek ideal bir toplumsal teşkilat ortaya koymuşlardır.² Bütün bunlara rağmen İslâm toplumu Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra devlet yönetimi, idareci seçimi ve devletin meşrûluğu sorunu ile karşı karşıya kaldı. Hz. Peygamber kendisinden sonra devletin başına kimin geçeceğine dair herhangi bir söylemde bulunmamıştı. Rasûlullah: “Nübüvvet aranızda Allah'ın dilediği kadar kaldıktan sonra Allah, yine dilediği zaman onu kaldıracaktır. Ondan sonra nübüvvetin yolunu izleyen hilâfet olacaktır. Bu hilâfet Allah'ın dilediği kadar kaldıktan sonra Allah yine dilediği zaman onu kaldıracaktır. Sonra zorba bir saltanat olacaktır. Bu saltanat da Allah'ın dilediği kadar kaldıktan sonra Allah yine dilediği zaman onu da kaldıracaktır. Ondan sonra da diktatörlük olacaktır. Bu diktatörlük de Allah'ın dilediği kadar kaldıktan sonra yine Allah dilediği zaman onu kaldıracaktır. Bunun ardından nübüvvetin yolunu izleyen hilâfet olacaktır.”³ buyurarak, susmuş ve daha fazla bir açıklamada bulunmadığından sahabîlerin çoğu bu göreve kendisini layık görmüştür. Nitekim Hz. Abbas Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında Hz. Ali'ye gelerek: “Ey Ali! ...Allah'a yemin ederim ki daha önceden Abdulmuttalib oğullarının yüzlerinden, onların öleceğini anladığım gibi Rasûlullah (s.a.v.)'in yüzünde ölümü gördüm. Gel de Rasûlullah (sav)'e gidelim. Eğer bu iş (idare) bizde ise bunu bilelim. Eğer bizden başkasında ise, bizi insanlara tavsiye etmesini O'ndan isteyelim” dedi. Hz. Ali de bunun üzerine: “Vallahi ben bunu yapmam. Eğer Rasûlullah bizi idareden men ederse ondan sonra hiç kimse bize bu işi vermez”⁴ diyerek Hz. Abbas'ın bu teklifine itiraz etmişti.

² Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul 1991, s. 212.

³ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (v.241/855), *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvüd, Âdil Mürşid, byy, 2001, XXX, Hadis no:18406, s. 355; İbn Hibbân, bu hadisin ravileri için sika diyerek hadisin sıhhatine hükmetmiştir. el-Muhâcir, Ebu Mûsâb, *Bütün Yönleriyle Hilâfet ve Halîfelik*, Konya, 2015, s. 77-78.

⁴ İbn Hişâm, Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî, *es-Sîretü'n Nebeviyye*, Şam, 2005, s. 1133; Ayrıntı için bkz. Aksu, Ali, *Mervan b. Hakem ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul, 2007, s. 172; Kılıç, Ünal, “Ebu Seleme el-Hallâl ve Abbasî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü”, *CÜİFD*, sy.3, Sivas, 1999, s. 511.

Ensar, işlerini konuşmak üzere toplandıkları Benî Saîde sakîfesinde muhâcirlerden önce toplanarak liderleri Sa'd b. Ubâde'ye biat etmek istedi.⁵ Hz. Ömer bunu öğrenince durumu Hz. Ebû Bekir'e haber verdi ve yanlarına Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı da alarak ensarın yanına gittiler. Hz. Ebû Bekir söz alarak muhâcirlerin faziletlerini anlatmaya başladı.⁶ Daha sonra Hz. Ömer araya girerek Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile Hz. Ebû Bekir'e biat ettiklerini açıkladı.⁷ Ebû Süfyan: "Abbas ya da Ali dururken neden zayıf bir kabile mensubu halîfe oldu?" diyerek Hz. Ali'ye geldi ve "Uzat elini sana biat edeyim" dedi. Hz. Ali: "Yemin olsun ki sen bununla fitneyi hedefliyorsun" diyerek O'nun bu isteğini reddetti.⁸ Ne Hz. Abbas'ın ne de Ebû Süfyan'ın hilâfet endişesi bir sonuç vermedi ve Müslümanlar Hz. Ebû Bekir'e biat etti.

Hz. Peygamber Hâşimîler'den Hz. Ali hariç hiç kimseye idâri bir görev vermedi.⁹ Hz. Peygamber'den sonra hilâfete geçen Hz. Ebû Bekir (11-13/632-634), Hz. Ömer (13-23/634-644), Hz. Osman (23-35/644-656) da Hz. Abbas'a karşı her zaman saygılı davrandı onunla istişareye önem verdi ama siyasette Hz. Peygamber'in takındığı tutum gereği onu idarî görevden uzak tuttular.¹⁰ İlk iki halifenin Hz. Abbas'a karşı takındığı tavır, tamamen Hz. Peygamber'in uyguladığı politika ile alakalı iken,

⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1135; Taberî, Muhammed b. Cerîr (v.310/922), *Târihu'r-Rusûl vel-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (I-XI), Beyrut, 1964, II, s. 242.

⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1135; *el-İmâme ve's-Siyâse*, (İbn Kuteybe'ye nispet edilmektedir), thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, byy. tsz., I, s. 6-17; Taberî, *Târih*, II, 235-243.

⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1137; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve, Sıfatü's-Safve Rasulullah (sav)'ın Ashâbının Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul, 2006, 113; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul, 1971, s. 78.

⁸ Taberî, *Târih*, II, 237; Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap- İslâm Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2001, s. 171-181.

⁹ Bu durumu Makrizî şu şekilde açıklar: "Allah Tealâ Kureyş arasından Hâşimoğullarını Allah'a, nübüvve ve Kur'an'a davet için seçtiği zaman, Hâşimoğulları bu sonsuz şerefi elde etmişlerdi. Hilâfet, saltanat ve buna benzer dünyevî şeyler gelip geçicidir. Bu nedenle Allah, Hâşimoğulları'nı sahip oldukları mertebe ve şerefleri sebebiyle hilâfet işinden uzak tuttu." Makrizî, "*en-Nizâ ve't-Tehâsüm fîmâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim Tercümesi*"nden iktisapla. Aycan, İrfan, Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 2006, s. 186. Hz. Peygamber kendisinden sonra Hâşimoğullarının en faziletli ve seçkin sahabîsi olan Hz. Ali'ye devlet yönetiminde görev vermiştir. Bu durum Makrizî'nin dediği gibi şeref ve mertebeden değil, Hz. Peygamber'in ehil gördüğü kimselere görev vermesi ile ilgilidir. Zira Hz. Peygamber Emevî ailesinden dört kişiye valilik vermiştir ki bu aile Müslüman olmadan önce İslâm'a en çok zarar veren kimselerin oluşturduğu bir ailedir. Hz. Peygamber bunlardan Attâb b. Esîd'i Mekke, Eban b. Saîd b. el-Asî'yi Bahreyn, Halid b. Saîd'i San'a ve Ebû Süfyan b. Harb'i Necran valisi olarak görevlendirmiştir. Ebû Süfyan'ın vali olup olmadığı ihtilâflıdır. Ayrıca Makrizî aynı eserinde Hz. Peygamber'in Emevî oğullarına görev vermesini ilerde onların hilâfete geçeceğine dair bir işaret olarak yorumlar. Bu durumda Makrizî Abbasoğulları'nın hilâfetinin meşruluğu konusunda kendisiyle çelişir. Aycan, *İdeolojik Tarih Okumaları*, 186-191.

¹⁰ Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 172.

Hız. Osman'ın bu tavrı daha çok akrabalarına idâri görev vermesiyle alakalı idi. Kendisi böyle bir işe kalkışsa dahi muhtemelen Ümeyye oğulları buna razı olmayacaktı. Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer devlet işlerinde liyakat ve tecrübeye önem vererek hısım ve akrabalarını kayırmadılar. Bu yüzden hilâfetlerinde herhangi bir sorun yaşamadılar hatta Hız. Ömer hilâfete geçtiğinde görevde olan akrabalarını dahi görevden aldı.¹¹ Hız. Ömer'in aksine Hız. Osman'ın yakınlarına duyduğu zaaf, yumuşaklık ve cömertlik bazı grupların halîfeye karşı kin beslemesine sebep oldu çünkü Hız. Osman'ın hilâfete gelmesiyle neredeyse Ümeyye oğulları iktidara gelmiş gibi oldu hatta Ebû Süfyan Hız. Osman'ın halife olduğunu öğrendiğinde kabilesine; "Ey Ümeyye oğulları! Hilâfeti top oynarcasına birbirinize devrediniz. Andolsun ki ben onu sizin için daima arzu ediyor ve çocuklarınıza miras olarak bırakmanızı istiyordum." demişti.¹² Bu sözleri duyan Hız. Osman, Ebû Süfyan'ı huzurundan kovarak ona kızmıştı¹³ yine de Hız. Osman'ın vali, komutan ve kâtibini dahi Emevî oğullarından seçmesi ona karşı muhalif bir grubun oluşmasına sebep olmuştu.¹⁴

Hız. Osman'ın uyguladığı bu siyaset, Hız. Osman'ın şehadetiyle sonuçlandı ve şehadetinin akabinde karışıklıklar başladı. Hız. Ömer'in belirlediği altı kişilik şûra heyetinden dört kişi hayattaydı ve insanlar Hız. Ali'ye teveccüh ediyordu. Hız. Ali bu işin (hilâfetin) gizli olamayacağını ve bütün Müslümanların rızasının gerektiğini ifade etti.¹⁵ Bu olayı oğlu Muhammed b. Ali şöyle anlatıyor: "Hız. Osman'ın öldürüldüğü gece babamın yanındayken sahabeden bazı kimseler geldi ve bu zât (Hız. Osman) öldürüldü insanlara bir imam gerek dediler. Babam: "Şûra olacak mı?" deyince onlar da: "Biz sana razıyız." dediler. Babam: "O halde mescide gidelim insanların rızası orada belli olur." dedi ve kalkıp camiye gittiler. Orada herkes kendisine biat etti.¹⁶ Hız. Ali'nin hilâfetinden kısa süre sonra Hız. Talha ve Hız. Zübeyr, ancak Hız. Osman'ın

¹¹ Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli, İstanbul, tsz, s. 127.

¹² el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (v. 279/892), *Ensâbu'l Eşraf*, I-XIII, Beyrut, 1996, IV, s. 12; Mes'ûdî, Ebul-Hasan Ali b. Hüseyin (v.346/957), *Murûcu'z-Zeheb I-IV*, thk. Abdülemîr Mühennâ, Beyrut, 1991, II, s. 351-352; Sarıçam, İbrahim, *Emevî Hâşimi İlişkileri İslâm Öncesinden Abbâsiler'e Kadar*, Ankara, 1997, s. 235-236.

¹³ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 343-344.

¹⁴ Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 131.

¹⁵ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî es-Sicistânî el-Adnânî (v.354/965), es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, Hız. Peygamber ve Halifeler, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara 2007, s. 420; Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 151.

¹⁶ İbn Hibbân, es-Sîretü'n-Nebeviyye, s. 420; Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 94; Halil, İmadüddin, *İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması*, çev. Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1985, s. 15.

şehadetine neden olanların yakalanması şartıyla Hz. Ali'ye biat edeceklerini söylediler. Hz. Ali onlara hak vermekle birlikte henüz çok erken olduğunu, kargaşa ortamının son bulmasıyla bununla bizzat ilgileneceğini ifade etti. Bu sözlerden ikna olmayan Hz. Talha ve Hz. Zübeyr yanlarında Hz. Âişe ile, Hz. Osman'ın kanını talep etmek üzere taraftarlarının bol olduğu Basra ve Kûfe'ye gitmeye karar verdiler.¹⁷ Muhalif grup bununla da kalmayarak Hz. Osman'ın kanlı gömleği ile eşi Naile'nin kesik parmağını Şam'da bulunan Muâviye'ye gönderdi. Muâviye de onları teşhir ederek halkı daha çok galeyana getirdi.¹⁸

Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ile Hz. Ali arasında savaş kaçınılmaz hale gelince Hz. Ali bu iki sahabîye görüşerek onları savaşmamaları konusunda ikna etmeye çalıştı. Hz. Zübeyr Cemel Savaşı'ndan çekilirken Hz. Talha ise savaş meydanında daha arkalarda yer aldı. Savaşın gidişatından memnun olmayan fitneci guruh Hz. Zübeyr ve Hz. Talha'yı şehit ettiler.¹⁹ Hz. Ali'nin zaferiyle sonuçlanan savaşın akabinde Muâviye b. Ebî Süfyan ile Sıffin savaşı meydana geldi. Savaş meydanında “Ammar b. Yâsir'i fitneci bir grup katledecek.”²⁰ hadîsi dolaşınca Muâviye'nin ordusu bozulmaya başladı. Amr b. el-Âs'ın bir hilesiyle savaş neticeye ulaşamadı. İki taraf bir sene sonra Ezruh'ta bir araya gelmek üzere meydandan ayrıldı. Hz. Ali Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi hakem tayin ederken Muâviye de Amr b. el-Âs'ı hakem seçti. Bir yıl sonra Ezruh'ta biraraya gelen bu iki grubun temsilcileri aralarında yaptıkları görüşmenin sonucunda Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Hz. Ali'yi hilâfetten azlettiğini söylerken Amr'ın: “Ebû Mûsâ'nın Ali'yi görevden aldığı gibi ben de Muâviye'yi göreve getiriyorum” demesi üzerine

¹⁷ Taberî, *Târih*, III, 458; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebil-Hasen Ali b. Muhammed (v.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1995, III, s. 100.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 98; İbn Kesîr, Ebulfida İsmail b. Ömer (v.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXIV*, thk. F. Seyyid, A. Abdüssettâr, A. N. Ustuvî, M. Nasruddin, Beyrut, 1985, VII, s. 227.

¹⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Bağdâdî (v.230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I-VIII*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut, 1990, III, s.232; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 434.

²⁰ Abdullah b. Amr, Ammar b. Yasir'in öldürüldüğünü Amr b. el-As'a haber verdiğinde Amr, Muaviye'ye gelerek Ammar'ı fitneci bir grup “fietü'l-bâğîye” öldürecek hadîsini hatırlattı. Bunun üzerine Muaviye: “Ammar'ı biz mi öldürdük. Onu beraberinde geldiği Iraklılar öldürdü. Öldürdükten sonra da getirip kılıçlarımızın ve mızraklarımızın önüne atıverdiler.” dedi. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 441; Aycan, *İdeolojik Tarih Okumaları*, 125.

Şamlıların oluşturduğu grup 38/658'de Muâviye'ye biat etti. 40/660'da ise Hz. Ali şehit edildi.²¹

Hz. Ali'nin şehadetinden hemen sonra Kûfe halkı Hz. Hasan'ı halîfe seçti. 6 ay kadar hilâfette kalan Hz. Hasan etkin bir siyaset ortaya koyamadı. Müslümanların fitne ve kargaşa ortamından çıkacağı beklentisiyle hilâfet haklarından feragat eden Hz. Hasan hilâfeti Muâviye'ye bıraktı.²² Buna mukabil Muâviye de Hz. Hasan ve kardeşi Hz. Hüseyin'e çok cömert davrandı, onlara atıyyeler vererek bol bol ikramlarda bulundu. Hz. Hasan'ın ölümünden sonra da durum bu şekilde devam etti.²³ Hulefâ-i Râşidîn'den sonra hilâfet yerini melikliğe bıraktı. Bu hususta Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin de dediği gibi Emirlik (hilâfet) müşavere ile ayakta kalabilecek bir iş iken, Meliklik (saltanat) ise ele geçen bir makam idi."²⁴ Muâviye de hilâfeti kılıç zoru ile Hz. Ali'den almıştı. Hz. Hasan da hem babasının başına gelenlerden hem de Müslümanların daha fazla zarar görmelerini istemediğinden hilâfeti Muâviye'ye bıraktı. Muâviye'yi zafere götüren en önemli husus şüphesiz Şam halkının ona derinden bağlılığı idi. Nitekim bu konuda Amr: "Ey Mü'minlerin Emîri! İnsanları din ve dünya esaslarına göre yönetenleri gördüm. Yöneticilere bağlılık açısından, Şamlılar'ın sana gösterdikleri bağlılığa muhatab olanı görmedim" diyerek²⁵ şaşkınlığını ifade etmiştir.

3. HİLÂFET'İN VERÂSETE DÖNÜŞMESİ

Emevî devletinin kurucusu ve verâset usûlünün bânisi Muâviye b. Ebî Süfyan b. Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdümenaf hicretten 15 yıl önce Mekke'de dünyaya geldi. Mekke'nin fethinde 23 yaşında olan Muâviye, fetihle birlikte Müslüman oldu.²⁶

Hz. Ali'yi bir şekilde yenerek ve Hz. Hasan'ı da ikna ederek hilâfeti ele geçiren Muâviye Arap dâhilerindendi ve Kureyş eşrafının düşmanlıklarına galip gelecek bilim, siyaset, hikmet, cömertlik ve tamah özelliklerine sahipti. Bu özellikler

²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 26; es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târihu'l-Hulefâ*, Mısır, 1952, 21; Sırma, İhsan Süreyya, *Emeviler Dönemi Hilâfetten Saltanata*, İstanbul, 1990, s. 25.

²² İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 452; Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Ankara, 2014, s. 24.

²³ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 157.

²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 113.

²⁵ İbn Abdірabbih, Ebû Ömer Şihabüddin (v. 327/939), *el-Ikdü'l-Ferîd I-VIII*, Mısır, 1962, V, s. 125.

²⁶ Hudarî Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye I-II*, Mısır, 1969, II, s. 99.

özellikle Muâviye'nin devlet yönetimine gelmesini, bunu istikrarlı bir şekilde sürdürmesini ve rakiplerinin ona boyun eğmesini sağlamıştı.²⁷ Hz. Abbas bile Muâviye için şu itirafı yapmaktan kaçınmamıştı: “İdarecilik için Muâviye'den daha uygun yaratılışlı kimse görmedim.”²⁸

Muâviye bir konuşmasında; “Ey insanlar! Şüphesiz biz bu işe (hilâfet) daha layığız. Çünkü biz Rasûlullah'ın soyundanız, onun çatlamış yumurtasındanız. Biz böyleyiz, biz böyleyiz” demesi üzerine Sa'saa'nın; “O halde sizin konumunuzla Ebû Hâşim'in konumu nedir?” sorusuna Muâviye: “Biz (Ümeyye oğulları) onlardan daha iyi siyasetçiyiz, onlar da bizden daha hayırlıdır” diye cevap vermiştir.²⁹ İbn Mukaffa (v.142/759); iktidara en layık olan insanların, mülk siyasetini en iyi bilenler olduğu kanaatindedir.³⁰ Muâviye ve mensubu olduğu Emevî ailesi gerçekten bu işi iyi yapan ve siyaseti iyi bilen insanlardı.

Bir lideri başarıya götüren en önemli husus hiç şüphesiz liderin etrafında bulunan akl-ı selîm insanların varlığıdır. Bu kimseler sahip oldukları akıl, bilgi, tecrübe ve öngörü ile lideri doğru bir şekilde yönlendirir ve onun yanlış bir karar almasına engel olurlar. Tarihçiler de Muâviye'yi Hz. Ali'ye rağmen başarıya götüren hususu, arkadaşlarına bağlayarak “Muâviye dahil dört kişiyi şu surette tavsif ederler. Muâviye kadar hilm-ü teennî (yumuşak huylu ve ölçülü) olan çok adam görmedim. Toplu bir halde bulunan adamlara galip gelmekle ve hayatını tehlikeye atmakta Amr b. el-Âs (v.43/664) kadar muktedir bir adama rastlamadım. Ziyad b. Ebîh (v.53/673) gibi bâtını, zâhire benzeyen bir adam bulamazsınız. Muğîre b. Şu'be (v.50/670)'ye gelince bu adam sekiz kapılı bir şehirde bulunup o kapıların hiçbirinden hile hurda yapmadan çıkmak mümkün olmasa, o sekiz kapının da hepsinden çıkmaya muktedirdir.³¹ Ayrıca bu kimseleri tarihçiler Arapların dâhilerinden (Duhâtü'l-Arab) diye tavsif ederler.³² Bu ailenin idârî hırsı o kadar evvele dayanmaktadır ki kaynaklar,

²⁷ en-Nebhân, Muhammed Fâruk, *Nizâmü'l-Hükmi fi'l-İslâm*, Kuveyt, 1987, s. 106.

²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 19.

²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 18.

³⁰ İbnü'l Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2016, s. 31.

³¹ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 118.

³² Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut 2005, s. 45.

Muâviye doğduğunda babası Ebû Süfyan'ın: “Bu çocuk ilerde büyük bir reis olacak” dediğini rivâyet etmiştir.³³

Muâviye'nin Yezîd'i veliaht yapma fikrini ortaya atan ilk kişi Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'dir. Kimine göre ileri yaşından dolayı³⁴ kimine göre de muhaliflere karşı ılımlı tutumu yüzünden tenkit ve şikâyetlere mâruz kalan Muğîre³⁵ görevden alınacağını anlayınca eski şeref ve itibarını kaybetmemek için Muâviye'ye geldi ve O'na: “Ey Mü'minlerin Emîri! Bu ümmetin karşılaştığı fitne ve ihtilafları biliyorsun. Senden sonra, Osman'ın ölümü ardından yaşanan olayların tekrar etmesinden korkuyorum. Bu konuda kendinden sonra oğlunu veliaht kıl.” diyerek Muâviye'ye oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi teklifinde bulundu.³⁶

Muâviye bu fikir üzerine güvendiği birkaç isimle istişare etti. Ziyad b. Ebîh bunun için çok erken olduğunu ve acele etmemesi gerektiğini söyledi,³⁷ Ahnef b. Kays (v.67/686-687) ise bu fikri tamamen reddederek tasvip etmediğini belirtti.³⁸ Bu öneriyi kabul etmeyenler Yezîd'in sahip olduğu birtakım kötü alışkanlıklardan dolayı onu veliahtlığa ehil görmüyordu.³⁹ Bazı tarihçilere göre de Muâviye, Yezîd'i veliaht yapma fikrini bizzat kendisi ortaya attı. O, 49/669 yılında Hsan b. Ali'nin vefatının ardından Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be ve Basra valisi Ziyad b. Ebîh'e bu konuyu açtı. Muğîre olumlu karşılarken, Ziyad bu işe onaylamayarak Muâviye'ye ertelemesi tavsiyesinde bulundu. Ayrıca hanedan üyesi olup hilâfet beklentisi olan Mervan b. Hakem ve Saîd b. el-Âs'ın da desteğini almak gerekiyordu.⁴⁰

Muâviye bu işi Ziyad'ın öldüğü yıl olan 53/672'e kadar erteledi ve 56/675 yılında da oğlu Yezîd için biat aldı.⁴¹ Sallâbî, bu fikri Muğîre'nin verdiği dair

³³ Sallâbî, *ed-Devletü'l Ümeviyye*, 48.

³⁴ Sırma, *Emeviler*, 28.

³⁵ Aycan, İrfan, “Muğîre b. Şu'be”, *DİA*, XXX, s. 377.

³⁶ *el-İmâme*, I, 142; Taberî, *Târih*, V, 301-302; Kapar, Mehmet Ali, *Halîfeliğin Emevilere Geçişi ve Verâsete Dönüşmesi*, İstanbul, 1998, s. 49-52.

³⁷ Taberî, *Târih*, V, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 505; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Emevî Devleti Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel, İstanbul, 2016, s. 35.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 352; Azimli, *Halîfelik Tarihine Giriş*, 138.

³⁹ Kapar, *Halîfeliğin Emevilere Geçişi*, 53; Yılmaz, Saim, *Emeviler'de Veliahtlık Uygulaması*, (Basılmamış Yüksek Lîsans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Dnş: İsmail Yiğit, İstanbul, 1996, s.33.

⁴⁰ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 34-35

⁴¹ Ferrûh, Ömer, *Târihu Sadri'l-İslâmî ve'd Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut, 1986, s. 132-133

rivâyeti zayıf bularak, Yezîd'in veliahtlık meselesi gündeme gelmeden önce Muğîre'nin 50/670'de veba salgınından öldüğünü ve bu fikrin Muğîre'nin ölümünden sonra, Muâviye'nin Irak valisi Ziyad b. Ebîh'e açarak ortaya çıktığını iddia eder. Sonuç olarak Sallâbi, veliahtlık meselesini Muğîre gibi seçkin bir sahabî ile bağdaşmadığını, sahabenin önde gelenleri ve aşere-i mübeşşereden olan Sa'd b. Ebî Vakkas ve Saîd b. Yezîd b. Amr gibi seçkin sahâbîlerin bu fikre itiraz edeceklerini ayrıca Muâviye'nin Hz. Hasan ölmeden de bu işi yapamayacağını ifade eder.⁴²

Muâviye kanlı olaylardan, kabile savaşlarından ve Hz. Osman'ın katliyle birlikte toplumda meydana gelen dini bölünmelerden sonra Müslümanların kendileri için bir halife seçmesinin zor bir iş olduğunu anlamıştı. Bu yüzden bu tür çatışmalara son vermek için Roma İmparatorluğu döneminde Şam'da yürürlükte olan verâset sistemini seçti.⁴³ Muâviye yönetime geçtikten sonra muhalif grupları bertaraf etmek için büyük çaba sarfetti ancak; nihâi bir sonuç elde edemedi. Kendisinin vefatından sonra bu grupların canlanarak çatışmaya sebep olacağından endişe etmekteydi. Dolayısıyla oğlunu veliaht yapabilnek için gerekli şartları sağlaması gerekmekteydi.⁴⁴ Bu fikri Muâviye'ye veren kişi ister Muğîre olsun ister olmasın; sonuçta Muâviye de bu uygulamaya tamamen yabancı birisi değildi. Çünkü O da eskilerin tarihini okur ve dinlerdi. Bu konuda mutlaka onun da fikri vardı. Hz. Hasan'ın vefatı ve ileri gelen devlet adamlarının birkaçının desteği, harekete geçmesi için Muâviye b. Ebî Süfyan'a gerekli fırsat ve desteği vermiş oldu.

Muâviye, Yezîd'i veliaht yapma fikrini benimsedikten sonra bu durumu mektupla valilerine bildirdi. Mektupta yaşının ilerlediği ve kendisinden sonra halkın yeniden fitneye düşeceğinden endişelendiğini bu yüzden de bir veliaht bırakmak istediğini yazdı. Bu mektup halkı memnun etti.⁴⁵ Çünkü hiç kimse Muâviye'nin aklındaki ismin onca sahabî dururken oğlu Yezîd olabileceğini düşünmüyordu. Muâviye ikinci mektupta oğlu Yezîd'i düşündüğünü yazınca Abdurrahman b. Ebî Bekr, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr gibi önde gelen sahabîler

⁴² Sallâbi, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 412.

⁴³ en-Nebhan, *Nizâm*, 106.

⁴⁴ el-İşş, Yusuf, *Târîhu Asril-Hilâfetil-Abbasiyye*, Beyrut 1992, s. 159-160.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 506.

itiraz ettiler⁴⁶ ve Muâviye'nin bu davranışını “Hırakliyye” ve “Kisreviyye” tarzı Bizans ve Sasanî idaresine benzettiler.⁴⁷ Nitekim Muâviye de “Ben meliklerin ilkiyim”⁴⁸ diyerek aslında bu benzetmede sahabenin haklılığını dile getirmiştir.

Mervan halkın biata yanaşmadığını yazınca Muâviye onu azlederek yerine Saîd b. el-Âs'ı atadı⁴⁹ ve sonunda bizzat kendisi Medine'ye geldi. Başta Hz. Âişe olmak üzere pek çok kimseyle görüştü. Tercih edilen görüşe göre beş kişi hariç herkes bu konuda ikna edildi.⁵⁰ Muâviye oğlunu veliaht yapabilmek için 7 yıl uğraştı.⁵¹ Zira Hulefâi Râşidîn'in samimi havasından yeni çıkmıştı ve seçkin sahabîlerden hayatta olanlar vardı. Dolayısıyla Yezîd'i veliaht yapmak kolay olmayacaktı.⁵² Çünkü Muâviye'nin bu uygulaması sadece İslâm kâidelerine değil, aynı zamanda Arapların çok iyi bildiği kabile geleneğine de aykırı bir durumdu.⁵³

Câhiliyye dönemi Arap toplumunda kabile reisliği babadan oğula geçme yerine bu işe ehil herhangi biri arasından istişare sonucu seçilirdi. Bu gelenek kabile reisinden sonra onun oğlu ya da kardeşini seçmeye engel değildi. Şayet layık ise oğul ya da kardeş de reis olabilirdi ancak; bu seçimi reisin kendisi değil, kabile meclisi yapardı. Nitekim Hicaz Araplarının idare geleneklerinden farklı olarak Bizans ve Sâsânî idaresi altında olan beldeler bu uygulamayı bilmekteydi ve bu yüzden Müslümanlardan Muaviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht seçmesine çok itiraz eden olmamıştı.⁵⁴

Muâviye veliahtlık uygulamasını sulh yoluyla halledebilmek için çok cömert davrandı.⁵⁵ Şair ve hatiplere de Yezîd'i övmeleri için bol para dağıttı.⁵⁶ Halkın

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 507.

⁴⁷ *el-İmâme*, I, 150.

⁴⁸ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (v.292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mühenna (I-II), Beyrut, 1993, II, s. 232; ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ I-XXV*, nşr. Alî Ebû Zeyd, Şuayb el-Arnâvut, Beyrut, 1990, III, s. 157.

⁴⁹ *el-İmâme*, I, 151.

⁵⁰ *el-İmâme*, I, 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 359; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 413; Takkûş, *Emevî Devleti*, 37; Yılmaz, *Emevîler'de Veliahtlık*, 43.

⁵¹ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001, s. 187.

⁵² Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halîfe Yezîd*, Ankara, 2011, s. 114.

⁵³ Yaman, Ahmet, *Siyaset ve Fıkıh*, İstanbul, 2015, s. 27; Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 183; Apak, Adem, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2016, s. 404.

⁵⁴ Apak, Adem, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, 405-406.

⁵⁵ Sırma, *Emevîler*, 27.

⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 182; İbn Abdîrabbih, *İkdü'l Ferîd*, V, 117.

nazarında oğlu itibar kazansın diye onu yanına oturttu, terbiyesi için en iyi eğitmenleri tuttu, onu küçük yaşta Suğur savaşlarına gönderdi, Yezîd'in sefihliği, içki ve şarkıcılara düşkünlüğü hakkındaki söylentiler yok olsun diye onu hac emiri yaptı.⁵⁷ Kısaca Yezîd'in alt yapısının oluşması için Muâviye boş durmadı. Yezîd'i neden veliaht seçtiğinin gerekçesini ise insanlara şu hitabetiyle açıkladı: “Ey insanlar! Biliyorum ki Rasûlullah vefat ettiğinde yerine kimseyi bırakmamıştı. Müslümanlar Ebû Bekir'in halîfe olmasını uygun buldu. Onların bey'atı meşru idi. Allah'ın kitabına ve Elçisinin sünnetine uygun idi. Ölüm Ebû Bekir'e gelince O, yerine Ömer'in geçmesini istedi, bu da Allah'ın kitabına ve Elçisinin sünnetine uygundu. Bu defa ölüm Ömer'e gelince Ömer de Müslümanlardan birini halîfe seçme işini 6 kişilik bir şûraya bıraktı. Bu durumda Ebû Bekir, Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi yapmıştı. Ömer de Ebû Bekir'in yapmadığı bir şeyi yapmıştı. Hepsi de Müslümanların yararını gözeterek böyle davranmıştı. İşte ben de çekişmelerin içinde bocalayan Müslümanları düşünerek Yezîd'e biatı uygun buldum.”⁵⁸

Muâviye'nin bu kararına başta Kelbliler olmak üzere Şam'daki kabilelerin büyük oranda destek verdikleri görülür. Çünkü yakın zamana kadar Bizans hakimiyetinde olan Yemenliler hanedanlık sistemine yabancı değillerdi. Burada da yönetim ırsî idi ve babadan oğula tevârüs ederdi.⁵⁹ Hem Yezîd'in annesinin Kelbî olması hem de bu sistemi bildiklerinden ötürü veliaht tayini kararını kolayca benimsediler. Şam bölgesinde Yemenliler dışındaki diğer kabileler de kendi çıkarlarını korumak için yönetimde hak ve meşruiyet konusuyla alakadar olmadan Muâviye'nin bu kararını onayladılar.⁶⁰

Yezîd'in veliahtlığı ülke genelinde kabul görse de umulan barış ortamı sağlanamadı. Toplumda yeni halîfenin şahsiyetine dair çok fazla şüphelerin olmasından dolayı Yezîd'in hilâfeti döneminde, Emevîler'e karşı kalıcı bir muhâlif grubun oluşmasına sebep olacak çok kanlı iç savaşlar ortaya çıktı. Yezîd, Muâviye'nin

⁵⁷ Sâlih, Subhi, *en-Nizâmü'l-İslâmiyye*, “Neş'etühâ ve Tadavvuruhâ”, Beyrut, 1965, s. 268.

⁵⁸ *el-İmâme*, I, 163; Taberî, *Târih*, V, 301-302.

⁵⁹ Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1963, s. 26.

⁶⁰ Apak, Adem, “Kerbela Hadisesi'nin Siyâsi Sebebi Yezîd b. Muâviye'nin Veliaht Tayin Edilmesi Meselesi Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, c.1, Ed. Alim Yıldız, Sivas, 2010, s. 270.

hilâfetinde halkın eleştirdiği nâhoş davranışlarından uzak durdu fakat hilâfete geçtikten sonra eski alışkanlıklarına geri döndü. O halkın nazarında fiske ve fücür sahibi, içki içip şarkı söyleyen, namazını terk edip ipek elbiseler giyen bir halîfeydi⁶¹ üstelik Yezîd, bu kanıyı değiştirmek için babası kadar çaba sarfetmedi ve Emevîler'e aşırı derecede düşmanlık ve kin besleyen Hicaz halkı başta olmak üzere, İslâm şehirlerinde Emevî yönetiminin varlığını hissettiremedi. Çünkü Hicaz halkı hilâfete kendilerinin Ümeyye oğullarından daha layık olduğunu düşündüler ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde olduğu gibi hilâfetin tekrar Hicaz'a verilmesi gerektiği inancından hiç vazgeçemediler.⁶²

Yezîd'e yöneltilen bu eleştiriler sadece Yezîd'le sınırlı kalmadı. Birkaç Emevî halîfesi hariç diğer halîfeler de kendilerinden beklenen liyakatı gösteremediler. Hilâfet yolundan çıkarak mutlakiyet sistemini yerleştirdiler. Çok geçmeden zevk ve sefaya daldılar. Harcamalarda israfı kaçtılar, din eğitiminden uzaklaştılar.⁶³

Emevîler veliahtlık uygulamasını yürürlüğe koymalarının yanısıra İslâm'ın men ettiği asabiyeti de tekrar gündeme getirdiler. Her ne kadar Muâviye Hz. Ali ile giriştiği iktidar mücadelesinde Kureyş asabiyetini merkezde tutarak hem Adnânîler'in hem de Kahtânîler'in gönlünü kazanmışsa da zamanla Emevî iktidarı da kendilerini bu asabiyetin içinde bulmuşlardır.⁶⁴ Özellikle Haccâc'la birlikte valiler de kabile asabiyetine kapılmaya başladılar. Devletin verdiği memuriyetler bile belli kavimler etrafında toplandı. Bu durum kavimler arasında kıskançlık ve sürtüşmelere sebep oldu.⁶⁵ Başta Süleyman b. Abdülmelik olmak üzere halîfeler de bu eğilimden uzak kalmayı başaramadılar. Böylece İslâm devletinin birliği bozulmaya başladı. Bunda, aradan geçen senelere ve kısmen oturan siyasî düzene rağmen, kabilelerin devletin otoritesini kavrayamamaları yatmaktadır. Kabileler devlet mefhumunu idrak edemediler. Bunlara ek olarak Emevîler Arap olmayanlardan daha fazla vergi aldılar

⁶¹ Kılıç, *Yezîd*, 160-162.

⁶² en-Nebhân, *Nizâm*, 108.

⁶³ Cemaleddin, Seyyid Abdullah, *İslâm'da İdarî Siyaset*, Hızr. A. Kadir Kabakçı, Erol Bayraktar, yy. trz., s. 229-230.

⁶⁴ Apak, Adem, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, 312.

⁶⁵ Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara, s. 2000, 18; Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004, s. 199-200.

ve onları araplarla aynı statüde görmediler, onları yönetim ve politikadan uzak tuttular. Bütün bunlar muhalif grupların daima aktif olmalarına sebep oldu.⁶⁶

Emevîler kendilerini ilk halifelerin halefleri ve Hz. Osman'ın meşrû intikamcılarını olarak görseler de Yezîd b. Muâviye'den itibaren Emevî iktidarına muhalif üç sınıf oluştu. Bunlar Medine fırkası dediğimiz ve Ensar'ın oluşturduğu Yemenli Araplar, kendilerini Hz. Peygamber'in ve dolayısıyla Hz. Ali'nin müdâfisi olarak gören Ali evladı ve her kim olursa olsun idarecinin buna en layık kimseler arasından seçilmesini isteyen, dolayısıyla veliahtlığa itiraz eden Hâricîler idi.⁶⁷ Verâset usûlü halkın tepkisine sebep olsa da Emevî devletini 90 yıl hayatta tutan en önemli faktörlerden biri olarak görülmüştür.⁶⁸ Şartlar; zamana ve topluma göre değerlendirildiğinde Muâviye'nin bir veliaht belirlemesi zarûri idi ancak Muâviye'nin veliaht seçimi yanlıştı. Hz. Hasan toplumun selâmeti için hilâfetten el çekip bütün hakları Muâviye'ye devrederken elbette hilâfet Emevî oğullarına münhasır kalsın diye böyle davranmamıştı. Muâviye'nin de tek endişesi halkın huzuru olsaydı veliaht adayı oğlu değil bir başkası olmalıydı. En azından daha ehil, tecrübeli ve faziletli bir sahabî seçmeliydi. Ancak Vecdi Akyüz'ün de dediği gibi Muâviye iktidarın nimetlerinden ziyadesiyle istifade etmişti ve O'nun, bunları bir başkasına devretmeye niyeti yoktu.⁶⁹

4. EMEVÎLER DÖNEMİNDE VELİAHTLIK UYGULAMASINA GENEL BİR BAKIŞ

Hz. Peygamber vefatından önce yerine devlet idaresini üstlenecek kimse için kavî, fiilî ya da takrirî herhangi bir beyanda bulunmamıştı. Benî Sâkife'de biraraya gelen ashâb Hz. Ebû Bekir'e biat etti. Benî Sâkife'de yapılan biatın ardından ertesi gün Hz. Ebû Bekir, Allah'a hamdû senada bulunduktan sonra: "Ey insanlar! Ben sizin en hayırlınız olmadığım halde üzerinize vekil kıldım. Eğer iyilik yaparsam bana yardım ediniz, eğer kötülük yaparsam da beni doğrultunuz... Allah ve Rasûlüne itaat ettiğim

⁶⁶ Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 117.

⁶⁷ Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şiâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara, 1986, 45.

⁶⁸ Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 187.

⁶⁹ Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991, 183.

müddetçe bana itaat ediniz. Allah ve Rasûlüne isyan edersem bana itaat etmeniz gerekmez...”⁷⁰ diyerek hutbe irad etti.

Bazı kaynaklar Hz. Ebû Bekir’in Ensar’a “İmamlar Kureyş’tendir.”⁷¹ hadîsini, hilâfetinin meşrûiyeti için delil gösterdiğini nakleder. Takkûş; bu hadîsin namaza imamlık etmek gibi dinî konuları içerdiğini dolayısıyla siyasî bir anlam taşımadığını söyler.⁷² İlk dönem İslâm âlimlerinin ekserisi hilâfet için imamın Kureyşten olmasını şart koşmuşlardır ancak biz de evrensel bir İslâm devleti ve yönetimi için bu hadîsteki mânânın siyasî bir anlam ihtiva etmediği kanatindeyiz. Bu hadîsi siyasî olarak değerlendirdiğimizde karşımıza Hz. Peygamber’in ısrarla nehyettiği asabiyet olgusu karşımıza çıkmaktadır. Bu bir nevi, İslâm devletinin yönetimini belirli bir kabilenin tekeline vermek olur. Hz. Peygamber de bir hadisinde: “Size bir Habeşî köle dahi başkan olsa, onu dinleyip itaat etmeniz gerekir.”⁷³ buyurmuştur dolayısıyla her insan halîfe olabilir. Hz. Ömer’in de hilâfete namzet olarak Kureyşten olmayan Sâlim’i düşünmesi de bu görüşü destekler niteliktedir.⁷⁴

Hz. Hasan, babası Hz. Ali’nin şöyle söylediğini nakleder: “Rasûlullah (sav)’ın ruhu kabzolunca duruma baktık; Peygamber’in namazda Ebû Bekir’i öne geçirdiğini gördük. Dinimizi teslim ettiğine biz de dünyamızı teslim etmeye razı olduk ve Ebû Bekir’i başa geçirdik.”⁷⁵ Daha sonraki halîfeler, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali de hilâfete ehil olmak için bu hadîsi öne sürmemiş ya da devleti kendi mülkleri gibi görmemiştir. Nitekim Hz. Ebû Bekir de Hz. Ömer de yanlış yaptıkları takdirde halkın hilâfeti ellerinden alacakları nazarıyla bu makama oturmuşlardır. Şayet bu hadîs Benî Sakîfe’de dile getirilmişse de bunun sebebi ancak Araplarda hâlâ mevcut olan asabiyet olgusunu öne atarak toplumda çıkabilecek çekişme ve ihtilafı ortadan kaldırmaya yönelik olabilir.⁷⁶ Hz. Peygamber’in soyundan gelmek bir kimse için çok büyük bir şeref addedilse ve kişiye toplumsal bir ayrıcalık kazandırsa da bu, o

⁷⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1137.

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, Hadis no:27015 (12332), 207.

⁷² Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'l-Hulefâ-i Râşidin el-Fütuhât ve'l-İncâ Zâti Siyâsiyye*, Beyrut, 2011, 21.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İmâre, XXI, Hadis no:27809.

⁷⁴ el-Arabî, Abdullah, *İslâm'da Yönetim Sistemi*, çev. Süleyman Güzel, İstanbul 1991, 100-101.

⁷⁵ İbnü'l Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 113.

⁷⁶ Yılmaz, Hüseyin, *İttihad-ı İslâm ve Hilâfet*, İstanbul, 1991, 39-40.

kimsenin iyi bir Müslüman olduğu ya da liyakatlı bir idareci veya komutan olacağı anlamına gelmez.⁷⁷

İslâm âlimlerinin ekserisi Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmekle şûra prensibini terk ettiğini, dolayısıyla Müslümanların idaresi konusunda yanlış bir karar verdiğini ileri sürerek bu uygulamayı tenkit etmişlerdir; ancak daha sonraki dönemlerde az sayıda da olsa Muâviye'nin bu hareketini Müslümanların birliği açısından doğru bir adım olduğunu söyleyerek destekleyenler de olmuştur.⁷⁸ O dönemki şartlar ve kargaşa ortamı göz önüne getirildiğinde Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayan fitne olayları Hz. Âişe ve Hz. Ali'nin taraftarları arasında cerayan eden Cemel savaşı ve hemen akabinde meydana gelen taraflardan birinin Muâviye, diğerinin de Hz. Ali'nin oluşturduğu Sıffin Savaşı durumun vehametini ortaya koymaktaydı. Hz. Ali'ye karşı galebe gelerek, hilâfeti kılıçla ele geçiren Muâviye dahi iktidarını sağlamlaştırmak için dönemin en güçlü ve en zeki kimselerini yanına çekmeye çalışmıştı. Bunu başarabilmek için kimine mal, kimine makam vermiş hatta kimini de nesebine katmıştı.

Devlet içerisindeki muhalif grubun itirazları, memnuniyetsizliği ve yeni şekillenen devletin bekası için Muâviye'nin ölmeden önce bir veliaht seçmesi aslında muteber görülebilir. Zira halîfenin adayı, insanların büyük çoğunluğunun biatını zaten sağlamış olacaktı. Câbirî bu durumu şu şekilde izah eder: “Objektif olarak bakınca Muâviye'nin mülk'ünde insanlar, İslâm devletinin yeniden kuruluşu ve yapılanışını görür.”⁷⁹ Nitekim halîfesiz kalan ümmet yeniden iç savaş ve çekişmelere sürüklenebilirdi. İbn Haldun ise Muâviye'yi tenzih etmek adına biraz daha ileri giderek, Muâviye'nin oğlunun hallerinden bîhaber olduğunu, onu salih olarak bildiği ve bu yüzden tamamen iyi niyetli ve samimi olarak Yezîd'i veliaht seçtiğini ifade eder.⁸⁰ Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht seçmesiyle isabetli bir karar verdiğini düşünen kimseler yanında tam aksine bu durumu tenkit edenler de mevcuttur.⁸¹ Bu konuda Mevdûdî'nin yaptığı tespit şu şekildedir: “Muâviye'nin İslâm'a yapmış olduğu

⁷⁷ Polat, Fethi Ahmet, “Seçkin Bir Soy İddiasının Kur'an Açısından Değeri”, *SÜİFD*, Konya, Bahar 2005, sy.16, s.93-152, 149.

⁷⁸ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi -Emevîler Dönemi-*, İstanbul, 2008, 78.

⁷⁹ Câbirî, *Arap İslâm Siyasal Akli*, 298-299.

⁸⁰ İbn Haldun, *Mukaddime I-II*, çev. Turan Dursun, İstanbul, 2013, 572-57.

⁸¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ I-II*, İstanbul, 1980, I, s.620.

hizmetleri inkâr edecek değiliz. O, İslâm âlemini aynı bayrak altında toplamış, İslâm dünyasını genişletmiştir. Onun hakkında her kim ileri geri konuşursa deriz ki o haddini bilmeyen bir kimsedir. Böyle bir şahsı katiyyen tasvip etmeyiz. Fakat Muâviye'nin Yezid'i veliaht yapması ve hilâfeti saltanata çevirmesi kesinlikle hatadır demekten başka çaremiz yoktur.” ifadelerini kullanır.⁸²

Emevî ailesi Câhiliyye döneminden beri Hâşimîlerle rekabet içerisindeydi. İslâmiyeti kabul etmekte bu kadar direnmelerinin altında bile bir kabile çekişmesi yatmaktaydı. Muâviye'nin hazır iktidarı ele geçirmişken bırakmaya niyeti yoktu. Ebû Süfyan dahi Hz. Peygamber'in vefatının hemen akabinde hilâfet endişesine girmişti. Dolayısıyla Muâviye Ümeyye oğullarının hilâfeti başka bir aileye vermeyeceğinin farkındaydı ve bu çatışmadan kurtulabilmek için de oğlu Yezid'i seçmişti. Şayet O, başkasını veliaht seçseydi Ümeyye oğulları bunu kabul etmeyecekti. Muâviye'nin olası veliaht adayları arasında Mervan düşünülebilirdi nitekim Mervan, hanedanın güçlü bir üyesiydi ve ileride halîfe olacaktı ancak şöyle de bir gerçek vardı: Mervan, Hz. Peygamber'in sürgün ettiği Hakem'in oğluydu. Hz. Osman'ın onu sürgünden Medine'ye çağırması bile Hz. Osman'a karşı müslümanların büyük tepkisine sebep olmuştu muhtemelen Muâviye'nin yeni bir çatışma ve hatta savaşı göze almaya niyeti yoktu. Bu yüzden Muâviye'nin Yezîd'in veliahtlığını bir zarûret olarak gördüğü düşünülebilir. Muâviye bunu yaparken ümmetin yararını düşünmüş, iyi niyetli hareket etmiş olabilir fakat yine de Yezîd'in toplum tarafından eleştirilen davranışları ve hilâfetinde meydana gelen olaylar O'nun yanlış bir seçim olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet işlerinden ziyade eğlence âlemleriyle meşgul olan Yezîd, Hz. Hüseyin'in öldürülmesi ve mukaddes şehirlerin talan edilmesi, Kâbe'nin mancınıkla taşlanması gibi icraatları yüzünden müslümanların hâfızasında İslâm tarihinin en kötü isimlerinden biri olarak yer etmiştir.⁸³

Yezîd'den sonra yerine oğlu II. Muâviye geçti. Hilâfetle alakası olmayan ve bedenen çok zayıf olan⁸⁴ II. Muâviye, hastalığı dolayısıyla 20 gün ila 3 ay arası hilâfette kaldıktan sonra⁸⁵ hilâfetten çekildiğini ve Hz. Ebû Bekir ya da Hz. Ömer gibi

⁸² Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 204.

⁸³ Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 91.

⁸⁴ Ferrûh, *Târih*, 137

⁸⁵ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, I, 552

hilâfete nemzet kimseyi görmediğinden bu işi Müslümanlara bıraktığını söyledi. Daha sonra evine çekildi ve kısa süre sonra vefat etti.⁸⁶ II. Muâviye bir veliaht bırakmadan ölünce Câbiye’de biraraya gelen Emevîoğulları Mervan b. Hakem’i 64/684 yılında halîfe seçtiler.⁸⁷ Mervan, ailenin bütün bireylerini memnun edebilmek için birinci veliaht olarak Yezîd b. Muâviye’nin oğlu Hâlid’i, Sa’id b. el-Âs’ın oğlu Amr’ı ikinci veliaht olarak seçti.⁸⁸ Böylece İslâm tarihinde ilkkez birden fazla veliaht seçimi gündeme gelmiş oldu. Mervan hilâfette kaldığı bir yıl boyunca Abdullah b. Zübeyr hareketinden dolayı siyasî birliği tam anlamıyla sağlayamasa da Şam ve Mısır’da Emevî hakimiyetini tesis etti. Bu başarısından cesaretlenerek Câbiye toplantısında cebren veliaht seçmek zorunda kaldığı Hâlid ve Amr’ı azlederek oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz’i sırayla veliaht seçti.⁸⁹ Babası Mervan b. Hakem’in ölümünden sonra 65/685 yılında halîfe olan Abdülmelik b. Mervan öncelikli olarak yakınlarını devlet kadrolarına atadı. O dönemde yoğun bir şekilde hissedilen Kaysî-Yemenî mücadelesini dengelemeye çalıştı. Devleti meşgul eden ve Hicaz, Irak ve Horasan’ı elinde tutan Zübeyrî hareketi ve Irak’ta Ehl-i beyt adına isyan eden Muhtar es-Sekâfî isyanı ile Abdülmelik’i uzun süre uğraştıran ve neredeyse ülke çapına yayılan Hâricî isyanlarıyla baş etmeye çalıştı ve nihayetinde bu isyanları bastırarak ülkenin tamamında siyasî birliği sağladı.⁹⁰ Abdülmelik 85/704 yılında kardeşini azlederek yerine oğullarını veliaht yapmak istedi. Abdülazîz’in vefatıyla bu isteğine engel teşkil eden bir şey kalmadan oğulları Velîd ve Süleyman’ı veliaht olarak atadı.⁹¹

Emevî Devleti’nin en büyük hükümdarı olarak tavsif edilen Abdülmelik,⁹² 21 yıllık hilâfetine ardından oğlu Velîd b. Abdülmelik’e siyasî istikrarın sağlandığı bir ülke bıraktı. İç meselelerin halledilmesi sonucu Velîd, ülke topraklarını genişletmek ve ülke refahını artırmak adına seferlere başladı. Kuteybe b. Müslim (v.96/715),

⁸⁶ İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 459.

⁸⁷ Ya’kûbî, *Târih*, II, 254-255; Taberî, *Târih*, V, 503; Mes’ûdî, *Murûc*, III, 82; Sallâbî, *ed-Devletü’l-Ümeviyye*, I, 552-553; Apak, *İslâm Tarihi* 3,121-122; Atçeken, İsmail Hakkı, “Muâviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma”, *SÜİFD*, Konya, 1998, sy. 7, 411-430.

⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, (v.240/854), *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Mustafa Necib Fevvez, Beyrut 1995, 199; Taberî, *Târih*, V, 536-537; Mes’ûdî, *Murûc*, III, 326-328; Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 82.

⁸⁹ *el-İmâme*, II, 14-15; İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 459; Sallâbî, *ed-Devletü’l-Ümeviyye*, I, 582; Apak, *İslâm Tarihi* 3, 128.

⁹⁰ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 84; Apak, *İslâm Tarihi* 3, 130-145.

⁹¹ Abdullatîf, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Âlemü’l-İslâmiyye fi’l-Asri’l-Ümeviyye (41-132/661-750)*, Mısır, 1984, 155-156; Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 119.

⁹² Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963, 105

Muhammed b. Kâsım (v.96/715), Târik b. Ziyâd (v.102/720), Mûsâ b. Nusayr (v.98/717) gibi güçlü ve yetenekli komutanlar sayesinde Velîd dönemi, eşi görülmemiş fetihlere tanıklık etti.⁹³ On yıllık iktidarı döneminde Emevî Devleti'ni zamanın en büyük devleti haline getiren Velîd, dedesi Mervân ve babası Abdülmelik gibi tahtını oğluna bırakmak arzusuna kapıldı. Bunun için de babasının ikinci veliaht tayin ettiği kardeşi Süleyman'ı bu makamdan uzaklaştırması gerekiyordu. Kardeşinin veliahtlık hakkından feragata yanaşmaması Velîd'in bu arzusuna ulaşmasını engel oldu. Süleyman'ı zorla yola getirmeyi düşünen Velîd, başarılarının en önemli sebebi olan Haccâc ve meşhur kumandanı Kuteybe'nin desteğini sağladıysa da bu isteğini gerçekleştirilmeden vefat etti.⁹⁴

Velîd'in ölümü üzerine hilâfet makamına geçen Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc tarafından hapse atılan binlerce mahkûmu bırakmak ve Velîd'i destekleyerek kendisini veliahtlıktan uzaklaştırmaya çalışan devlet adamlarını cezalandırmakla işe başladı.⁹⁵ Takkûş, kişisel hırs ve intikam için Kuteybe b. Müslim, Muhammed b. Kâsım ve Haccâc'ın atadığı valileri görevden aldı diyerek Süleyman b. Abdülmelik'i eleştirenlere itiraz eder ve devlet ileri gelenleriyle yapılan uzun istişareler sonucu devletin yararı gözetilerek bu kararların alındığını ileri sürer.⁹⁶ Süleyman, oğlu Eyyûb'u veliaht olarak atadı ancak onun veliaht iken vefatı üzerine âlimlerin nasihatlerine kulak vererek, hilâfeti arzu eden pek çok kardeşi varken yeğeni Ömer b. Abdülazîz'i veliaht atadı.⁹⁷ İki yıl süren hilâfeti süresince, kısa süreli de olsa ülke genelinde sükûneti sağlayan Ömer b. Abdülazîz fetih hareketlerine ara vererek, iç politika üzerinde durdu. Sahip olduğu siyasî ahlâk, debdebeden ve sefâhatten uzak zahidane hayatı ve ilim adamlarına olan ilgisi yönüyle halkın gönlünü kazandı. Hulefâ-i Râşidîn döneminde olduğu gibi kendisinden sonra hilâfet işini şûraya bırakmak istese de bunu başaramadan vefat etti.⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz'in ölümünden sonra Süleyman b. Abdülmelik tarafından ikinci veliaht seçilen Yezîd b. Abdülmelik halîfe oldu. Emevî Devleti'nin en zayıf

⁹³ Apak, *İslâm Tarihi* 3, 166-187; Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 92.

⁹⁴ Taberî, *Târih*, VI, 498-499; Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 145.

⁹⁵ Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 92.

⁹⁶ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 148-149

⁹⁷ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 154-155.

⁹⁸ Apak, *İslâm Tarihi* 3, 207.

halîfelerinden olan II. Yezîd, âlim, dindar ve âdil bir halîfe olan selefi Ömer b. Abdülazîz'in aksine zevk ve sefaya düşkün, kadınlara zaafî olan, devlet işlerini hafife alan bir halifeydi. O'nun bu halleri, halkın kendisine öfke duymasına sebep oldu. Ömer b. Abdülazîz döneminde yatışan kabile taassubu tekrar patlak verirken mevaliden haraç ve cizye alınma işi yeniden başlatıldı.⁹⁹

II. Yezîd'den sonra hilâfete geçen kardeşi Hişâm b. Abdülmelik, Muâviye'den sonra Emevî devletinin en büyük halîfesi olarak addedilir. Halîfe, Kelbî ve Kaysî rekabetini yeniden körüklemek için iki kabile mensuplarını da devlet idaresinden uzak tuttu.¹⁰⁰ Hişâm'ı en çok uğraştıran Zeyd b. Ali isyanı (122-123/738-739), güçlü bir destekçi kitlesine rağmen, Irak halkının Zeyd'i yarı yolda bırakması sonucu, Zeyd'in ölümüyle sonuçlandı. Hişâm, devletin dahilî ve hâricî meseleleri ile uğraşmaktan, güçlenmekte olan Abbâsî davetini önlemek adına gerekli tedbiri alamadı.

Hişâm'dan sonra halîfe olan Velîd b. Yezîd babası II. Velîd gibi devlet işleriyle ilgilenmek yerine cariyelerle vakit geçirdi, zamanını av partileri ve eğlenceye ayırdı. Ayrıca müsrifçe yaptığı harcamalarla, Hişâm'ın katı bir para politikası takip ederek doldurduğu hazineyi boşalttı.¹⁰¹ Velîd'in bu tutumu kendi hanedanının dahi öfkesine sebep oldu ve ilk kez Emevî ailesi kendi arasında bölünmeye gitti. Bunlara ek olarak reşit olmayan iki oğlu Hakem ve Osman'ı veliaht yapmak istemesiyle hanedan ile halîfe arasındaki ipler iyice gerildi ve aile içinde Velîd'e muhalif güçlü bir grup ortaya çıktı. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik önderliğinde Velîd'i öldüren Ümeyyeoğulları, Yezîd b. Velîd'e biat ettiler.¹⁰² Darbe sonucu iktidara gelmesi yönüyle Yezîd b. Velîd'in bu hareketi İslâm tarihinin ilklerinden oldu. Ömer b. Abdülazîz'in siyasetini takip edeceğini öne süren Yezîd, sadece 6 ay hilâfette kaldıktan sonra vefat edince yerine kardeşi İbrahim b. Velîd halîfe oldu; ancak kısa süre sonra Mervan b. Muhammed, İbrahim'i öldürerek iktidarı ele geçirdi. Şam'ı terk ederek Harran'ı hilâfet merkezi seçen Mervan, bu eğiliminden dolayı Şamlılar'ın öfkesini

⁹⁹ Ya'kûbî, *Târih*, II, 333; Abdullatîf, *el-Âlem*, 183-185.

¹⁰⁰ Abdullatîf, *el-Âlem*, 189.

¹⁰¹ Ya'kûbî, *Târih*, II, 333; Abdullatîf, *el-Âlem*, 196.

¹⁰² *el-İmâme*, II, 112-113; İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Mahmud Mustafa, Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992, VII, 249-250.

üzerine çekti. Birçok muhalif hareketle baş etmek zorunda kalan Mervan, Abbâsî hareketinin güçlenmesine engel olamadı ve devlet, Abbas oğullarının kalkışması sonucu yıkıldı.

Muâviye'nin (v.60/680) oğlu Yezîd'e (v.64/684) veliahtlık vermesiyle başlayan saltanat, kadîm Arap kültüründe olmayan toplumdaki yerleşik dinî ve siyasî kültürle de bağdaşmayan bir durumdu.¹⁰³ Her ne kadar Arap yarımadasında Bizans ve Sâsânî devletlerinin himayesinde olan beldeler bulunsa da bu yerler hâmisî olan devletlerin atadığı valilerle zaman zaman yönetilen yerler olarak kalmıştı. Habeşlilerin Yemen'i istilası da Bizans'ın teşviki ile olmuş,¹⁰⁴ ancak; Mekke şehir devleti bu tür himaye ve istilâlardan hiç etkilenmemiştir.¹⁰⁵

Muâviye, Araplar tarafından komşu beldeler aracılığıyla bilinen ancak hiç tatbik edilmeyen veliahtlık usulünü gerek maddî destek sağlayarak gerekse tehditle ashâba benimsetmeye çalışsa da yine de bu fikri bütün sahabîye kabul ettiremedi.¹⁰⁶ Bu uygulamayı Yezîd ve Yezîd'den sonra gelen halifeler devam ettirdi. II. Muâviye'nin veliaht bırakmadan görevden ayrılmasıyla ortaya çıkan siyasî kriz Câbiye toplantısında Mervan b. Hakem'in halîfeliğe getirilmesi ve aynı aileden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ile Amr b. Saîd el-Âs'ın veliaht atanmasıyla sona erdi. Daha sonra veliahtları azleden Mervan, oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz'i sırasıyla veliaht tayin etti. Ömer b. Abdülazîz hariç bütün Emevî halîfeleri veliaht bırakarak bu uygulamayı devam ettirdi.¹⁰⁷

Abbâsiler'de olduğu gibi Emevîler'de de veliaht belirleme, atama ve onun adına biat alma işi tam bir kurala bağlanmaksızın keyfî uygulanmaktaydı. Her ne kadar Abbasî halîfeleri reşit olmayan çocukları dahi veliatlığa namzet göstermelerinden dolayı eleştirilse de aynı şeyi şayet ortam sağlansa idi, Velîd b. Yezîd de tatbik edecekti. Yine de Emevîler, evvelden edinmiş oldukları siyasî tecrübeleriyle, Abbâsiler'e nazaran daha baskın bir aileydi. Ümeyye oğullarının çoğu gerek İslâm

¹⁰³ Özkan, Mustafa, "Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklene Anlam ve Biatın Fonksiyonu", *HÜİFD*, 2008/1, c.VII, sy.13, 117.

¹⁰⁴ Canan, Mehmet Zeki, *İslâm Tarihi 1 (Câhiliyye Devri, Siyer-i Nebî, Halîfeler Devri)*, İstanbul 1997, 99.

¹⁰⁵ Canan, *İslâm Tarihi 1*, 103.

¹⁰⁶ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, IV, 371; Suyûtî, *Târih*, 196.

¹⁰⁷ Yılmaz, Saim, "Veliahd", *DİA*, Ankara, 2013, XLIII, 28.

öncesi gerek İslâm sonrasında önemli görevlerde bulunduğu için hanedan olarak bu işe ehil kimselerdi. Dolayısıyla Emevî halifeleri, hanedandan çekindikleri için veliaht seçiminde Abbâsiler kadar rahat hareket edemediler.



BİRİNCİ BÖLÜM

1. ABBÂSÎLER'İN İLK YÜZYILINDA VELİAHTLAR VE HALİFELİK ÖNCESİ HAYATLARI

Abbâsî halîfeleri kendilerinden sonra hilâfete geçecek olan veliahtın en iyi âlimler tarafından en iyi koşullarda uygulamalı olarak eğitilmelerine büyük önem verdiler. Veliahtların aldıkları bu eğitim, her birinde beklenen aynı etkiyi göstermemiş; kimi veliaht yönetime gelince başarılı bir siyaset takip ederken kimisi de pasif ve zayıf bir yönetim sergileyerek eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu bölümde halîfelerin veliahtlık dönemlerini inceleyerek, onların doğumlarından hilâfete kadar geçen zaman zarfında neler yaptıklarını, edindikleri siyasî tecrübelerini kimler tarafından eğitilip; kimlerin etkisinde kalarak siyasî hayatlarına şekil verdiklerini ve aldıkları siyasî kararlara nelerin tesir ettiğini tespit etmeye çalışacağız.

1.1. Ebu'l-Abbas Abdullah es-Seffâh

Abbâsî Devleti'nin ilk halîfesi Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Hâşim'in doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı rivâyetler bulunmaktadır ancak üzerinde en fazla durulan tarihler 104/722¹⁰⁸ ve 108/726¹⁰⁹'dir.

Ebu'l-Abbas, Abbâsî hareketinin ilk merkezi olan Şam'a bağlı Humeyme'de¹¹⁰ dünyaya geldi ve orada büyüdü.¹¹¹ Babası, hareketin aktif hale gelmesinde önemli rol oynayan Muhammed b. Ali, annesi ise Rayta bint Ubeydullah b. Abdullah b. Abdülcebbâr b. Abdüddâr el-Harisî'dir.¹¹² Kendisine Murtaza ve Kasım da denilen Ebu'l-Abbas'ın hilâfetine kadarki hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye rastlayamadık. Bunun sebebi; Emevîler'in zulmünden kaçması ve davetin başarıya ulaşması için gizli bir yaşam sürmesi ve çok daha önemlisi de Ebu'l-Abbas'ın

¹⁰⁸ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 113; Hudarî Bek, Muhammed, *Muhâdarâtü Târihi'l-Ümami'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Mısır, 1970, 46.

¹⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 494. Suyûtî, *Târih*, 256;

¹¹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 494; İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, VI 113; Hudarî Bek, *Tarihu'l-Ümami'l-İslâmiyye*, 46.

¹¹¹ Suyûtî, *Târih*, 256; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebu'l Abbas es-Seffâh", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 283.

¹¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 58; Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (v.345/956), *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Beyrut 1959, 292; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye fihî Ahbâru'l-Abbâs ve Veleđihi*, (H. III. Asırda yaşamış müellifi meçhuldür) nşr. Abdülazîz ed-Dûrî, Beyrut, 1997, 234.

siyasetten uzak pasif bir kişiliğe sahip olmasıdır nitekim halîfe olana kadar kendisinin Abbâsî hareketinin şekillenmesi ve başarılı olmasında neredeyse hiç katkısı olmamıştır.

Ebu'l-Abbas kıvrıkcık saçlı, uzun boylu, beyaz tenli, güzel sakallı,¹¹³ kemerli bir buruna sahip¹¹⁴ güzel yüzlü biriydi.¹¹⁵ Aynaya baktığında kendini beğenen bir halîfeydi.¹¹⁶ Nitekim birgün aynaya bakmış ve şöyle demişti: “Allahım ben sana Süleyman b. Abdülmelik’in ‘ben genç bir halîfeyim’ dediği gibi demiyorum ama ben diyorumki ‘Allahım beni afiyet üzerinde, taatinde uzun bir süre yaşat.’”¹¹⁷

1.1.1 Ebu'l Abbas Abdullah es-Seffah'ın Eğitimi, Ahlâkı ve Evliliği:

Eğitimi:

Cahiliyye döneminde Arap kültürü; şiir, nesir ve hitabet gibi Arap edebiyatı üzerinde yoğunlaşmıştı. Bir kimse fasih bir şair veya hâkim bir nâsir ya da sürükleyici bir hitabete sahipse toplum nazarında kültürlü sayılırdı.¹¹⁸ Emevîler ve Abbâsîler ile birlikte bunlara ek olarak dinî eğitim de eklendi ancak; şiir, nesir ve hitabet asla önemini kaybetmedi.

Ebu'l-Abbas'ın herhangi bir ilim halkasına katıldığı ya da eğitim gördüğüne dair bir bilgiye ulaşamadık. Bağdadî, es-Seffâh'ın azatlı kölesi olan Ahmed b. Muhammed b. el-Müstelim b. Hayyân'ın iyi bir edebiyatçı olduğundan bahsetmekle yetinmiş; ancak onun Seffâh'ı eğitip eğitmediğinden bahsetmemiştir.¹¹⁹

es-Seffâh çocukluğunda Abdülmüdan oğullarından olan dayılarının yanında bir dönem annesiyle beraber yaşamıştır. Onlardan fasih konuşmayı öğrenmiş bilgi ve irfanın yaygın olduğu bir çevrede yetişmiştir.¹²⁰

Ebu'l-Abbas'ın babası Muhammed b. Ali sürekli davet işleri ile ilgilendiğinden kardeşi Ebû Ca'fer ve kendisinin eğitimiyle bizzat dedesi Ali b.

¹¹³ el-Belâzürî, *Ensâb*, IV, 237; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 293; İbn Abdirabbih, *Ikdü'l-Ferîd*, V, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 373-374; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 58.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 58; İbn Abdirabbih, *Ikdü'l-Ferîd*, V, 113.

¹¹⁵ Taberî, *Târih*, VIII, 377; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 293; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 373-374.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 373-374.

¹¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 59-60.

¹¹⁸ Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yıldırım, İstanbul, 1998, 67.

¹¹⁹ el-Bağdâdî, Ebî Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb (473/1071), *Târîhu Bağdâd*, Beyrut, 1985, III, 219.

¹²⁰ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 234-235; Sâlihîyye, Müeddebi'l Hulefâ, 48.

Abdullah ilgilenmiştir. Rivâyetlere göre dedesi ve kardeşi Ebû Ca'fer ile birlikte Hişâm b. Abdülmelik'in hilâfeti zamanında Şam'a gitti, halîfenin huzuruna vardıklarında, hatırını soran halîfeye Ali b. Abdullah, borcu olduğunu söyledi. Hişâm borcunun ne kadar olduğunu öğrenince görevlilerine borcu ödemelerini emretti. Ali teşekkür edip huzurundan ayrılınca şöyle dedi. "Vallahi benim bu iki oğlum (Ebu'l-Abbas ve Ebû Ca'fer) onun devletinin sahibi olacaklar.¹²¹ Ali b. Abdullah'ın böyle bir cümle sarfedip sarfetmediğini tam olarak bilemesek de onun torunlarını yanından ayırmadığı ve her yere onları da götürdüğü kanaatine varabiliriz.

Kaynaklardaki yetersiz bilgiye dayanarak onun ilmî seviyesinin düşük olduğunu söyleyemeyiz nitekim hilâfete geçtiğinde îrad ettiği hutbeden onun edebiyat ve hitabetteki yeteneğini de görmekteyiz. İbn Tiktaka da onun fesahat, tarih, şiir, siyer, cedel ve tefsiri bilen, ayrıca hazır cevap biri olduğunu nakleder.¹²² Dinî eğitimine gelince; Ebu'l-Abbas amcası İbrahim b. Ali'den hadîs rivâyet etmiştir.¹²³ Bu bilgiden onun hadîs okuduğunu anlamaktayız. Ayrıca Ebu'l-Abbas hilâfetinde edebiyat ve mûsikîyi teşvik ederdi¹²⁴ ancak kardeşi Ebû Ca'fer gibi o da şarkıcılara önem vermezdi.¹²⁵

Ahlâkı:

Tarihçiler Ebu'l-Abbas'ı yumuşak huylu, güzel ahlâklı ve kan akıtmayı sevmeyen biri olduğu konusunda hemfikirdirler.¹²⁶ Ekserisi de onun cömert,¹²⁷ yiğit, engin bir vakar sahibi, haya ve güzel bir ahlâka sahip olduğunu rivâyet ederler.¹²⁸ Nitekim ona atfedilen bir sözde Ebu'l-Abbas şöyle demiştir: "cimriliği, ihtiyat; hilm (yumuşak huyluluk) ve cömertliği ise zillet kabul eden kimse insanların en alçak ve

¹²¹ İbn Abdірabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 104; el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/965), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, Paris, 1916, IV, 58; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (682/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi'z-Zamân I-VI*, Kahire, 1948, III, 276; Atçeken, İsmail, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, 139.

¹²² İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali et-Tabataba (v.709/1310), *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halîfeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2016, 118.

¹²³ Suyûtî, *Târih*, 257.

¹²⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi I-II*, çev. Komisyon. İstanbul, 1985, 311.

¹²⁵ el-Belâzürî, *Ensâb*, III, 264.

¹²⁶ Abbadi, Ahmed Muhtar, *Fi't Târihi'l Abbâsî ve'l Fâtîmî*, İskenderiye 1985, 42; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsî*, 47.

¹²⁷ İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV*, Mısır 1952, III, 128.

¹²⁸ Rifâî, Ahmed Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire 1968, I, 88.

aşağılıklarındandır.”¹²⁹ Ayrıca O, söz verdiği zaman mutlaka yerine getirirdi.¹³⁰ Bütün bu özellikler Abbâsî hilâfedinin ilk yılları olan Ebu'l-Abbas döneminin sancısız geçmesinde etkili olmuştur. O hilâfeti döneminde bütün grupların gönlünü kazanmayı başarmıştır. Geceleri arkadaşlarıyla sohbet etmiş, âlimlerle çokça vakit geçirmiş, edebiyat ve müziği desteklemiştir. Ayrıca şairlere ve sanatçılara bolca bahşişte bulunmuştur.¹³¹ Onun huzuruna gelen herkes, aldıkları ihsanlar karşısında oradan memnun ayrılmıştır.¹³² Ebu'l-Abbas, hilâfete geçmelerinde önemli faktörlerden biri olan Ali evladına da iyi davranmıştır. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ebî Talib el-Kureşî, Ebu'l-Abbas'ı ziyarete geldiğinde ona saygı göstermiş ve ona bir milyon dirhem vermiştir.¹³³

Ebu'l-Abbas, kardeşi Ebû Ca'fer kadar gözü kara ve hırslı olmamıştır. Her zaman ihtiyatlı ve temkinli davranmıştır. Ancak yine de dönemi hep katliamlarla geçmiştir. Gidişatı henüz kaderin elinde olan ve kuruluş aşamasında olan bir devlet için bu doğal bir durumdur. Zaten katliamları da kendisi değil bilakis karşı koyamadığı amcaları yapmıştı.¹³⁴ Bunları göz önüne aldığımızda tam anlamıyla etkin bir halife olabilmek için es-Seffâh'ın bu kimseleri devre dışı bırakması icap etmiştir ancak devletin kuruluş aşamasında olması ve olası kargaşadan çekinmesinden dolayı, siyasette rakip gördüğü bu kimseleri ortadan kaldırmayı ağırdan almış, kısa süre sonra da vefat etmiştir.

el-Fahrî'de Ebu'l-Abbas'ın silah ve hayvan edinmeye düşkün olduğu da aktarılmaktadır.¹³⁵ Ayrıca O, satranç oynayanları seyretmeyi severdi.¹³⁶

¹²⁹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 79; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1994, 38.

¹³⁰ Suyûtî, *Târih*, 258; Takkûş, *Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 38.

¹³¹ Mes'ûdî, *Murûc*, III, 285; Takkûş, *Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 38; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 311.

¹³² Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (v.255/868), *Kitâbu't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, Saray Âdabı, çev. Ali Benli, İstanbul 2015, 31-32.

¹³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 77

¹³⁴ Abbâdi, *Târihu'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, 43.

¹³⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 118.

¹³⁶ Câhız, *et-Tâc*, 51; Sa'lebî, Muhammed b. Hâris, *Taht Âdabı*, çev. Muharrem Hilmi Özev, İstanbul, 2013, 74-75.

Evliliği:

Ebu'l-Abbas hilâfetinden önce Ümmü Seleme adında bir kadınla evlendi.¹³⁷ Daha önceden iki evlilik yapmış dul bir kadın olan Ümmü Seleme, Ebu'l-Abbas'ı görünce çok beğenir ve azatlılarından bir kadını ona evlilik teklifi etmesi için gönderir. Ebu'l-Abbas teklifi kabul eder ve onunla evlenir. Çok varlıklı ve nüfuzlu olan Ümmü Seleme düğün masraflarının tamamını karşılar çünkü o sıralarda es-Seffâh maddi sıkıntıkâr çekmektedir. Ümmü Seleme kocası üzerinde de büyük bir nüfuza sahipti. Seffâh ona danışmadan hiçbir karara varmazdı.¹³⁸ Hâlid b. Bermek¹³⁹, es-Seffâh'a hilâfetinden sonra başka bir hanımla daha evlenmesini tavsiye etmesine rağmen o tek eşli kalmaya devam etti.¹⁴⁰

1.1.2. Ebu'l-Abbas Abdullah es-Seffâh'ın Halife Seçilmesi

Abbasî propagandasını başlatıp güçlendiren kişi olan Muhammed b. Ali; İbrahim, Ebu'l-Abbas ve Ebû Ca'fer adında üç oğul bırakarak 126/743 yılında öldü.¹⁴¹ Muhammed, kendisinden sonra oğlu İbrahim'e imam olmasını vasiyet etti ve İmam İbrahim'le birlikte hareket, 127/744 yılında eylem dönemine girmiş oldu.¹⁴² İmam İbrahim'in hapsedilmesi üzerine Ebu'l-Abbas ailesiye birlikte 132/749 yılında Kûfe'ye gitti. Beraberinde Ebû Ca'fer, Ali b. Abdullah'ın oğulları (Ebu'l-Abbas ve Ebû Ca'fer'in amcaları) Süleyman, İsa, Salih, İsmail, Abdullah, Abdüssamed, Mûsâ ve onun oğlu ile diğerleri vardı.¹⁴³ Orada 40 gün gizlendiler. İmam İbrahim'in ölüm haberi gelince de Ebu'l-Abbas'a 14 Rebîulevvel 132/31 Ekim 749 yılında biat edildi.¹⁴⁴

¹³⁷ Mes'ûûî, *Murûc*, 215-217.

¹³⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 312; Şeyban, Lütfi, *İlk Dönem Abbâsilerde Kadın (132-232/750-847)*, İstanbul, 2004, 63.

¹³⁹ Hâlid b. Bermek (Ebu Seleme Hafis b. Süleyman el-Hallal'ın öldürülmesinden sonra vezir ismi ile anılan Abbâsiler'in ilk veziridir. İbn Abdîrabbih, *İkdü'l Ferîd*, V, 113); Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekiler", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 518.

¹⁴⁰ Mes'ûûî, *Murûc*, III, 276-277; el-Etlidî, Muhammed b. Diyâb, *Abbasî Geceleri*, çev. Erkan Avşar, İstanbul, 2006, 13-18; *DGBİT*, III, 60.

¹⁴¹ O'leary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara, 1971, 68.

¹⁴² Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 308.

¹⁴³ Taberî, *Târih*, VII, 421-423; Mes'ûûî, *Murûc*, III, 259-260; Omar, Farouk, *The Abbasîd Caliphate (132-170/750-786)*, Baghdad, 1969, 121; Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbâsiler Dönemi)*, İstanbul, 2011, 43.

¹⁴⁴ Bozkurt, *Abbasî İhtilali*, 91; Yıldız, "es-Seffâh", *DİA*, X, 283.

Ebu'l-Abbas'ın adaylığı henüz babası hayattayken bile çoktan belliydi çünkü O, Abbasoğulları arasında en kabul edilebilir seçimdi. Kendisi ya da bir başkası da bu duruma itiraz etmedi.¹⁴⁵ Ebu'l-Abbas'ın seçilmesinde Ebû Ca'fer gibi sivri birinin yanında onun daha mutedil görünmesi¹⁴⁶ ve en önemlisi Ebu'l-Abbas'ın annesinin Arap olması, gibi etkenler yer almaktadır. Ebu'l-Abbas'ın kardeşleri olan İbrahim, Mûsâ, Ebû Ca'fer ve Abdullah el-Mansûr ümmü veledirler.¹⁴⁷ O halde neden en başından Ebu'l-Abbas değil de İbrahim imam oldu sorusunun cevabı da ileride devletin kurucusu ve ilk Abbasî halîfesi olacak olan Ebu'l-Abbas'ın, her türlü ölüm riskinden soyutlanarak, gizli ve güvenli yerlerde muhafaza edilmesi ve arka planda tutularak onun hayatta kalmasını temin altına almayı sağlamaktı. Çünkü kardeşleri ve amcaları kadar davet sürecinde aktif rol oynasaydı şüphesiz Emevî halifelerinin ve valilerinin nazarından kaçmayacak ve hayatı riske girecekti.

Dûrî; yukarıdakilere ek olarak Ebu'l-Abbas'ın Ebû Ca'fer'den küçük olmasına rağmen tercih sebebi görülmesinde, Ebû Ca'fer'in davet için sürekli Irak ve İran arasında yolculuk yaptığını gerekçe gösterir. Ebû Ca'fer'in seyahat halinde olması, İmam İbrahim'in her zaman yanında yer alan Ebu'l-Abbas'a eğilim göstermesine sebep olmuştur.¹⁴⁸ Zira Abbasî daveti için gelen insanlar imamın yanında hep Ebu'l-Abbas'ı görmüşler ve bu da taraftarların ona temayülüne sebep olmuştur. Verilen bu bilgiler, Ebu'l-Abbas'ın hilâfetinin önceden belirlendiği kanaatini ortaya koymaktadır. Çünkü O, dedesinin yanında eğitim almış, kardeşi İbrahim'in de gölgesinde siyaseti öğrenmiştir.

Mervan'ın öldürülmesiyle hilâfeti için engel kalmayan Ebu'l-Abbas'ın Kûfe camisinde verdiği hutbeyi¹⁴⁹ geniş çapta değerlendiren Ahmed Hilmi, şu çıkarımlarda bulunur: “Bu hutbede üç husus dikkat çekmektedir. Birincisi; Emevîler dönemi boyunca Abbasoğulları, Ali evladının çıkardığı isyanlara asla dahil olmadılar, onları desteklemediler. Şayet amca çocuklarını desteklemiş olsalardı belki başarıya

¹⁴⁵ Omar, Farouk, *The Abbasîd Chaliphate*, 121.

¹⁴⁶ el-Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Târihu'l-Abbasî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, tsz, 42-43.

¹⁴⁷ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Müslim ed-Dineverî (v.276/889), *el-Maârif*, Beyrut, 1987, 257. Ümmü veled: Mevlasının firaşinde, onun ikrarı ile birlikte çocuk doğurmuş olan cariye. Efendisi ölünce hür olur. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimler Sözlüğü*, İstanbul 2010, 592.

¹⁴⁸ ed-Dûrî, Abdülazîz, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l- Evvel (Dirâset fi't-târihiyyi es-Siyasiyyi ve'l-İdâriyyi ve'l Mâliyyi)*, Beyrut 1997, 167.

¹⁴⁹ Hutbenin metni için bkz. Taberî, *Târih*, VII, 426; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 41.

ulaşabilecekler, bu isyanlar cılız birer isyan olup, Ali evladından pek çok kimsenin şehit olmasıyla sonuçlanmayacaktı. İkincisi; iktidara geldiklerinde onlara karşı çıkan amca oğullarına sadece zulmetmekle kalmayıp onları itibarsızlaştırmaya çalıştılar, önde gelen kimseleri bularak onları istihfaf ettiler ve Alevî davasını tamamen ortadan kaldırmak istediler. Bu konuda Hz. Ali dahi Mansûr'un eleştirilerine hedef oldu. Mansûr, Hz. Ali hakkında. "O, elini kana buladı, hakem konusundaki fikri de yanlıştı. Bu yüzden ümmet ondan uzaklaştı ve onun hakkında farklı görüşler ileri sürerek farklı fırkalara ayrıldı. Hasan meselesine gelince o da Muâviye'nin rüşvetini kabul etti ve kendi zevklerine daldı. Sözelimi istediği kadınla evlendi istediğini boşadı." demiştir. Üçüncü mesele ise; Abbâsîler hilâfete kendilerini daha layık gördüler. Onlar hem ehli beytin hem de Hz. Peygamber'in vârisleri idiler. Bu yüzden halîfeliğe Ali evladından daha layıktılar. Abbâsîler, davet aşamasında Horasanlılardan ve Alevilerden yardım istediklerinde de kesinlikle hilâfeti Ali'nin çocuklarına teslim etmeyi düşünmediler.¹⁵⁰

Bu tespit ve iddialar doğrultusunda Ahmed Hilmi'nin yorumları isabetli olmakla birlikte aynı zamanda Abbâsîler'e yönelik haksız ithamlar da gtaşmaktadır. Abbâsîler, iktidara gelene kadar gerçekten hiçbir Ali evladının isyanına katılmadı. Çünkü Abbâsîler'in lideri olarak görülen Abdullah b. Abbas'ın'ın siyasetle hiç işi olmamış tamamen ilimle meşgul olmuştu dolayısıyla bu aile ve taraftarları da liderleri gibi hareket etti. Abbâsîler, ancak Abdullah'ın oğlu ile birlikte gizli bir propaganda işine girdiler. Onlar amcaoğullarının başlarına gelen şeylerden dolayı daha temkinli davrandılar. İmam Azam Ebû Hanife dahi: "Zeyd b. Ali'nin bu hareketi Allah Rasûlünün Bedir'deki hareketine benziyor"¹⁵¹ benzetmesinde bulunduğu Zeyd b. Ali isyanına sırf Ali evladı taraftarlarına güvenemediğinden fiilî olarak katılmadığını beyan etmişken, Abbâsîler'in onlarca başarısız isyan hareketinden sonra gizli bir şekilde organize olarak güçlenmeleri daha makuldü.

Emevîler'in baskı ve zulmünden dolayı kaçak hayatı yaşayan Ebu'l-Abbas ve ailesi iktidara geldiklerinde de devlet yönetimine kendilerine en yakın kimseleri

¹⁵⁰ Hilmi, Muhammed Hilmi Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd-Devle fî Asri'l-Abbâsî*, Kahire 1959, 46-47.

¹⁵¹ Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2006, 232.

getirmiştir. Ebu'l-Abbas bu konuda en ihtiyatlı davranan halife olmuş ve kardeşi Ebû Ca'fer dahil bütün amcalarına valilik görevi vermiştir.¹⁵²

1.2. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr

Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib b. Hâşim Ebû Ca'fer el- Mansûr¹⁵³ 95/713 yılında Şam sınırlarında Akabe yakınındaki eş-Şerat arazisinde yer alan Humeyme'de dünyaya geldi.¹⁵⁴ Uzun boylu, esmer, zayıf, siyahla kaplı seyrek sakallı, hafif yanaklı,¹⁵⁵ kültürlü biriydi.¹⁵⁶ Naif bir fiziğe sahipti.¹⁵⁷

Babası, Ebu'l-Abbas'ın da babası olan Muhammed b. Ali'dir. Annesi ise Berberî asıllı Sellâme adında bir cariyedir.¹⁵⁸ Annesi Sellâme Ebû Ca'fer'in doğumuyla ilgili şöyle bir olay anlatır: “Mansûr'a hamile idim. Onu doğurduğunda sanki benden bir aslan çıktığını ve her taraftan aslanların gelip onun etrafında toplandığını ve ona secde etiklerini gördüm.”¹⁵⁹ Sellâme'nin anlattığı bu hikayenin gördüğü bir rüya olduğunu sanıyoruz.

Künyesi Ebû Abdullah olan Ebû Ca'fer;¹⁶⁰ Ali evladının çıkardığı isyanları bastırdıktan sonra el-Mansûr lakabını aldı ve o tarihten itibaren Ebû Ca'fer el-Mansûr diye şöhret buldu.¹⁶¹

Ebû Ca'fer'in doğduğu sene Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik, dedesi Abdullah b. Ali'yi Şam'dan Humeyme köyüne çıkartmıştı.¹⁶² Bu yüzden Mansûr'un

¹⁵² Ya'kübî, *Târih*, 355; Cümeylî, Reşid Abdullah, *Dirâsetü fî Târihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1984, 27; Bozkurt, *Abbâsiler*, 51.

¹⁵³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 121; Suyûtî, *Târih*, 259.

¹⁵⁴ Ya'kübî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Ca'fer b. Vehb (v.292/905) *Kitâbu'l-Büldân*, Leiden 1963, II, 101; el-Hamevî, İmam Şehabeddîn Ebî Abdullah Ya'kûb b. Abdullah, *Mu'cemü'l Büldân*, Beyrut, 1986, 307; İbn Abdîrabbih, *Ikdü'l Ferîd*, V, 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 22; Bozkurt, Nahide, “Mansûr”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 509.

¹⁵⁵ Taberî, *Târih*, IX, 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 23; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 323.

¹⁵⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 295.

¹⁵⁷ İbn Abdîrabbih, *Ikdü'l-Ferîd*, V, 114.

¹⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 258; Ya'kübî, *Târih*, II, 462; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 121; Suyûtî, *Târih*, 259.

¹⁵⁹ el-Bağdâdî, *Târih*, I, 165; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 259; Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 2003/1464, 61; Tanrıverdi, Eyyüp, “Abbâsiler'in Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi”, *İSTEM*, Konya, 2008, sy. 12, 118.

¹⁶⁰ Taberî, *Târih*, IX, 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 27.

¹⁶¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 314.

¹⁶² el-Belâzürî, *Ensâb*, III, 78.

çocukluk yıllarına dair yeterli bilgi olmasa da¹⁶³ Mansûr'un hilâfetten önce de siyasette aktif rol oynaması Ebu'l-Abbas'a nazaran onun hakkında daha fazla bilgi edinmemizi sağlamıştır. Halîfe Velîd, Mansûr'un ailesine tahsis edilen yardımların tamamını kesmiş, babası da davet işleriyle meşgul olduğundan¹⁶⁴ bu aile maddi sıkıntılar çekmiştir. Çektiği maddi sıkıntılara dair, Mansûr'un talebelik yıllarından arkadaşı Abdurrahman b. Ziyad b. Enam el-İfrikî şöyle bir olay anlatır: “Birgün Ebû Ca'fer beni yemek için evine çağırdı ve önüme etsiz bir yemek koydu. Sonra cariyesine: “Hiç tatlı birşeyin yok mu?” diye sordu. Cariye “Hayır”, deyince Ebû Ca'fer “Hurma da mı yok?” dedi. Cariye yine “Hayır,” dedi. Bunun üzerine Mansûr arkasına yaslandı ve “...Umulur ki Rabbimiz düşmanlarımızı helak edecek.” (Araf, 129) âyetini okudu. Sonra halîfe olduğunda onu ziyaret ettim ve bana “Emevîlerle ile kıyaslayınca benim idarem nasıldır?” diye sordu. Ben de “Sizin saltanatınızda gördüğüm zulmü onlarda görmedim,” dedim. Mansûr “Bizim hiç yardımcımız yoktur,” dedi. Bunun üzerine ona Ömer b. Abdülazîz'in “Saltanat, adeta içinde satılanları kendine çeken bir pazar yeri gibidir. Eğer iktidar sahibi kişi faziletli olursa, ona erdem ve fazilet sahibi olanları; eğer ahlâksız ve şer sahibi olursa da ahlâksız ve şer sahibi olanları getirir”, sözünü hatırlattım. Bunu işittiği vakit başını yere eğdi.”¹⁶⁵

Abdurrahman b. Ziyad'ın bu rivayeti, Ebû Ca'fer'in birgün Emevîler'in yıkılıp, kendi ailesinin iktidara geçeceği inancını taşıması açısından önemlidir. Aynı zamanda bu rivayet, halifenin huzurunda bazı kimselerin istediği gibi konuşabildiklerine de iyi bir örnek teşkil etmektedir.

1.2.1. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un Eğitimi, Ahlâkı ve Evlilikleri:

Eğitimi:

el-Mansûr Hâşimoğullarının önde gelen şahsiyetleri arasında yetişti. Babası ve bilhassa dedesi onun ilk eğitmenleridir. Arap geleneğine uyularak Arapça'yı iyi öğrenmesi ve sağlıklı bir genç olarak yetişmesi için çöle gönderildi. Yedi yaşına geldiğinde kabilenim diğer çocuklarıyla küttaba gönderildi. Ardından hadis, fıkıh,

¹⁶³ İlgün, Kasım, Halîfe Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775), (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, dnş. Mustafa Fayda, İstanbul, 1994, 23.

¹⁶⁴ el-Belâzürî, *Ensâb*, III, 81-82.

¹⁶⁵ Suyûtî, *Târih*, 268.

ensâb, fesahat ve belağat dersleri aldı.¹⁶⁶ Ebû Ca'fer fasih konuşan edip biriydi. Kral ve emirlerin hayat hikayelerini dinleyerek ve onların takip ettiği siyaseti öğrenerek büyüdü.¹⁶⁷ Soy ve hadîs ilminde derin bilgiye sahip olan¹⁶⁸ el-Mansûr fesahat, fıkıh ve rivâyet konusunda da şöhret bulmuş biriydi.¹⁶⁹ Ayrıca akli kâmildi. İlim ve adap üzerine hoş sohbet eden biriydi.¹⁷⁰ İleri görüşlü, muhakeme yeteneği gelişmiş hırslı biriydi.¹⁷¹ Yalnızca bir kere dinlediği şiiri hemen ezberleyebilecek kadar hafızası iyiydi.¹⁷²

el-Mansûr'un ilmî seviyesini şu rivâyetten daha iyi anlamaktayız. İbn Asâkir'den gelen nakle göre; Ebû Ca'fer bilgi toplamak amacıyla etrafta dolaşıyordu. Günün birinde tam bir eve girmek üzereyken kapıda duran muhafız onu çevirerek: "eve girmeden önce iki dirhem vereceksin" dedi. Mansûr: "Derhal beni bırak (içeri gireyim) ben Hâşimoğluyum" dedi. Muhafız buna aldırmayarak yine "İki dirhem ödeyeceksin" dedi. Mansûr bu sefer "Beni bırak ben Peygamber'in amcasının soyundanım" dedi, muhafız yine "İki dirhem ödeyeceksin" deyince Mansûr "Beni bırak ben Kitabullah'ı ve kıraati bilen biriyim" dedi, muhafız yine "İki dirhem ödeyeceksin" dedi. el-Mansûr: "Beni bırak ben fıkıh ve ferâiz bilirim" dedi, muhafız yine "İki dirhem ödeyeceksin" deyince Mansûr muhafızın bu ısrarı karşısında pes ederek oradan ayrılmış ve kendisini para biriktirmeye vermiştir. Tarihçiler onun aşırı cimri oluşunu bu rivâyete bağlarlar nitekim kendisine cimriliğinden ötürü Ebû Devânik¹⁷³ lakabı verilmişti.¹⁷⁴

el-Mansûr, zahitlerin ve ulemânın nasihatlerini dinler,¹⁷⁵ uyarılarına kulak verir, kimi zaman da onları dinlerken göz yaşlarına hâkim olamazdı.¹⁷⁶

¹⁶⁶ Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5.

¹⁶⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 181; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 316.

¹⁶⁸ Suyûtî, *Târih*, 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 121; Altınay, Ramazan, *İlk Dönem Abbasî Halifeleri ve Âlim ve Muahhidlerle Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı, Dnş: Fatih Kesler, 77.

¹⁶⁹ el-Belâzürî, *Ensâb*, IV, 243; Takkûş, *Târihu Devleti'l-Abbâsi*, 47.

¹⁷⁰ Suyûtî, *Târih*, 259.

¹⁷¹ Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, I, 92.

¹⁷² el-Etlidî, *Abbasî Geceleri*, 25.

¹⁷³ Ebû Devânik:

¹⁷⁴ Suyûtî, *Târih*, 263.

¹⁷⁵ Saka, Şevki, "Âlimlerin Emirlere/İdarecilere Nasihati", *AÜİFD*, c.38, Ankara, 388.

¹⁷⁶ Ya'kûbî, *Târih*, II, 467; Güneş, "Kutsal Değerlerin Siyasete Alet Edilmesi Bağlamında Abdullah b. Ali İsyani", *HÜİFD*, c.11, s.22, Çorum 2012, 99.

Çocukken aldığı eğitimi hilâfete geçince de ihmal etmeyen el-Mansûr; ilme ve âlime verdiği değer sayesinde Cündişapur, Harran, Hîre gibi yerlerden Antik felsefe ve ilimlerle ilgilenen Hellenizm medeniyetinin temsilcisi bilginler Bağdat'a¹⁷⁷ akın etti. Kısa zaman içinde Bağdat, İslâm aleminin en büyük sosyal, kültürel, ticarî ve ilmî merkezi oldu. Sarayda büyük bir kütüphane kurdurarak, Ulûm el-Evâil'e (antik ilim) dair birçok kitap Arapçaya tercüme edildi. İslâm fihhî kitap haline geldi. Arapça grameri, edebiyat, tarih ve dinî ilimlere ek olarak felsefe, matematik, tıp, astronomi, musıkî, kimya, fizik de araştırılan ilimler arasına girdi.¹⁷⁸

Evlilikleri:

el-Mansûr gençliğinde Emevîler'in baskılarından kurtulmak için sık sık seyahatlere çıkıyordu.¹⁷⁹ Çıktığı bu seyahatlerin birinde Musul'a gelmiş bir müddet gizlenmiş ve bir kadınla evlenmişti. Kadın hamile kalmış fakat çocuk doğmadan el-Mansûr oradan ayrılmıştı. Ayrılırken kadına bir eşya vermiş ve ona "Hâşimoğullarının devlet idaresine geldiğini duyarsan bu belgeyi devlet reisine gönder, o seni tanır" demişti. Kadın bir erkek çocuk doğurdu ve adını Ca'fer koydu.¹⁸⁰ el-Mansûr halife olunca bu çocuk Bağdat'a geldi halîfenin katipleri arasına girdi ancak kıskançlık yüzünden öldürüldü.¹⁸¹

el-Mansûr yine böyle bir seyahatte Kayrevan'da Ümmü Mûsâ Erva bint Mansûr el-Himyerî ile evlendi. Bu hanımla evlenirken onun üzerine ikinci bir eş almayacağına ve cariyelere yaklaşmayacağına dair bir belgeyi şahitlerin huzurunda imzalayarak bu kadına verdi. Halîfeliğinin ilk on yılını bu hanımla geçirdi. Mansûr hanımına verdiği bu sözü bozmak için Hicaz fakihlerinden fetva almak istedi fakat her defasında Ümmü Mûsâ fakihlere çokça ihsanlarda bulunarak buna engel oldu.¹⁸² Bu hanımından Muhammed el-Mehdî ve Ca'fer el-Ekber dünyaya geldi. Ca'fer, babası Mansûr'dan önce vefat etti. Mansûr'un Ümmü Mûsâ'dan sonra Fâtıma bint

¹⁷⁷ Ebû Ca'fer el-Mansûr, Bağdat'ı kurarak 762/1360 yılında başkenti buraya taşıdı. Burry, J. B., M. A., F. B. A., "Muslim Civilisation During The Abbasid Period", *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge, 1923, 274.

¹⁷⁸ Şeşen, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2012, 167-168.

¹⁷⁹ İlgün, *Mansûr*, 27.

¹⁸⁰ Mes'ûdî, *Murûc*, 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 609.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 609-610.

¹⁸² el-Belâzürî, *Ensâb*, IV, 19.

Muhammed ile kürt, Bizans ve Emevî asıllı eşleri olmuş ve bunlardan çocukları dünyaya gelmiştir.¹⁸³

Ahlâkı:

Ebû Ca'fer, heybette, cesaretle, muhakeme ve azâmette Benî Abbas'ın en mükemmel temsilcilerindendi. Para biriktirmeyi sever, boşa zaman geçirmekten ve eğlenceden hoşlanmazdı.¹⁸⁴ Tanbur çalan bir cariyenin tanburunu cariyenin başında kırarak kadar eğlenceden uzak biriydi.¹⁸⁵ Sert yapılı, güçlü, uyanık, kararlı, barışçıl ve halkın menfaatini gözetten bir halîfeydi. Musîbetler karşısında göstermiş olduğu sebatıyla bilinirdi.¹⁸⁶ Kültürlü, kararlı, gün görmüş bir şahsiyetti. Hükümdarların siyaseti ile hareket ederdi, ayrıca girişken ve atılgandı.¹⁸⁷

Mansûr iyi bir idareci ve hükümdardı. Devlet işleri için aralıksız çalışmasıyla meşhurdu.¹⁸⁸ Devletin gerçek kurucusu olarak nitelenen el-Mansûr'un, hilâfeti devraldıktan sonra yaptığı en önemli icraat, rakiplerini ve devlete karşı tehdit olan kimseleri ortadan kaldırmak oldu.¹⁸⁹ el-Mansûr, işini çok titizlikle yapan ve atadığı her âmir ve memurdan aynı hassasiyeti bekleyen bir halîfeydi. Atadığı bir valinin ava daldığını öğrenince onu görevinden azledecek kadar sorumluluk sahibi bir halîfeydi.¹⁹⁰

Ebû Ca'fer'in çocukluğunda ilim tahsil ederken aynı zamanda avcılık, her türlü silahı kullanma, ata binme, yüzme gibi dönemin gözde sporlarını da öğrenerek bunlarla meşgul olduğu, fiziki özelliklerinin de buna uygun olduğu rivâyet edilir.¹⁹¹ Ayrıca hilâfeti döneminde müneccimleri sarayında ağırlamış ve yıldızların hükmüne göre hareket etmeye çalışmış dolayısıyla yıldız bilimine büyük önem vermiştir.¹⁹²

el-Mansûr'u öne çıkaran en büyük hasleti cimriliği olmuştur. Bu konuda pek çok kıssalar anlatılmaktadır. Bir defasında şairin biri Ebû Ca'fer'in oğlu Mehdî'ye onu öven bir şiir okumuş ve buna karşılık Mehdî ona 20 bin dirhem verilmesini emretmişti.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 22-23.

¹⁸⁴ Suyûtî, *Târih*, 259; Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsîler Dönemi*, İstanbul, 2002, 19.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 24; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 120; Hudâri Bek, *Târihu Ümemi'l-İslâmiyye*, 81; Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök, İstanbul, 2004, I, 474.

¹⁸⁶ Takkûş, *Târihu Devleti'l-Abbâsî*, 180.

¹⁸⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 296.

¹⁸⁸ Clot, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, İstanbul, 2007, 10-11.

¹⁸⁹ en-Nebhân, *Nizâm*, 112.

¹⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 99.

¹⁹¹ İlgün, *Mansûr*, 24.

¹⁹² Suyûtî, *Târih*, 269-270.

Bunu haber alan el-Mansûr, oğluna: “Şayet bu şair senin kapında bir sene boyunca hizmet etseydi yine de 4 bin haketmiş olurdu.” Diye kınayıcı bir mektup yazdı. Şairi de huzuruna çağırarak ona; “Sen toy bir çocuğa geldin ve onu kandırdın.” dedi ve şairden okuduğu şiiri kendisine de okumasını istedi. Şair şiirini bitirdiğinde el-Mansûr şiiri çok beğendi ve: “Allah’a yemin olsun ki çok güzel okudun. Yine de bu şiir için 20 bin dirhem fazladır” diyerek ona 4 bin dirhem vermiş paranın geri kalanını almıştır.¹⁹³ Hatta İbn Kesîr, Ebû Ca’fer’in hilâfeti döneminde yamalı gömlek giydiğini rivâyet etmektedir.¹⁹⁴

el-Mansûr, amcası Abdullah b. Ali ve Ebû Müslim’i oyuna getirerek öldürttüğü için hilekâr olarak da tavsif edilir. Zira el-Mansûr, halkın nazarında kendisini merhametli göstermek için Abdullah b. Ali’yi hemen öldürtmemiş, onu bir eve hapsedirmiş, evin damına tuz serdirip üzerine su döktürerek evin Abdullah’ın üzerine yıkılmasına sebep olmuştur.¹⁹⁵ Aynı şekilde Ebû Müslim’i saraya getirtebilmek için kendisine ve adamlarına iltifatlar etmiş, hiçbir tehdit emaresinde bulunmadan huzuruna çıkan Ebû Müslim’i önce azarlayarak tahkir etmiş, sonra da adamlarına onu öldürtmüştür. el-Mansûr, Ebû Müslim’in komutanlarından çekindiği için O’nun ölümünü bir süre gizlemiş,¹⁹⁶ Horasan halkının eşrafına büyük ihsanlarda bulunmuştur. Bu kimseler zamanla Ebû Müslim’i dirhem karşılığında sattıklarını düşünerek pişmanlık duymuşlardır.¹⁹⁷ Ebû Ca’fer, Ebû Müslim’in ölümüyle Horasan hakimiyetini tamamen ele geçirmiş ancak taraftarlarının çıkaracağı isyana engel olamamıştır.¹⁹⁸

1.2.2. Ebû Ca’fer Abdullah el-Mansûr’un Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri

Kardeşi Ebu’l Abbas’ın aksine Ebû Ca’fer çocukluğundan itibaren Abbâsî davetinin organize olmasında ve başarıya ulaşmasında bizzat çalışmıştır. Bir defasında

¹⁹³ Abbâdî, *Târîhu’l-Abbâsî ve’l-Endelüsî*, 65-66.

¹⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 104; Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 439.

¹⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 63.

¹⁹⁶ el-Işş, *Târih*, 31.

¹⁹⁷ Bennison, *The Great Caliphs*, 26.

¹⁹⁸ Daniel, *The Political and Social History*, 117.

babası Muhammed b. Ali tarafından Basra'ya "Muhammed'in ailesinden razı olmaya" sloganıyla birini ziyarete gönderilmiş ve onu davete çağırarak görevlendirilmiştir.¹⁹⁹

Davet için sık sık farklı şehirlere giden Mansûr buralarda davetçilerle temas kuruyor, valilerin idaresi ve halkın durumu hakkında bilgiler toplayarak bir nevi kamuoyu yoklamasında bulunuyordu. Emevî halîfesi Hişâm b. Abdülmelik'in öldüğü sene hac yapan Mansûr bir yandan hac farizasını yerine getirirken diğer yandan ailesi için propaganda yapıyordu hatta iktidarın ellerine geçeceğine o kadar çok inanıyordu ki konuşmalarında bunu açıkça ifade edip taraftar toplamak için çaba sarfediyordu.²⁰⁰

el-Mansûr, Hişâm'ın ölümünden sonra Kûfe'de isyan eden Ca'fer b. Ebî Talib evladından Abdullah b. Muâviye'ye katıldı (127/744). Onun adına görevler yaptı. Muâviye tarafından Hûzistan ve İsbahan arasındaki İzec bölgesine vali ve vergi âmili olarak tayin edildi.²⁰¹ el-Mansûr, Emevî valisi tarafından yakalanan Abdullah b. Muâviye'nin durumunun iyi olmadığını anlayınca topladığı vergileri ona değil Basra'ya gönderdi. Kendisi de İzec'den ayrılp Basra'ya hareket etti. Ahvaz'a geldiğinde Emevî valisi Süleyman b. Habîb el-Mühelleb tarafından yakalanarak sorguya çekildi. el-Mansûr malların kendisinde olmadığını söyleyince vali onun kamçılanmasını emretti. Süleyman b. Habîb'in kâtibi Ebû Eyyûb el-Mûriyânî (154/770) el-Mansûr'un dövülmemesi için çok uğraşsa da Ebû Ca'fer kamçılanarak²⁰² hapse atıldı.²⁰³ Onun hapiste olduğu haberini alan Mudarlılar hapishaneyi basarak onu kurtardılar. el-Mansûr buradan Basra'ya hareket etti ve halîfe olunca Ebû Eyyûb'u kendisine vezir yaptı.²⁰⁴

el-Mansûr daha sonra Humeyme'ye dönerek kardeşi İmam İbrahim'e yardımcı oldu ve halîfe olana dek ailesiyle birlikte burada kalmaya devam etti.²⁰⁵

Mervan öldürülmüştü ancak İbn Hübeyre (Ebû Halid b. Yezîd) Vasit'ta hâlâ direniyordu.²⁰⁶ es-Seffâh onun üzerine Hasan b. Kahtabe'yi gönderdi. Bir netice elde

¹⁹⁹ el-Belâzürî, *Ensâb*, IV, 243.

²⁰⁰ *el-İmâme*, II, 139-141; İbn Abdirabbih, *İkdü'l Ferîd*, V, 106-110.

²⁰¹ el-Belâzürî, *Ensâb*, III, 183; Taberî, *Tarih*, VIII, 186-193; Cehşiyârî, *Vüzerâ*, 98.

²⁰² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 191; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 410; Bozkurt, *Mansûr*, DİA, c.XXVIII, s. 5.

²⁰³ Ya'kûbî, *Târih*, II, 389; Belâzürî, *Ensâb*, III, 183; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 61-62; Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, c. XVIII, 5.

²⁰⁴ Ya'kûbî, II, 389; Cehşiyârî, *Vüzerâ*, 98-99.

²⁰⁵ Hudarî Bek, *Târihu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, 46.

²⁰⁶ Yıldız, "Seffâh", *DİA*, X, 284.

edemeyince kardeşi el-Mansûr'u gönderdi.²⁰⁷ es-Seffâh ehl-i beytten birini özellikle göndermişti çünkü böylece ordunun manevi gücünün artacağını düşünüyordu. Bu kuşatma tam onbir ay sürdü. Kaleler çok dayanıklıydı. Ayrıca Vasıt'ta direnen Yezîd b. Hübeyre de iyi bir komutandı.²⁰⁸ el-Mansûr, İbn Hübeyre'ye teslim olduğu takdirde emniyette olacağını yazınca İbn Hübeyre adamlarıyla ona gitti ve: "Bu devletiniz henüz yeni kuruldu. İnsanlara onun nimetlerini tattırın ve insanları onun belasından uzak tutun. Böylece sevginiz halkın kalbine çabuk girer ve sizi ağızlarından düşürmezler"²⁰⁹ dedi ve el-Mansûr'a eman karşılığında teslim oldu. İbn Hübeyre daha sonra Ebû Ca'fer hakkında şunları söylemiştir; "Gerek barışta gerek savaşta el-Mansûr kadar kurnaz, firasetli ve uyanık birini görmedim. Şöyle ki beraberimde Arap atlıları olmasına rağmen beni dokuz ay kuşatma altında tuttu. Biz ordusunu yenmek için ne kadar çabalasak da onun ordusunu iyi yönetmesi ve çok uyanık olması bizi çaresiz bıraktı."²¹⁰

Ebu'l-Abbas halife olunca kardeşi Ebû Ca'fer'i yanından hiç ayırmadı. Ona her konuda fikrini sordu. el-Mansûr, Ebu'l-Abbas'ın müşavirliğini yaptı.²¹¹ 132/749 yılında onu Cezîre, Azerbaycan ve İrminiyye'ye vali olarak tayin etti²¹² 136/753'da el-Mansûr'u hac emiri yapmak istedi ancak aynı sene Ebû Müslim de halifeden hac emiri olmak için izin istedi. Ebu'l-Abbas bunu Ebû Ca'fer'e mektupla yazarak hac emiri olmak isteyip istemediğini sordu. Mektubu alan Ebû Ca'fer Harran'da vekil bırakarak Ebu'l-Abbas'ın yanına geldi. Ebû Müslim, Ebû Ca'fer'in hac emiri olmasına "Bu seneden başka hac yapacak bir sene bulamadı mı?" diyerek kızdı ve ona kin besledi. Bu sene ikisi birlikte hac yaptılar. İnsanlara mal dağıtmakla adeta yarıştılar.²¹³

el-Mansûr halife olunca kendisi ve devlet adına tehdit gördüğü herkesi ortadan kaldırmak da tereddüt göstermedi. Olası bir isyan hareketinde halifenin ya kendi canı ya da düşmanının canı gidecekti. Yukarıda bahsedildiği gibi el-Mansûr âlimleri yanına çekti ve her türlü imkânı onlara sağladı ancak iktidarı için muhalif söylemlerde

²⁰⁷ Aksu, Ali, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 232.

²⁰⁸ Halife b. Hayyât, 324; Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 47-48; Apak, *İslâm Tarihi* 4, 51.

²⁰⁹ İbn Abdîrabbih, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, çev. Erkan Avşar, İstanbul 2012, 134.

²¹⁰ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 405; Taberî, *Tarih*, VIII, 654; Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 56; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 63.

²¹¹ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 56.

²¹² Halife b. Hayyât, *Târih*, 497; Taberî, *Târih*, IX, 147.

²¹³ Taberî, *Târih*, VIII, 375-376; Makdisî, *Bed*, IV, 76.

bulunan başta İmam Âzam (v.150/767), Süfyan-ı Sevrî (v.161/778) olmak üzere birçok âlime işkence yapmaktan da geri durmadı. Âlimler bir yandan zalim de olsa hükümdara itaatle emrolunduk derken²¹⁴ diğer yandan da bilhassa Ali evladının isyanlarını bir şekilde desteklediler. Bu durum aslında âlimlerin Ali evladına olan zaaflarından kaynaklanmaktaydı.

el-Mansûr: “Şu üç hareket hariç melikler her şeye tahammül edebilirler; bir sırrın ifşa edilmesi, haremine el uzatılması ve yönetime iftira atılması” diyerek melikliğinin arkasında durduğunu ve haklı tarafta olduğunu ima etmektedir.²¹⁵ Yine bir gün halîfeliğinin mahiyeti hakkında düşüncelerini sormak üzere İmam Âzam Ebû Hanife, Mâlik b. Enes (v.179/795) ve İbn Ebî Zi’b’i (v.159/776) çağırılmış, onlara fikirlerini sorunca; İbn Ebî Zi’b: “Hilâfet bütün ümmetin onayıyla meşrû olur. Oysa sen ve ekibin tevfiğden çıkmış, halka böbürlenerek zulmeden kimselersiniz” cevabını verince İmam Mâlik akacak kandan korunmak için kıyafetini toplamıştı. Ebû Hanife ise: “Din hakkında doğruyu arayan kimse kızmaz, bütün ümmete bizim senin politikanı desteklediğimizi duyurmak istediğini biliriz. Hilâfet müşavere ve icmâ ile sabit olur. Oysa sen, saltanat yoluyla geldin. Takva sahiplerinden iki kişi bile seni onaylamaz” demiştir. İmam Mâlik ise, “Eğer Allah seni bu iş için takdir etmemiş olsaydı, şimdi bu makamda olamazdın” diyerek daha yuvarlak bir cevap vermişti.²¹⁶ Ebû Ca’fer bu cevaplara bakarak imamlara herhangi bir cezai müeyyide de bulunmadı. Çünkü o, âlimlerin görüşüne değer veren birisiydi, bu âlimler ne zamanki isyancıları desteklediler, o zaman el-Mansûr, onları cezalandırmaya koyuldu ve bunda çok ileri gitti. Bazı âlimlerin evlerini yıktı, onların fetva vermelerini ve hadîs rivâyet etmelerini yasakladı.²¹⁷

el-Mansûr Ali evladının isyanına karşı da daima kendisini ve Abbasoğullarını haklı gördü. Ona göre; Hz. Ali’nin babası asla Müslüman olmamış, imansız olarak ölmüştü. Oysaki Hz. Abbas Müslüman olmakla kalmamış aynı zamanda Hz.

²¹⁴ İmam Azam Ebû Hanife, yaşadığı dönemde Hâricî ve Şia’nın hilâfete nisbetle zalim ve fasıkın imâmeti asla caiz olmaz görüşünün aksine daha ılımlı bir görüş benimseyerek; “iyi veya günahkar her Müslümanın arkasında namaz kılmak caizdir...” demiştir. Akyüz, *Dört Mezheb İmamı*, 35.

²¹⁵ el-Belâzürî, *Ensâb*, IV, 252; Suyûtî, *Târih*, 268.

²¹⁶ Yaman, *Siyaset*, 31

²¹⁷ Zorlu, Cem, “Abbâsî Devleti’ne Karşı İlk Silahlı Hareketler”, *Marife*, yıl:1, sy.1, Konya 2001, 127.

Peygamber'in danışmanı olmuştu.²¹⁸ Bu yüzden Peygamber ailesini temsil etmeye en layık kimseler kendileriydi.²¹⁹

el-Mansûr sadece kendi hilâfetinde değil kardeşi Ebu'l-Abbas'ın hilâfetinde de tehdit olarak gördüğü kimseleri ortadan kaldırmak istedi ve bu konuda sürekli halîfeyi kışkırttı. Cümeylî; Ebû Seleme'nin tam anlamıyla İmam İbrahim'e bağlı olduğunu ve Ebu'l-Abbas'a sadık olmadığını ifade eder.²²⁰ Bu durum Ebu'l-Abbas ve Ebû Ca'fer'in dikkatinden kaçmamış olmalıki Ebû Ca'fer halîfeye gelerek: "Ebû Müslim'i öldürmeyip bıraktığın sürece sen halîfe değilsin?" demişti. es-Seffâh nedenini sorunca: "Vallahi o istediğini yapıyor." cevabını vermiş, Ebu'l-Abbas, Ca'fer'e: "Bunu gizli tut" diyerek tembihte bulunmuştu.²²¹ Hudarî Bek: es-Seffâh zamanında yaşayan üç güçlü adam vardı. "Bunlar: Doğuda hüküm süren Ebû Müslim el-Horasânî, Cezîre, Ermenistan ve Irak'a hâkim olan Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Şam ile Mısır'a hükmeden Abdullah b. Ali idi. Bu üç kişi de devlet yönetiminde söz sahibiydi ve iyi kötü herşey onların kontrolündeydi. Hal böyle olunca üçü de birbirine huzur vermedi."²²² diyerek bu kimselerin nüfuzuna işaret etmiştir.

1.2.3. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un Ebu'l-Abbas es-Saffah İçin Biat Alması

Mansûr'un da içinde bulunduğu Abbasî ailesi kafilesi²²³ Humeyme'den Kûfe'ye geldi. Burada 40 gün gizlendikten sonra İmam İbrahim'in ölümü üzerine 12 Rebûlâhir 132 / 28 Kasım 749 tarihinde Ebu'l-Abbas'a biat edildi.²²⁴ Dineverî recep ayında biat edildiğini ve Ebu'l-Abbas'a hilâfet için biat edilirken, aynı tarihte Ebû Ca'fer'e de veliahtlığı için biat edildiğini rivâyet eder.²²⁵ Bu rivayeti sadece Dineverî vermiştir. Daha sonra ifade edeceğimiz bir takım gerekçe ve tespitler neticesinde bu

²¹⁸ Sharon, *Black Banners*, 92.

²¹⁹ Kennedy, *Prophet*, 131.

²²⁰ Cümeylî, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 17.

²²¹ *el-İmâme*, II, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 354-355; Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 378.

²²² Hudarî Bek, *Tarihu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, 51.

²²³ Ya'kûbî, *Târih*, II, 350; Taberî, *Târih*, VIII, 322-323; Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, IV, 65.

²²⁴ Ya'kûbî, *Târih*, II, 349; Taberî, *Târih*, VIII, 332; Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, IV, 69.

²²⁵ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 318.

rivayetin isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Ebu'l-Abbas'ın hutbesinden sonra Mansûr sabaha kadar kardeşi adına halktan biat aldı ve halka sabah namazını kıldırdı.²²⁶

1.2.4. Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr'un Veliht Seçilmesi

Daha önceden geçtiği gibi Ebu'l-Abbas, kendisinden sonra sırasıyla kardeşi Ebû Ca'fer ve amcaoğlu İsa b. Mûsâ'yı veliaht seçmişti. Ebu'l-Abbas'ın Mervan'ı öldürene veliahtlık vaadinde bulunup bulunmadığı daha sonraki bölümlerde anlatılacağından biz özetle bu rivâyetin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

Davet aşamasında büyük hizmetleri olan Ebu'l-Abbas'ın amcalarının veliahtlık için bir beklentide olduğunu Ebû Ca'fer'in hilâfetine itiraz ederek ayaklanan Abdullah b. Ali'den anlamaktayız. En azından Abdullah'ın böyle bir beklentisi olduğu açıktır. Ebû Ca'fer'in neden veliaht seçildiği hususu da aslında müphem değildir çünkü bu kimse gerek davet döneminde gerek hilâfeti sırasında Ebu'l-Abbas'ın daima yanında olmuştur.²²⁷ Yine de Ebu'l-Abbas'ın veliahtlık için kafasında net bir isim olmadığı görülmektedir. Bunu Ensâb'da yer alan bir rivâyetten daha iyi anlamaktayız. Ebu'l-Abbas bir gün Abdullah b. Rebî el-Harisî'ye gelerek: “Kardeşim Ebû Ca'fer için biat almak istiyorum” der. el-Harisî bunu Ebû Ca'fer'e haber verince Ebû Ca'fer kendisi için elbiseler ve mallar ister. Hemen hilâfete kendisini kaptıran Ebû Ca'fer'e, el-Harisî: “Allah emiri ıslah etsin. Muhakkakki senin hazırlığın var ama o sana geldiğinde senin için ona mazeret sunacağım” der. Bunun üzerine Ebû Ca'fer, emrini geri alır.²²⁸

Ebû Müslim el- Horasânî ile Ebû Ca'fer'in anlaşamaması da²²⁹ Ebû Ca'fer'in veliahtlığının önceden belirlenmediği görüşünü desteklemektedir zira böyle bir kanaat hasıl olsaydı, askeri dehası ile ünlenen Ebû Müslim'in Ebû Ca'fer'e karşı daha ihtiyatlı davranacağı düşüncesindeyiz. Çünkü hasmının hilâfete gelmesi, onu hayatından edebilirdi. Ebu'l-Abbas'ın ölüm haberi geldiğinde Belâzürî, Ebû Müslim'in Ebû Ca'fer'in halife olduğundan habersiz ona yazdığı bir mektuptan bahseder ki, bu

²²⁶ Taberî, *Tarih*, VIII, 320/689; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 416; en-Nebhân, *Nizâmu'l-Hükmü fi'l-İslâm*, 112.

²²⁷ Vagleri, *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, I, 120.

²²⁸ el-Belâzürî, *Ensâb*, IV, 261-62.

²²⁹ Ebû Ca'fer, Ebû Müslim'i Horasan'a ziyarete gittiğinde Ebû Müslim onu hoş karşılamamıştır. Ebû Ca'fer aralarındaki gerginlik hep hissetti çünkü Horasan'ın onun kontrolünde olduğunun, bunun fakında olan Ebû Müslim'in de halifeye danışmadan gelişi güzel uygulamalarda bulunması iktidar ile Ebû Müslim arasında gerginlik yaratıyordu. Omar, Farouk, *The Abbasid Chaliphate*, 135.

mektupta Ebû Müslim, Ebû Ca'fer'e: "Allah seni affetsin ve seninle milleti faydalandırsın. Bana Emîre'l-Mü'minîn'in ölüm haberi geldi. Büyük bir üzüntü ve acı duydum. Allah senin ecrini artırsın, musîbetlerini hafifletsin. Allah, Emîre'l-Mü'minîn'in de günahlarını affetsin ve amellerini, en güzeliyle mükafatlandırsın." el-Mansûr mektubu okuyunca çok sinirlendi ve yanında bulunan Atiyye b. Abdurrahman et-Tağlebiyye'ye: "Sana gizli bir şey söyleyeceğim. Köle (Ebû Müslim) bana bir mektup yazmış ben de ona cevap yazdım. Mektubu ona sen götür ve okumaya başlayınca onun boynunu vur." dedi.²³⁰ Bu rivâyetten el-Mansûr'un hilâfetinin önceden belirlenmediğini daha iyi anlamaktayız zira önceden tayin edilmiş olsaydı Ebû Müslim'in kulağına mutlaka gelecekti. Muhtemelen Ebu'l-Abbas da yeğenleri üzerinde büyük nüfuzu olan amcalardan birinin halîfe olacağını zannediyordu.

Ebu'l-Abbas, hem siyasî dehası, cesareti ve tecrübesini bildiğinden, hem onun ailesi arasında en güvenilir kimse olduğundan hem de hayatta olan bir oğlu olmadığından²³¹ Ebû Ca'fer'i 136/753 yılında²³² birinci veliaht olarak seçti. Ebû Ca'fer'den sonra da amcasının oğlu İsa b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali'yi seçti ve tavsiye yazısını da bir bez parçasının üstüne koyarak kendi ve ehl-i beytinin mührüyle mühürledi ve onu Ebû Ca'fer Mekke'de olduğundan İsa b. Mûsâ'ya teslim etti. Ebu'l-Abbas vefat ettiğinde onun adına biatı diğer veliaht adayı İsa b. Mûsâ aldı.²³³ Bir diğer veliaht adayı olan amcasının oğlu İsa b. Mûsâ'nın veliahtlığı da halîfenin, amca ve kuzenlerinin de gönlünü kazanmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Sonuç itibarıyla Ebû Ca'fer'in veliahtlığına amcası Abdullah b. Ali'den başka itiraz eden olmamıştır.

Çağdaş araştırmacılardan Shaban, Ebu'l-Abbas'ın hilâfeti boyunca kendisinden daha büyük ve kuvvetli olan Ebû Ca'fer'in, yeterli güce ulaşmasında sadece bir basamak olduğunu ifade eder. Her ne kadar Abbasî hanedanının diğer üyeleri de önemli görevler alsalar da Ebû Ca'fer her zaman en kritik görevlerin

²³⁰ el-Belâzürî, *Ensâb*, IV, 246.

²³¹ Ebu'l-Abbas'ın; Muhammed el-Abbas, Ali, İbrahim ve İsmail adında dört oğlu, Rayta (Rita) adında da bir kızı oldu. Hepsinin annesi de Ümmü Seleme'dir. Ancak Ebu'l-Abbas vefat ettiğinde oğullarının hiç birisi hayatta değildir. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 256.

²³² Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I-II, 317.

²³³ Taberî, *Târih*, VII, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 374-375.

merkezinde olmuştur.²³⁴ Bu yüzden katı olmasına rağmen, en büyük halife olarak kendisini ispatlamış ve yeni hanedanlığın asıl kurucusu olmuştur.²³⁵

1.3. Muhammed el-Mehdî

Tam adı Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas²³⁶ olan Mehdî 126/744²³⁷ veya 127/745²³⁸ senesinde Humeyme'de doğdu. Annesi Ümmü Mûsâ bint Mansûr b. Abdullah b. Yezîd b. Şemmer el-Himyerî adında Yemenli Arap bir hanımdı.²³⁹ Mehdî, Ebû Abdullah künyesi ile meşhurdu.²⁴⁰

Mehdî, uzun boylu, beyaz tenli, kıvrıkcık saçlıydı. Gözünün birinde beyaz bir nokta vardı,²⁴¹ güzel yüzlü biriydi.²⁴²

1.3.1. Muhammed el-Mehdînin Eğitimi ve Ahlâkı

Eğitimi:

Mehdî ailesi ile beraber Kûfe'ye taşınana kadar çocukluğunu Şam'da geçirdi.²⁴³ Babası hilâfete geçtiğinde Mehdî on yaşındaydı.²⁴⁴ Eğitim hayatına ilk olarak babası Mansûr ile başlamıştır. Mansûr, onun eğitimi ile yakından ilgilenmiş, halife olduğunda da gözü hep onun üzerinde olmuştur. Mehdî'nin eğitiminde görev alan âlimler kısaca şunlardır:

1. Muhammed b. Müslim b. Ebi'l-Vaddah el-Müsennâ

Ebû Saîd el-Cezerî lakaplı Ebû Müslim, Mehdî'nin ilk eğitmeniydi. el-Mansûr, el-Cezerî'yi yanına aldıktan sonra Mehdî, Bağdat'ta onunla kaldı. O zamanlar on yaşlarındaydı. Muhammed b. Müslim muhaddis, sika ve sâlih biriydi. Mehdî daha sonra oğulları Mûsâ ve Ali'nin eğitimi için onu seçti.²⁴⁵

²³⁴ Shaban, *Islamic History*, 1.

²³⁵ Hitti, *History of Arabs*, 290.

²³⁶ Taberî, *Târih*, VIII, 108-109.

²³⁷ el-Bağdadî, *Târih*, VI, 391; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 319.

²³⁸ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 115; Suyûtî, *Târih*, 271; Clot, *Hârûn Reşit*, 18.

²³⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, 511; Ya'kûbî, *Târih*, II, 392; Taberî, *Târih*, VIII, 108-109; Bozkurt, "Mehdî", *DİA*, c.XXVIII, 378.

²⁴⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 259.

²⁴¹ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 76-77.

²⁴² Suyûtî, *Târih*, 271.

²⁴³ Clot, *Hârûn Reşit*, 18.

²⁴⁴ Ya'kûbî, *Târih*, II, 392; Suyûtî, *Târih*, 271.

²⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 312-326; Sâlihîye, *Müeddebi'l Hulefâ*, 51.

2. Muâviye b. Ubeydullah b. Yesîr (100/ 717-718)

Muâviye b. Ubeydullah, Ebû Ca'fer el-Mansûr'la tanışmadan önce hadîs ve edebiyat öğretmeni idi. Defalarca Mansûr'un yanında Muâviye'yi eleştiren Rebî b. Yunus'a el-Mansûr'un "Muâviye'yi seçmemden ötürü beni kınıyorsunuz. Ben Mehdî'nin acem elbiselerini giymemesi için uğraşmıştım. Bunu yapmıyordu. Muâviye onunla arkadaşlık edince fakihlerin elbisesini giymeye başladı" şeklinde cevap vermesi, Mehdî'nin kişiliğinin oluşmasındaki etkisini ve ona verdiği ilmin boyutunu da gözler önüne sermektedir.²⁴⁶

3. eş-Şarkî b. el-Kudamî (155-771)

el-Mansûr, Mehdî'yi Rey'e vali yaptığında onu oğlunu yanına verdi. Mehdî, ondan ilim tahsil etti.²⁴⁷

4. el-Mufaddal ed-Dabbî (164/780)

el-Mansûr tarafından Mehdî'nin eğitimi el-Mufaddal'a emanet edildi.²⁴⁸ Mufaddal, Mehdî'nin dil ve edebiyat öğrenimi ile meşgul oldu. Ona edebiyat ve şiiri sevdirdi. Onun için "Emsâlü'l- Arab" kitabını yazdı. Arapların şiirlerinden seçerek "el-Mufaddaliyat" eserini meydana getirdi.²⁴⁹ Mufaddal, Mehdî'yi eğitirken Meânî eş-Şi'r ve Kitâbu'l-Arûz kitaplarını yazdı. Bu kitaplardaki öğrettiği hikmetler ve meseleler sayesinde Mehdî, güzel ahlâk, şiir, aruz ve lafızlara ilgi duydu.²⁵⁰ Mehdî, Arap mesel ve şiirlerinin birçoğunu ezberledi. Kendisi de güzel şiir yazardı.²⁵¹ İfadesi çok düzgündü.²⁵²

5. el- Kisâî, Ali b. Hamza b. Abdullah el- Esedî (189/850)

Kûfeli olan bu âlim nahiv ve kıraatte önderdi. Mehdî'den sonra oğlu Hârûn'a da eğitim hayatında eşlik etti. Aynı zamanda iyi bir Arapça öğretmeni olan Kisâî, halîfenin çocuklarını eğitirken, mükafatlardan uzak durmuştur.²⁵³

²⁴⁶ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 52.

²⁴⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, III, 332;

²⁴⁸ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsî*, 74.

²⁴⁹ el-Bağdadî, *Tarih*, V, 391; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 312; Altınsoy, *Âlim ve Muhaddislerle İlişkiler*, 88.

²⁵⁰ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 206; Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 53.

²⁵¹ Suyûtî, *Tarih*, 272.

²⁵² el-Bağdadî, *Tarih*, VI, 123.

²⁵³ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 53.

6. Muhammed b. Hasan b. Firkad eş-Şeybâni (189/850)

Ebû Hanife'nin mezhebini tasnif eden bir fıkıh âlimiydi. Bağdat'ta Mehdî'ye eşlik etti. Mehdî'den beş yaş küçüktü. Hârun Reşîd zamanında da Rakka kadılığı yaptı.

7. Yahya b. el-Mübarek b. el-Muğîre el-Adevî, Ebû Muhammed el-Yezidî (204/ 819)

Mehdî halîfe olmadan dört ay önce ona eşlik etti. Çok kısa süren bu birliktelikte Mehdî ondan Arapça, nahiv, kıraat ve şiir dersleri aldı. Mehdî'den sonra oğlu Hârun'a ondan sonra da Emîn ve Me'mûn'u eğitti.²⁵⁴

8.Şebîb b. Şeybe el-Hatib el-Munkiri et-Teymimî el- Uheymî

Mansûr, hilâfete gelmeden önce Şebîb'i Bağdat'ta hatip olarak tanıdı ve yanına çağırdı. Gece sohbetlerine aldı. Ona "Seni Mehdî'nin yanına aldım. Onu sana emanet ediyorum." diyerek Mehdî'nin eğitimini ona verdi. Mansûr'un bundan amacı; oğlunun dili en fasih olan insandan, fesahati öğrenmesidir. Şebîb, döneminin en meşhur hatiplerindendi. O yüzden halîfeler nezdinde değeri yüksekti.²⁵⁵

9.Süfyan b. Hüseyin

Bağdâdî, Süfyan'ın saray kütubında Mehdî'ye çocukluğunda ders verdiğini hatta Mehdî hilâfete geçtiğinde halîfe ve hocası arasında şöyle bir diyalogun geçtiğini rivâyet eder. Bir gün Mehdî Süfyan'a: "Sen âlim misin?" diye sorar. Süfyan buna cevap vermek istemez. Bunun üzerine Rebî: "Halîfeye cevap ver" diye onu ihtar eder. Süfyan: "Halîfe benim cevaplayamayacağım bir soru sordu. Şayet âlim değilim dersem, Allah'ın kitabını öğrettiğim için yalancılardan olurum. Eğer evet âlimim dersem bu kez de cahillerin sözünü söylemiş olurum" diyerek çaresiz cevap vermek zorunda kalır.²⁵⁶

Âlimlerin toplantılarına katılarak ilimlerden istifade eden Mehdî, gençliğini sürekli ilim tahsil etmek ve tarih okumakla geçirdi. Böylece ilim ve kültür alanında kendisini geliştirdi.²⁵⁷ el-Mansûr, oğlu Mehdî'yi tam bir veliaht olarak yetiştirdi. Bu yüzden onun eğitime ve yaşam tarzına dikkat etti, ona sürekli sorumluluklarını

²⁵⁴ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 54.

²⁵⁵ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 54.

²⁵⁶ el-Bağdâdî, *Târih*, IX, 155.

²⁵⁷ Güzel, *Mehdî*, 38.

hatırlattı. Bir defasında oğlu Mehdî'ye “Kaç sancağın var” diye sordu. Mehdî “Bilmiyorum” deyince el-Mansûr “Allah’a yemin ederimki bu büyük bir ihmaldir. Bu konuda böyle ihmalkâr davranırsan hilâfet meselesinde daha büyük ihmal gösterirsin ancak ben öyle tedbirler aldım ki bu gibi ihmaller sana zarar vermez. İdaren altında bulunan halkı ihmal etmekten Allah’a sığın.” dedi.²⁵⁸

Mehdî ayrıca babası Ebû Ca’fer ve Mübârek b. Fuzâle’den hadîsler rivâyet etmiştir. Yahya b. Hamza, Ca’fer b. Süleyman ez-Zebâi, Muhammed b. Abdullah ve Ebû Süfyan Said b. Yahya el-Himyerî de ondan hadîs rivâyet etmiştir.²⁵⁹

Ahlâkı:

Mehdî çok cömert, zeki, fasih konuşan, düzgün ve ileri görüşlü, ifade gücü kuvvetli, dili açık biriydi.²⁶⁰ Çok infakta ve ikramda bulunan, affetmeyi seven, felaket anında gaflete düşmeyen, güven olmadan bir işe girişmeyen, sıla-i rahimi ihmal etmeyen, ailesine karşı iyi davranan yumuşak huylu biriydi.²⁶¹ Mehdî, aynı zamanda bağışlayıcı, haya ve ilim sahibi, adil biriydi. Adaletin yerine getirilmesinde çok istekliydi mezalim mahkemelerinde kadılarla beraber, oturularda bulunur celseye katıldığında “Kadıları huzuruma getiriniz zira hak sahiplerine haklarını utanarak versem kâfidir.” derdi.²⁶² Bütün bunların yanında, Mehdî’nin öne çıkan en büyük özelliği, aşırı cömert oluşuydu.²⁶³ Oğlunun bu özelliğini bilen el-Mansûr her fırsatta oğlu Mehdî’ye “Gelirlerine sahip çık, hazinen dolu olduğu sürece başarılı ve büyük olursun.” nasihatinde bulunurdu.²⁶⁴

Kaynaklar Mehdî’yi öven sözlere fazlaca yer vermiştir ancak daha önceden de bahsettiğimiz gibi bütün bu iyi hasletlerin yanında Mehdî’nin zaafı, zayıflıkları da vardı. Bunlardan birisi daha veliahtlığından beri süregelen şarkıcılara olan düşkünlüğüydü. Henüz veliaht iken Meznûne adında bir şarkıcı cariye satın almıştı. Babasından gizlice İbn Nüfeys’in cariyesi olan Basbas’ı da satın almıştı.²⁶⁵

²⁵⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 27.

²⁵⁹ Suyûtî, *Târih*, 271.

²⁶⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 332.

²⁶¹ Dûrî, *Asru’l-Abbâsiyyu’l-Evvel*, 84.

²⁶² Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 335.

²⁶³ Suyûtî, *Târih*, 271; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 61.

²⁶⁴ Clot, *Hârûn Reşit*, 17-18.

²⁶⁵ Özdemir, *Kölelik*, 104.

Mehdî hilâfetin vermiş olduğu ağırlık ve sorumluluk ile yaklaşık bir yıl içkili meclislerden ve sazlı sözlü eğlencelerden uzak durdu ancak sonunda O, bu yerlerde bulunmaya başladı. Öyle ki kendisini meclislerden uzak durması konusunda uyaran Ebû Avn'a: "Ey cahil! Benden uzak dur. Zevk ancak sevinci görmekle ve beni sevindiren kimseye yakın olmakla olur; şayet bunlar olmasaydı hayatın tadı olmazdı. Öyle ki onların beni sevindirdikleri gibi ben de onlarla beraber bulunarak onları sevindirmiş oluyorum. Bu da bana büyük bir haz veriyor."²⁶⁶ cevabını vererek müdahale ettiği içi ona kızmıştı. Müzik ve şarkıcılardan kendini alamayan Mehdî döneminde saray süreki şarkıcıların ziyaret yeri oldu. Dönemin en güzel sesine sahip olan İbrahim el-Mavsîlî, Mehdî'nin gözde şarkıcısıydı.²⁶⁷

Yakub b. Davud karşısında nebiz içen ve şarkıcı kadınlarla oturup kalkan Mehdî'yi kınar ve ona şöyle derdi: "Sen beni bu işler için vezir tayin etmedin. Bu işlerde sana arkadaşlık edeceğimi söylememiştim. Mescid-i haramda beş vakit namaz kıldıktan sonra nasıl olur da içki içer ve şarkı söyleyen kadınların karşısında oturursun." derdi.²⁶⁸

Mehdî kadınlara düşküdü. Veliâhtlığında fâhiş fiyatlarla cariyeler satın alırdı. Babası onun için daha sonra Abbasî tarihinde geniş yer tutacak Mekke köle pazarından bir cariye satın aldı ve "Bu kızını oğluma götürün ondan çocuklar yapsın." diyerek bir nevi oğlunu dizginlemek istemişti.²⁶⁹ el-Mansûr böyle yaparak belki de kızın güzelliği, zerafeti ve zekasıyla oğlunu çekip çevireceğini düşünmüş ve başka kadınlara meyletmesini engelleyerek kadınların hayatındaki yerini azaltmaya çalışmıştı. Nitekim Hayzuran adındaki bu cariyeden Mehdî'nin üç oğlu olmuş bunlardan Hâdî ve Hârûn hilâfete gelmişti. Oğlunu çok iyi tanıyan ve gözlemleyen Mansûr ona "... Kadınları politikaya karıştırma diyeceğim ama senin bu sözü tutacağından kuşkuluyum." diyerek endişesini dile getirmişti.²⁷⁰ Mehdî hakkında verilen bilgilerden Mehdî'nin selefleri Ebu'l-Abbâs ve el-Mansûr'un aksine tam bir eğlence adamı olduğunu görmekteyiz. Ancak bütün bunlara rağmen babasının yapıcı

²⁶⁶ Câhîz, *et-Tâc*, 34-52.

²⁶⁷ Şâmî, *ed-Devletü' - İslâmiyye*, 96.

²⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 117.

²⁶⁹ Clot, *Hârûn Reşit*, 18.

²⁷⁰ Clot, *Hârûn Reşit*, 18.

politikasına önem verdiğiine de şahit olmaktadır. Çünkü Mehdî'nin özel hayatındaki zaafiyetleri politik hayatına yansımamıştır.²⁷¹

1.3.2. Muhammed el-Mehdî'nin Veliâht Seçilmesi:

el-Mansûr, bazı zaaf ve zayıflıklarına rağmen Mehdî'yi oğulları arasında veliahtlığa en uygun kişi olarak görmüş onun iyi yetişmesi için elinden geleni yapmış, onda gördüğü eksiklikleri sık sık söyleme ihtiyacı hissetmiştir.²⁷² Nitekim oğlu Mehdî'ye yaptığı tavsiyelerin çoğunda "... Fakat bunların hiç birisini yapacağını sanmıyorum..." diyerek tereddütlerini dile getiriyordu.²⁷³

Her ne kadar Ebû Ca'fer, oğlu Mehdî'yi veliaht yapmak istese de bunu hemen yapamazdı. Çünkü kardeşi Ebu'l-Abbas ölmeden önce Ebû Ca'fer'den sonra yeğeni İsa b. Mûsâ'yı ikinci veliaht olarak belirlemişti dolayısıyla el-Mansûr'un öncelikli olarak İsa'yı aradan çıkarması gerekiyordu.

Mansûr başlangıçta yeğeni İsa'ya çok değer veriyordu; hatta sağına onu, soluna oğlu Mehdî'yi oturtuyordu. Ne zaman ki oğlunu veliaht yapmak istedi ve İsa, veliahtlıktan istifaya yanaşmadı, Mansûr böylece yeğeninden uzaklaştı. Ona her türlü baskı ve eziyetleri yaptı. Askerlerin İsa'yı tahkir etmesini sağladı.²⁷⁴ Onu ikna etmek için aralarında uzun süren mektuplaşmalar devam etti. Mansûr herhangi bir gelişme elde edemeyince Halid el-Bermek'i 30 adamla birlikte ikna için İsa'ya gönderdi.²⁷⁵ Fakat İsa, istifaya yine ikna olmayınca Hâlid yanındakilere "Biz onun kendisini hal' ettiğini şahitlik edelim, bununla da onun kanının dökülmesini engellemiş ve böylece bir fitneyi yatıştırmış olalım" dedi. Her ne kadar İsa, bunun doğru olmadığını söylese de onun sözleri dikkate alınmadığından Hâlid ve arkadaşlarının aldığı bu karar İsa'nın veliahtlıktan azline sebep oldu.²⁷⁶ Rivâyetlerden anlaşıldığı gibi el-Mansûr, çeşitli entrikalarla yeğenini öldürme teşebbüsünde bulunmamış onu psikolojik olarak yıpratarak istifaya zorlamıştır ve netice de oğlu Mehdî'yi, 151/768 yılında veliaht yapmayı başarmıştır.²⁷⁶

²⁷¹ Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 96.

²⁷² Güzel, *Mehdî*, 61-62.

²⁷³ İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, VIII,203.

²⁷⁴ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 318.

²⁷⁵ Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 92, Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 319.

²⁷⁶ Suyûtî, *Târih*, 261; Bozkurt, "Mehdî", *DİA*, XVIII, 378.

158/775 yılında el-Mansûr hacca giderken Bağdat'ta oğlu Mehdî'yi vekil bıraktı ve hac yolunda öldü. Aynı yıl Mehdî'ye biat edildi.²⁷⁷ Devlet erkani ve ileri gelenlerin katıldığı özel biat (bey'atü'l-hassa) Mekke'de yapıldı. Hanedan üyeleri ve ordu komutanlarının bulunduğu genel biat (bey'atü'l-âmm) ise Bağdat'ta Zilhicce ayının 18'inde yapıldı.²⁷⁸

el-Mansûr, oğlu Mehdî'ye dolu bir hazine, başarılı ve güçlü devlet adamları, kendisine biat etmiş bir halk bırakmıştı. Mehdî zamanında isyanlar eksik olmamıştı. Bilhassa el-Mukannâ isyanı (159-163/776-779), Hâricî (204-212/819-827) ve Zenadika isyanları (204-212/819-827) Mehdî'yi hilâfeti döneminde çok meşgul etmiştir. Ancak çalışmamızın konusu, veliahtların hilâfetten önceki hayatlarını oluşturduğundan bu konuya değinmeyeceğiz.

1.3.3. Muhammed el-Mehdî'nin Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri

el-Mansûr 141/758 yılında Horasan valisi Abdulcebbar b. Abdurrahman'ı azledip yerine o sırada on beş yaşında olan Mehdî'yi Horasan valiliğine atadı. Horasan'a yerleşen Mehdî, halîfenin emriyle beraberindeki askerlerle İsbahbaz'a karşı savaştı, onu yendi ve Taberistan'ı fethetti.²⁷⁹ Buradan muzaffer olarak dönünce 144/761 yılında amca kızı Rayta ile evlendi.²⁸⁰

el-Mansûr, oğlunun askeri alanda da iyi yetişmesi için onu çocuk denecek yaşta savaş meydanlarına komutan olarak gönderdi. ona valilik gibi büyük bir sorumluluk vererek hilâfet için onun tecrübe edinmesini sağladı.

151/768 yılına kadar on yıl süreyle Horasan'da kalan Mehdî, Rey şehrinde ikâmet etti. Bu süre içinde savaşlara fiilen katılmaktan ziyade bölge ile başkent arasındaki irtibatı sağlamaya çalıştı.²⁸¹ 151/768'de yılında Mehdî Horasandan dönünce Mansûr, oğlu için Bağdat'ın doğu tarafında bulunan er-Rusafe şehrinin inşasına başladı.²⁸² Mehdî, Rey üzerine yürüdüğünde buraya ordugâh kurduğundan burası

²⁷⁷ DGBİT, III, 104-105.

²⁷⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 331.

²⁷⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 77.

²⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 104-105; Bozkurt "Mehdî", *DİA*, XXVIII, 378.

²⁸¹ Mehdî, *DİA*, XVIII, 378.

²⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 109.

Mehdî'nin ordugahı diye bilinirdi. Bu şehre Kasru'l-Mehdî, Kasru'l-Vaddah²⁸³ veya eş-Şarkıye adıyla bilinen bir saray yaptırıldı.²⁸⁴

Bu sene Ebû Ca'fer oğlu Mehdî ve ondan sonra da İsa b. Mûsâ'nın veliahtlığı için halktan biat aldı. Emirler ve halk el-Mansûr ve oğlu Mehdî'nin elini öperken; İsa b. Mûsâ'ya, elini sıkarak biat ettiler.²⁸⁵

153/770 yılında Mehdî hac emirliği yaptı.²⁸⁶ 155/771-772 yılında Mansûr oğlu Mehdî'yi Rafika şehrini kurması için görevlendirdi. Mehdî, Bağdat'ı örnek alarak Rafika'yı inşa etti.²⁸⁷

Mehdî ayrıca Rey şehrini inşa ettirdi. Şehrin etrafını hendeklerle çevirtti. İçine büyük bir cami yaptırdı, şehrin etrafını alçak duvarlarla çevirdi. Tuğladan yapılan bu duvar iki şehri ayırdı. Duvarın iç kısmına el-Medînetü'd-Dâhile dış kısmına da el-Medînetü'l-Hârice denilirdi.²⁸⁸

el-Mansûr'un ölümü ile hiçbir itirazla karşılaşılmeden 158/774 yılında Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'ye biat edildi.²⁸⁹

1.4. Mûsa el-Hâdî

Ebû Muhammed Mûsâ b. el-Mehdî b. el-Mansûr 147/764 senesinde Rey'de dünyaya geldi. Annesi Hayzuran isminde bir cariyeydi.²⁹⁰ Künyesi Ebû Muhammed'dir.²⁹¹

Mûsâ "Atbîk" ismiyle de bilinirdi. Üst dudağı büyük ve kısaydı. O henüz çocukken babası kendisi için bir hizmetçi tahsis etmişti. Mûsâ'nın bakımı ile ilgilenen bu hizmetçi ne zaman Mûsâ'nın ağzını açık görse Mûsâ ağzını kapat (atbîk) derdi. Bu yüzden Mûsâ bu isimle de anılırdı.²⁹²

²⁸³ Saraya ait harcamaları takip eden Enbar halkından Vaddah adında birine nispet edildiğinden bu isimle de anılmıştır. el-Belâzürî, *Fütûh*, 458.

²⁸⁴ el-Belâzürî, *Fütûh*, 458.

²⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 109.

²⁸⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 509; Taberî, *Târih*, VIII, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 491-492.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 13.

²⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 458.

²⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 520; Taberî, *Târih*, VIII, 108-109.

²⁹⁰ Suyûtî, *Târih*, 279.

²⁹¹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 101.

²⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 93-94. Suyûtî, *Tarih*, 279.

Hâdî uzun boylu beyaz tenli ve yakışıklı bir kimseydi.²⁹³ Aynı zamanda cüsseli, beyaz saçlı ve büyük ağızlıydı.²⁹⁴

169/785 yılında halîfe olduğunda henüz 22 yaşındaydı²⁹⁵ 25 yaşında olduğunu rivâyet edenler de vardır²⁹⁶ ve kaynakların belirttiğine göre onun yaşında hilâfete geçen başka bir halîfe olmamıştı.²⁹⁷

1.4.1. Mûsa el-Hâdî'nin Eğitimi ve Ahlâkı

Eğitimi:

Hâdî'nin eğitimi hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler dağınık ve yetersizdir. Suyûtî “Konuşması düzgün, dile hâkim, iyi bir eğitim almıştı.” demekle yetinmiştir.²⁹⁸ Mes'ûdî ise “düzgün konuşan, edip biriydi.” demektedir. Nitekim İbrahim b. Müslim b. Kuteybe'nin çocuğu öldüğünde çok üzülen İbrahim'e Hâdî öyle bir söz sarf etmişti ki bu söz, onun iyi bir dil eğitiminden geçtiğini gözler önüne sermekteydi. “Ey İbrahim! Senin için düşman ve fitne olan oğlunun doğumu ile seni sevindiren Allah, ölümüyle sana rahmet edip şefaata edeceği halde seni üzdü”. Bunun üzerine İbrahim “Ey müminlerin emiri! başıma gelene sabretmekten başka bir üzüntüm kalmadı” cevabını vermişti.²⁹⁹

1.Ebû Said el-Cezerî, Muhammed b. Müslim b. Ebi'l-Vaddah:

Hâdî'nin en önemli hocasıydı. Mehdî kendisini de eğiten bu âlime oğlu Mûsâ'yı da teslim etmişti. Mehdî sık sık oğlunun durumunu el-Cezerî'ye sorardı. Bir defasında Mehdî eğitime “Birini haraç almaya yetkili kılıyorum O da malı alıkoyuyor. Devlet de ancak ona işkence yaparak o malı o kişiden alıyor. Bunun hükmü nedir?” diye sormuş el-Cezerî “O kimse borçlulardan biridir. Ona işkence

²⁹³ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 101; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 159.

²⁹⁴ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 98.

²⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 531; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 372; İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 116; Suyûtî, *Tarih*, 279.

²⁹⁶ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 100

²⁹⁷ Suyûtî, *Târih*, 279; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 159.

²⁹⁸ Suyûtî, *Târih*, 200.

²⁹⁹ Suyûtî, *Târih*, 280; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 166; Cehşiyârî, *Vüzerâ*, 129.

yapılmaz.” cevabını verince Mehdî bu cevapla onun âdil biri olduğuna kanaat getirerek ona bir daha soru sormamıştı.³⁰⁰

2.Eban b. Sadaka:

Mehdî, Eban b. Sadaka’dan Hâdî’ye dikkat etmesini ve onu eğitmesini talep etti. Daha sonra Eban’ı oğluna vezir ve kâtip yaptı.³⁰¹

3.İsa b. Yezîd b. Bekr b. De’b:

Câhız, Hâdî’nin İsa b. Yezîd’i şiir okumak sohbet etmek ve edebî meseleleri konuşmak için çağırdığını aktarır.³⁰² Bu durum, dostluk olarak görülse de Hâdî’nin edebiyatının gelişmesinde katkıda bulunduğundan, bu zatı da Hâdî’nin hocaları arasında sayabiliriz. Hâdî’nin ilmî yönü hakkında bilgiler yetersiz olsa da Suyûtî onun hadîs rivâyet ettiğini aktarmaktadır.³⁰³ Günün birinde Kureyşliler’e söven bir adam için Hâdî bir meclis kurdurup fukahayı çağırmıştı. Huzuruna getirildiğinde halîfenin yüzünün rengi değişmiş başını kaldırıp “Babam Mehdî, Abdullah b. Abbas’dan şöyle dediğini rivâyet etmiştir. ‘Bir kimse Kureyşliler’e hakarete bulunursa Allah onu hakir kılar.’ Sen ey Allah’ın düşmanı Kureyşliler’e eziyet etmekle kalmadın Rasûllullah’ın hatırasına da saygısızlık ettin öyle mi?” diyerek adamın boynunun vurulmasını emretti.³⁰⁴ Görüldüğü gibi Hâdî hadîs rivâyetinde bulunmuştur ancak genç yaşta halîfe olup erken yaşta ölmesi ve hayatının büyük bir kısmının da savaş meydanlarında geçmesi onu ilimden biraz mahrum etmiştir.³⁰⁵

Ahlâkı:

Hâdî uyanık, gayretli, cömert, büyük işler yapmakta yetenekli, kuvvetli, istediğini alan, cesur, duygulu ve ihtiyatlı biriydi.³⁰⁶ Bu güzel hasletlerin yanısıra çirkin pek çok huya da sahipti. O sert tabiatlı, dik başlı, katı yürekli,³⁰⁷ aksi, zor isteklerde bulunan, müsamahasız, insanlar hakkında kötü zan besleyen birisiydi. Kendisine karşı

³⁰⁰ Bağdâdî, *Târih*, II, 53.

³⁰¹ Taberî, *Târih*, VIII, 164-165; Sâlihiye, *Müeddebi'l Hulefâ*, 85.

³⁰² Câhız, *et-Tâc*, 42.

³⁰³ Suyûtî, *Târih*, 283-283.

³⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 159.

³⁰⁵ Altınsoy, *Âlim ve Muhaddislerle Münasebetler*, 97.

³⁰⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 165.

³⁰⁷ Taberî, *Tarih*, IX, 58; Mes’ûdî, *Murûc*, III, 335.

gelmekten çekinen ve onun suyuna giden kimselere ihsanlarda bulunurdu. Verdiği zaman o kadar cömert davranırdı ki karşısındaki kişi “Artık başka bir şey vermeyin.” derdi. Oysa Hâdî aynı kişiye birkaç gün sonra yine ihsanlarda bulunurdu.³⁰⁸ Hâdî, Iraklı İbrahim el-Mavsîlî ile oğlu İshak el Mavsîlî’ye üç beyit okudular diye ellibin dinar vermişti.³⁰⁹ İshak onun hakkında: “Hadi, şimdiye kadar yaşamış olsaydı, asrımızın duvarlarını altınla inşa ederdik” demiştir, yine el-Medûr: “Kim ona karşı ihtiyatlı davranır ve onun ahlâkını öğrenirse; onun rızasını kazanmış olur” demiştir.³¹⁰

Hâdî başta edebiyat olmak üzere geniş bir kültüre sahipti ama yine de zaafı olan biriydi. Babası gibi şarkıcılara, içkiye ve oyuna oldukça düşkündü.³¹¹ Onun çocukluğundan itibaren bolluk ve refah içinde büyümesi, ahlakına da tezahür etti. Halîfelik makamının erdemlerine sahip değildi. Kimine göre ise zalimdi. Kısa süre bu hilâfeti döneminde bir takım yeni uygulamalar ihdas etti. Adamlarının ellerinde keskin mızraklar, kılıçlar, ok ve yaylarla önünde yürüdüğü ilk halîfedir. Silah kuşanma onun devrinde âdet oldu, valileri de onu taklit etti³¹²

Hâdî’nin öldüğü gece bir halîfenin öldüğü, bir halîfenin tahta çıktığı ve bir halîfenin doğduğu gecedir. Böyle bir gecenin olacağını daha önce söylerlerdi. Ölen halîfe Hâdî, hilâfet makamına geçecek olan Hârûn doğan ise Me’mûn’dur.³¹³

1.4.2. Mûsa el-Hâdî’nin Veliht Seçilmesi:

Mehdî hilâfetinin üzerinden sadece bir yıl geçince daha önceden kendisi için veliahtlıktan azledilen İsa b. Mûsâ yerine oğulları Hâdî ve Hârûn’u veliaht yapmak istedi. Mehdî bu arzusunu icraate dökmek için Ebû Ubeydullah’ı İsa b. Mûsâ’ya gidip veliahtlıktan çekilip çekilmeyeceği konusunda fikrini sormaya gönderdi. Ebû Ubeydullah, İsa’ya: “...Sen kendin çekilirsen Mehdî buna karşılık sana daha hayırlı ve kalıcı olanı yapar ama çekilmezsen ve onun emrine karşı gelirsen ona itaat etmediğinden canını tehlikeye atmış olursun” dedi.³¹⁴ İsa bu teklifi kabul etmedi.

³⁰⁸ Câhız, *Tâc*, 35; Özdemir, *Kölelik*, 73.

³⁰⁹ Eyyûb, *et-Târihu ’l-Abbâsî*, 57.

³¹⁰ Dûrî, *Asru ’l-Abbâsîyyu ’l-Evvel*, 100.

³¹¹ Eyyûb, *et-Târihu ’l-Abbâsî*, 57.

³¹² Suyûtî, *Târih*, 279-280.

³¹³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 342.

³¹⁴ Cehşiyârî, *Vüzerâ*, 145-148.

Bunun üzerine Mehdî, Kûfe valisine, İsa'yı sıkıştırmasını söyledi fakat İsa Kûfe yakınındaki Rahbe'de oturduğundan, vali bu emri uygulamaya vakıf olamadı. Mehdî, İsa'dan Bağdat'a gelmesini istedi, İsa'yı buna zorladı. İsa tüm bu baskılara daha fazla dayanamayınca veliahtlıktan çekilmeye razı olmak zorunda kaldı.³¹⁵ Mehdî İsa'ya veliahtlıktan çekilmesine karşılık kendisine ikta olarak büyük bir arazi verdi. Ayrıca 10 milyon dirhem de para verdi.³¹⁶ 160/776 yılının Muharrem ayında Mehdî oğulları Mûsâ ve Hârûn'a veliahtlık biatı aldı.³¹⁷

1.4.3. Mûsa el-Hâdî'nin Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri:

163/779 yılında Mehdî, Rum ülkesine sefer düzenledi. Bağdat'ta ise yerine oğlu Mûsâ el-Hâdî'yi bıraktı.³¹⁸ Hâdî, babası adına ülke yönetimine vekalet ettiğinde henüz on altı yaşındaydı. Ancak beraberinde dönemin en meşhur ve mahir devlet adamları da bulunmaktaydı. Hâdî'nin çocuk denecek yaştan itibaren siyasetin içinde yer alması ona devlet yönetiminde tecrübe kazandırmıştı. Nitekim Mes'ûdî Hâdî'yi tavsif ederken: "Arap terbiyesi ile yetişmesi ve günlerinin çoğunu savaş ve gazvelerle geçirmesi onun ahlâk ve edebi üzerinde etkili oldu." demiştir.³¹⁹

167/783-784 yılında Mûsâ el-Hâdî, önceden eşi benzeri görülmemiş büyük bir askeri kuvvet ve donanımla Taberistan hâkimi olan Hürmüz ve Servin'le savaşmak üzere onların üzerine yürüdü. Komutan Yezîd b. Mezyed bunları muhasara altına aldı.³²⁰ Hâdî uzun süre Taberistan ve Cürcan'da savaşmaya devam etti.³²¹

Mehdî oğulları Mûsâ ve Hârûn'u veliahtlığa hazırlamak için onlarla yakînen ilgilendi. Her fırsatta karşılıklarına çıkacak muhtemel tehlikelere karşı onları uyardı. Bilhassa da kendisini çok uğraştıran zındıklara karşı dikkatli olmalarını ve onları en ağır şekilde cezalandırmalarını tavsiye etti. Bir defasında huzuruna getirilen bir zındığı öldürdükten sonra asılmasını emretti ve oğlu Hâdî'ye "Ey Oğlum! Halîfe olduğun zaman özellikle Mani dinine mensup olanlara eğil" diyerek onların özelliklerini uzun

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15; *DGBİT*, III, 116.

³¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 130.

³¹⁷ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 131.

³¹⁸ Taberî, *Târih*, VIII, 144.

³¹⁹ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 257.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 71-72.

³²¹ Taberî, *Târih*, IX, 25; Güzel, *Mehdî*, 250.

uzun anlatmış ve bunun üzerine Hâdî: “Hilâfet görevini devraldığım zaman bu kimselerle mutlaka savaşacağım” demişti.³²²

1.4.4. Mûsa el-Hâdî'nin Hârûn'u Velihtlıktan Hal Etmek İstemesi:

Rivâyetlere göre Mehdî rüyasında bir ağaç dalı Hâdî'ye, bir ağaç dalı da Hârûn'a verir. Hâdî'ye verdiği dal sadece birkaç yaprak açarken, Hârûn'un dalı ise baştan sonuna kadar yaprak açar. Rüyayı anlattığında yorumcular “bunların ikisi de hükümdar olacaklar ancak Hâdî'nin hilâfet süresi az, Reşîd'inki ise uzun sürecek onun zamanında güzel günler ve parlak bir idare olacak” demişlerdi.³²³

Hâdî, hilâfete geçince babasının gördüğü bu rüyadan ötürü kardeşi Hârûn'a “Görüyorum ki kendi kendine babamızın gördüğü rüyanın gerçekleşmesini istiyor ve elde etmesi mümkün olmayacak kadar zor olan şeyler umuyorsun” dedi. Hârûn: “Ey müminlerin emiri! Kibirlenen alçaltılır, tevazu sahibi yüceltilir, zulmeden ise yardımsız kalır. Eğer halîfelik benim elime geçerse, senin yetişemediğin kimselere yardım eder, bağı kopardıklarınla görüşürüm. Senin oğullarını benimkilerden üstün tutup kızlarımı onlarla evlendiririm. Bununla da babamız İmam Mehdî'nin hakkını eda etmiş olurum.” Bu güzel sözler Hâdî'nin kalbine nüfuz etmiş, öfkesini dindirmişti. Yüz hatlarına sevinç gelmiş ve kardeşine “Ey Ebû Ca'fer senden de bu beklenirdi, bana yaklaş” Hârûn, kalkıp onun elini öptü ve yerine döndü. Hâdî, Hârûn'a “Yüce kişi, şerefli melik! Sen bundan sonra benimle meclisin başında başka bir yerde oturmayacaksın” diyerek hazine memuruna haraç zamanı geldiğinde Hârûn'a 1.500.000 dinar verilmesini emretti ve Hârûn çıkmak istediğinde bineği halısına kadar getirildi.³²⁴ Ancak bu güzel günler çok fazla sürmedi. Hâdî kardeşi Hârûn'dan her zaman çok korktu onu daima kendisine rakip olarak gördü.³²⁵ Hatta bunu neredeyse bir takıntı haline getirdi. Kuşularını Ebû Yusuf'a anlattığında kadı ona “Hârûn'un sadâkatini vurgulayarak Hâdî'yi, halîfelikten azletme isteğinden vazgeçirmeye çalıştı.³²⁶

³²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 104-105; Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 276.

³²³ Mes'ûdî, *Murûc*, III, 344-345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 89-92.

³²⁴ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 262; Hasan İbrahim Hasan, I-II, 342-342.

³²⁵ Clot, *Hârûn Reşîd*, 25-26.

³²⁶ Omar, *The Abbasid Caliphate*, 399.

Ebû Yusuf'un telkinleriyle Hâdî'yi kararından vazgeçiremedi ve bu isteğini yerine getirebilmek için her türlü çareye başvurdu. Bu konuda Hâdî'yi devlet erkanı destekledi. Sadece Hârûn'un akıl hocası ve danışmanı olan Yahya b. Halid b. Bermek itiraz etti.³²⁷ Farouk Omar, Hâdî'nin Yahya'yı Hârûn'un katibi olarak görevinde tutmasını Hâdî'nin siyasî bir hatası olarak değerlendirir.³²⁸ Çünkü Yahya olmasaydı Hârûn'un Hâdî'nin isteğine karşı tavrı konusunda Hasan İbrahim "Hârûn, kardeşinin kendisine yaptığı baskı, şiddetten ve devlet erkanının itibarını düşürmek için yaptığı çalışmalardan sonra kardeşinin veliahtlıktan vazgeçme isteğini kabule meyletmişti.³²⁹ Rakka'nın kendine verilmesi karşılığında veliahtlıktan istifaya sıcak bakmış ve "Rakka'ya varıp orada amcamın kızı Ümmü Ca'fer (Zübeyde) ile evleneyim başka birşey istemiyorum" rivayetinde bulunur.³³⁰

Hârûn'un üzerindeki nüfusunu çok iyi bilen Hâdî, Yahya'dan Hârûn'u veliahtlıktan vazgeçmeye ikna etmesini istediğinde Yahya "İnsanlar Hârûn'u veliaht olarak tanıyacaklarına yemin ettiler. Baban onlardan söz aldı. Şimdi sen onları yeminlerinden dönmeye sevk edersen artık yeminlere değer vermez hale gelirler. Sen Hârûn'dan sonra oğlun Ca'fer için beyat alsan daha isabetli olur" demiş, Hâdî de ona hak vermişti. Hârûn'a ise Yahya "Hâdî'ye güven olmaz senin kendin için kalıcı olduğunu zannetiğin şey kalıcı olmayabilir" diyerek onun vazgeçmesine engel olmuştu.³³¹

Kısa süre sonra Hâdî bu görüşten vazgeçip Hârûn'u hal etmek istemiş bunun üzerine Yahya Hâdî'ye "Allah korusun sizin öldüğünüz takdirde henüz büluğa ermeyen bir çocuk halife olabilir mi?"³³² diyerek geçici de olsa Hâdî'yi vazgeçmeye ikna etmişti.

Bu süre zarfında Yahya b. Halid, kardeşi ile arasına girdiği gerekçesiyle hapse atıldı.³³³ Ancak Yahya zekâsı, idarecilik vasfı ve ikna kabiliyeti sayesinde hapisten

³²⁷ el-Fıgyü, *ed-Devletü'l-Abbasiyye*, 91

³²⁸ Omar, *The Abbasid Caliphate*, 399.

³²⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 339.

³³⁰ Ceşiyârî, *Vüzerâ*, 169-170; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 32.

³³¹ Ceşiyârî, *Vüzerâ*, 169-170; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 339.

³³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 32; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 180.

³³³ Ceşiyârî, *Vüzerâ*, 169-170.

çıktı ve bir süre daha Hâdî'yi oyalamayı başardı.³³⁴ Hâdî'nin baskıları tekrar artınca, Yahya Hârûn'a ava çıkmak için kardeşinden izin alıp bir süre uzaklaşmasını tavsiye etti. Hâdî kardeşine izin verdi. Hârûn uzun süre gözden kaybolunca Hâdî ısrarla onu geri çağırıldı. Hârûn süreyi uzatacak bahane ve özürler buldu. Nihayet Hâdî'nin ölümü ile kendisine biat edildi.³³⁵

Hâdî'yi bu konuda cesaretlendirenler arasında annesi Hayzuran da vardı çünkü Hayzuran Hâdî'yi Hârûn'a tercih ediyordu³³⁶ diyenler olsa da biz bu görüşe ihtiyatla yaklaşmaktayız. Zira Hâdî'nin hilâfeti döneminde Hâdî ve annesi Hayzuran'ın arası, Hayzuran'ın sürekli devlet işlerine müdahalesi yüzünden açılmıştı. Hatta bazı kaynaklar Hâdî'nin annesi tarafından öldürüldüğünü bile ileri sürmektedir. Hal böyleyken Hayzuran oğluna bu aklı vermiş olsa bile Hâdî, annesine itibar etmeyecek kadar kızgındı. Hayzuran devlet işlerinden bir türlü elini çekmek istemese bile Hâdî, annesine karşı daima yumuşak davranmış, mümkün olduğunca onu incitmemeye çalışmıştır.

Hâdî'nin Hârûn'u daima rakip olarak görmesinde babasının etkisi göz ardı edilemez. Zira ölmeden önce Hârûn'un veliahtlığını öne almak istemiş ancak buna ömrü yetmemişti. Çünkü zaman ilerledikçe Mehdî, Hâdî'deki gevşekliği görmüş ve Hârûn'u birinci veliaht yapmak istemişti. Hâdî, İbrahim b. Zakvan el-Harrânî ile yakın arkadaştı. Öğretmeninin yanına Hâdî ile birlikte giriyordu öyle ki Hâdî ondan ayrı hareket edemez oldu. Bu durum Mehdî'ye haber verilince Mehdî, onun oğluyla olan arkadaşlığını hoş görmedi ve İbrahim'e oğlundan uzak durmasını söyledi. İbrahim buna pek aldırmadı ve Hâdî'nin yanından uzaklaşmadı. Bu durum Mehdî'ye tekrar söylendiğinde Mehdî oğlu Hâdî'ye "İbrahim'i bana gönder" diye haber gönderdi. Hâdî babasının emrini yerine getirmede gevşeklik gösterince Mehdî onu veliahtlıktan azletmekle tehdit etti. Bunun üzerine Hâdî İbrahim'i babasına gönderdi ancak Mehdî'nin ölümü ile İbrahim de ölümden kurtulmuş oldu.³³⁷ Hâdî, hilâfete geçince İbrahim'i kendisine vezir yaptı.³³⁸

³³⁴ Corci Zeydan, *Abbâse*, 89.

³³⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 339.

³³⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 336.

³³⁷ Ceşiyârî, *Vüzerâ*, 126; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 126.

³³⁸ *DGBİT*, III, 119.

Abdullah b. Mâlik şöyle bir olay nakleder “Mehdî’nin zabıta işlerine bakıyordum. Benden Hâdî’nin nedimlerini ve şarkıcılarını dövüp hapsedmemi istedi. Amacı onları oğlundan uzak tutarak oğlunun bu şeylere meyletmesine engel olmaktı. Ben emri yerine getiriyordum. Hâdî de bana haber gönderip onları çok sıkıştırmamamı istiyordu ben ise bunu kabul etmiyordum. Mehdî ölüp yerine Hâdî halife olunca Hâdî’nin beni öldüreceğini düşündüm. Bir gün halife beni huzuruna çağırdı yanında bir kılıç ve üzerinde deriden bir elbise vardı. Bana: “Allah seni kurtarmanın. Hatırlıyor musun bir gün sana el-Harrânî’yi dövmemen, nedimlerimin de isimlerini sayarak onlara iyi muamelede bulunman için sana haber gönderdiğimde sen sözüme kulak vermemiştin.” ben “Evet hatırlıyorum müsaade ederseniz mazeretimi bildireyim.” deyince halife “Söyle.” dedi. Ben “Allah için doğruyu söyleyin. Mehdî’nin getirdiği göreve beni siz getirmiş olsaydınız ve Mehdî’nin emrettiği şeyleri bana emretmiş olsaydınız oğullarından biri sizin emrinize muhalif bir haber gönderseydi ben de bu emri uygulaysaydım bu sizi hoşunuza gider miydi?” halife “Hayır” dedi. “Babanıza karşı benim durumum da böyle” dedim. Halife beni kendine yaklaştırdı, elini öptüm bana hil’at verilmesini emretti. “Seni görevinde bırakıyorum” dedi. Hâdî daha sonra Abdullah’ın evine gidip yemeğine eşlik etmiş ve kendisini tamamen affedip ona zarar vermeyeceğine dair onu temin etmişti.³³⁹

1.5. Hârûn er-Reşîd

Hârûn er-Reşîd b. Mehdî Muhammed b. Mansûr Ebû Ca’fer Abdullah b. Muahmmmed b. Ali b. Abdullah b. Abdulmuttalib el-Kureyşî el- Hâşimî³⁴⁰ 147,³⁴¹ 148/765,³⁴² 149/766³⁴³ veya 150/767 yılında Rey’de dünyaya geldi. Künyesi Ebû Muhammed idi.³⁴⁴ Ebû Ca’fer olduğu da söylenir.³⁴⁵

³³⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 102; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 165-166.

³⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 213; Suyûtî, *Târih*, 283.

³⁴¹ Halife b. Hayyât, *Târih*, 549; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*; 344.

³⁴² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 471-472; İbn Abdîrabbih, *İkdü’l-Ferîd*, V, 117.

³⁴³ Zettersteen, “Hârûn Reşîd”, *İA*, V, 308; Bozkurt, “Hârûn Reşîd”, *DİA*, XVI, 258.

³⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 213.

³⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 261.

Annesi Hayzuran bint Atâ adında bir cariye-dir.³⁴⁶ Hârun beyaz tenli, uzun boylu, kıvrıkcık saçlı, yakışıklı,³⁴⁷ etine dolgun³⁴⁸ biriydi.

1.5.1.Hârun er-Reşîd'in Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları:

Eğitimi:

Hârun'a çok küçük yaşlarda iken siyaset kapıları açılmıştı. Henüz 14'ünü geçmeden kamu işleriyle ilgilendiği için eğitimini tamamlayamadı. Ancak âlimler ve edebiyatçılarla bağlantısını asla koparmadı ve onlardan eğitim almaya devam etti. Hilâfeti döneminde Hârun'un kapısında âlimler, şairler, fukaha, kurra, kadılar, küttab, nedimler ve şarkıcıların sıralandığını bilmekteyiz.³⁴⁹ Siyasî hayata erken başlayan Hârun, hilâfete geçtikten sonra da ilmi ihmal etmemiş, ilim adamlarını gözetmiş³⁵⁰ hatta emirlerine, valilerine ve komutanlarına emirnâme göndererek: "İlim meclislerine devam eden ve edebiyatta üstad olanlara biner dinar, hadîs râvilerine, Kur'an hafızlarına, fakihlerin her birine dörtbin dinar veriniz. Bunu da bir imtihan neticesinde uygulayınız."³⁵¹ talimatında bulunmuştur. Hilâfeti zamanında Muvatta'yı bizzat İmam Mâlik'ten dinlemek için onun yanına gitmiştir.³⁵² Hârun'un eğitmenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1.Ma'mer b. Müsennâ:

Basra'da nahiv âlimi olan Ebû Ubeyde et-Teymî "el-Mecaz fi'l Hıyel" adlı eserini yazdıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve onu Hârun'a okumuştur.³⁵³ Hârun'la hilâfetten sonra görüşmüş ve Hârun kendisinden istifade etmiştir.

2. Ali b. Hamza el-Kisâî:

Kisâî adıyla maruf olan Ebû'l Hasan el- Esedî Kûfe'de nahiv ve kıraat alimlerinin önderlerindendi. Hârun'a eğitim vermek için seçildikten sonra Bağdat'a

³⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 261; Suyûtî, *Târih*, 284.

³⁴⁷ İbn Abdırabbih, *İkdü'l Ferid*, V, 117; Suyûtî, *Târih*, 284.

³⁴⁸ Bağdâdî, *Târih*, XIV, 5; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 213; Clot, *Hârun Reşit*, 37.

³⁴⁹ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 55-56.

³⁵⁰ Zettersteen, "Hârun Reşîd", *İA*, V, 304.

³⁵¹ Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, 28-29.

³⁵² Suyûtî, *Târih*, 294.

³⁵³ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 56.

yerleşti. Hârun'a edebi öğretti.³⁵⁴ Yaşlanıncaya kadar Hârun'un yanında kaldı. Onunla oturup, sohbetlerine katılan dönemin büyük âlimlerinden oldu. Hârun, oğlu Me'mûn'un eğitim işini de ona verdi zira Kisâî dili çok iyi bilen meşhur bir âlimdi.³⁵⁵ Clot, Kisâî'yi "Lala" olarak tavsif etmektedir.³⁵⁶ Çünkü Hârun'un yanından hiç ayrılmamıştır.³⁵⁷

Hârun 3-4 yaşlarındayken Mehdî, Dicle kıyısına inşa ettirdiği sarayına yerleşti. Şehzadelere verilen eğitimi Hârun bu sarayda aldı. Bunun benzeri eğitim, toplumun ileri gelen üst tabaka çocuklarına da verilirdi. Bilhassa halîfeler erkek çocuklarının eğitimine büyük önem vermekteydi. Genelde 5 yaşında başlayan eğitim 15 yaşlarında sona ererdi.³⁵⁸ Kendisi çok iyi bir eğitim almış olan Mehdî, oğullarının eğitimini de dönemin en iyi ve en meşhur âlimlerine vermiştir.

3. İmam Mâlik

Hârun er-Reşîd, İmam Mâlik'ten hadis ve fıkıh okudu.³⁵⁹

4. Yahya b. Hâlid b. Bermek:

Hârun'un en yakın nedimleri olan Fazl ve Ca'fer'in babası olan Yahya, halîfenin doğumundan beri yanından ayrılmamıştır. Fazl b. Yahya, Hârun'dan kısa süre önce doğmuş Hârun'un annesi onu da emzirmişti. Böylece Fazl ve Hârun süt kardeşi olmuştu.³⁶⁰ Belki de bu yüzden Hârun, Yahya'ya "baba" diye hitap ederdi.

Mehdî, oğlu Hârun 13 yaşına geldiğinde çok geniş yetkilerle Yahya'yı oğluna kâtip yaptı. Yahya, Hârun'un çıktığı seferlerde ve valiliklerinde onun yanından hiç ayrılmadı.³⁶¹ Yahya, küçük yaşlardan itibaren gözetiminde olan Hârun'a askerî ve siyasî alanda eğitim vermiş, Hârun da aldığı bu eğitimi bizzat tatbik etme şansı bulmuştur.

³⁵⁴ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 206.

³⁵⁵ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 56.

³⁵⁶ Clot, *Hârun Reşit*, 31.

³⁵⁷ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 206.

³⁵⁸ Clot, *Hârun Reşit*, 30.

³⁵⁹ Bozkurt, "Hârun Reşîd", *DİA*, XVI, 258.

³⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI,

³⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 347; Clot, *Hârun Reşit*, 32.

Ahlâkı:

Hârun, bazen kasırğa gibi sert bazen de meltem rüzgarı gibi yumuşak olurdu. İnsan sevgisi ve tevazusu yönüyle babası Mehdî'ye, kızgın, gazaplı ve katı kalpli olması yönüyle de kardeşi Hâdi'ye benzetilirdi.³⁶² Çok zeki olmasına rağmen duygularıyla çok hareket ederdi.³⁶³ Halîfeler arasında en fazla hacca giden ve ordunun başında cihada katılan halîfeydi.³⁶⁴ Günlük yüz rekât nafîle namaz kılardı.³⁶⁵ Ayrıca çok bilgili, cömertti.³⁶⁶

İlgi Alanları:

Hârun, kardeşi Hâdi'nin Bağdat'taki hayatının aksine sık sık Rum seferlerine katılmasından ve uzak beldelerde valilik yapmasından ötürü, veliahtlığı döneminde eğlence meclislerinde çok bulunmadı. Hilâfetinden sonra hiçbir Abbâsî halifesinin katılmadığı kadar müzikli, eğlenceli toplantılara iştirak ettiği ve şarkıcı cariyelerle zamanını geçirdiği rivâyet edilir.³⁶⁷

Onun eğlence anlayışı daha çok nedimleriyle satranç ve tavla oynamaktan ibaretti. Satranç meraklısı ilk halîfenin Hârun olduğunu görmekteyiz. Daha önce Ebu'l-Abbas'ın sadece izlemekle iktifa ettiğini belirtmiştik, Hârun ise bizzat satranç oynamıştır. Bir defasında “Eğlenmeden yaşamak olası değildir. Bir hükümdar için de eğlencelerin en güzeli satrançtır” demiştir.³⁶⁸ Aynı zamanda Hârun atçılık ve nişancılıkta da iyi olan bir halîfeydi.³⁶⁹

Hârun zamanında İbrahim el-Mavsîlî'nin bayan şarkıcıları sayesinde müzik sanatı ilerledi. Cariyelere müzik dersi vermeyi amaçlayan müzik okulu açıldı. Def ve flüt dönemin en çok tutulan müzik aletleri oldu. Hârun “Binbir Gece Masalları”nın kahramanı olarak uluslararası alanda şöhret buldu. Zamanında Ebu'l Atâhiyye, Abbas b. el-Ahnef, gibi büyük şairler ve Vâkidî, Esmâî gibi saygın tarihçiler yetişti ve bunları

³⁶² el-Îş, *Târih*, 62

³⁶³ Suyûtî, *Târih*, 284.

³⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 217; ez-Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, IX, 287

³⁶⁵ Suyûtî, *Târih*, 283;

³⁶⁶ Taberî, *Târih*, IX, 198

³⁶⁷ Cübûrî, Yahya Vehib, *Mecâlisü'l-Ulemâi ve'l-Üdebâi ve'l-Hulefâi Mir'atü li'l-Hadarâti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006/1427, 252.

³⁶⁸ Clot, *Hârun Reşit*, 50.

³⁶⁹ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 207.

sarayında ağırladı.³⁷⁰ Ayrıca İslâm âleminin büyük âlimlerinden İmam Mâlik, dil bilgisi âlimi Sîbeveyh de onun zamanında vefat ettiler. Hârun zamanına kadar tercüme edilen kitapların ve Fârisîlerden oluşan devlet adamlarının etkisinden dolayı bu dönemde Bağdat'ta sosyal hayat, Fars geleneklerinden çok etkilendi. O kadar ki, Nevruz, halk arasında bayram olarak kutlanmaya başlandı. Halîfeler de bugün için resmî törenler düzenledi. Pers kıyafetleri moda oldu, onlara has yiyecek ve içecekler yayıldı.³⁷¹

1.5.2. Hârun er-Reşîd'in Nedimleri

Sözlükte “kadeh arkadaşı, dost” anlamına gelen nedim kelimesi nüktedan kişiliği, bilgisi ve çeşitli marifetleriyle hükümdara arkadaşlık eden kişileri ifade eder. Hükümdarların özel sohbet ve eğlence arkadaşları olan bu kimseler, içkili ve müzikli toplantılarda hükümdara eşlik eder, şarkı veya şiir söyleyerek, nükte yaparak onu eğlendirirlerdi.³⁷²

Hârun'un en sevdiği nedimi, kendisi de bir nedim olan ve seçkin bir müzisyen olan İbrahim el-Mavsilî'nin oğlu İshak'tı. İshak çeşitli sanatlara duyduğu ilginin yanı sıra tarih, dil bilgisi ve şiir alanında sivrilmmişti. Hârun'un bu nedimine bir gün “Ozan olmasaydın seni yargıç yapardım” dediği söylenir.³⁷³ Hârun, İshak'a o kadar bağlı ve sevgi doluydu ki ona en sevdiği ve en güzel sarayını tahsis etmişti. İshak'ın bu sarayında halîfenin haremi için, köle pazarlarından toplanan dünyanın her yerinden getirilen genç kızlar şarkı söylemeyi ve enstrüman çalmayı öğrenir, daha sonra da halîfenin huzuruna çıkarılırlardı.³⁷⁴

Halîfenin diğer bir nedimi Fazl b. Yahya idi. Genellikle hilâfetinden sonra kaynaklar bu isme yer verse de onların dostlukları çocukluklarına kadar gitmektedir. Hârun, veliaht iken de onu çok sever, meclislerde onunla beraber otururdu.

³⁷⁰ Brockelmann, Carl, “Târihu'l-Edebi'l-Arabî fî Asri'l-Abbâsî”, *Mecelletü'l-Ezher*, c.8, sy.2, Kahire, 1937, 137.

³⁷¹ Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 114.

³⁷² Bozkurt, “Nedim”, *DİA*, XXXII, 509.

³⁷³ Clot, *Hârun Reşit*, 51.

³⁷⁴ Clot, *Hârun Reşit*, 43.

Zevke olan düşkünlüğü kardeşi Ca'fer'den daha az olduğundan şarap içmez, sefih gecelerden uzak dururdu.³⁷⁵

Hârun'un çok sevdiği bir diğer nedimi Ca'fer b. Yahya idi. Ca'fer fesahat, zekâ, hilm ve cömertlikte şöhret bulmuştu. Yumuşak huylu olması sebebiyle er-Reşîd onu daha çok sever, sert tabiatlı olan kardeşi Fazl'a tercih ederdi. Ca'fer, hilâfetten sonra da Hârun'un veziri olmuştu³⁷⁶ Ona duyduğu muhabbetin ertkiyle kız kardeşi varken de girip çıkabilsin diye zifafa girmemeleri şartıyla Ca'fer'le kız kardeşi Abbâse'yi nikahlamış, böylece çok sevdiği iki insanla bir arada bulunmalarına bir engel kalmamıştı.³⁷⁷

1.5.3. Hârun er-Reşîd'in Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri:

Hârun yaşamı boyunca ilme ve savaşa büyük önem gösterdi.³⁷⁸ 163/780 yılında Mehdî, oğlunu Rum diyarına savaşa gönderdi. Hârun, Semâlu halkını muhasara etti. Eman isteyen on aile için Hârun, eman verdi ve onları Bağdat'ta eş-Şemmâsiye kapısına yerleştirdi.³⁷⁹ Hârun katıldığı bu yaz savaşlarında bol miktarda tutsak, ev eşyası ve teçhizat ele geçirdi.³⁸⁰ Bu zaferlerde veziri Hâlid b. Bermek'in katkısı çoktur. Bermek 75 yaşında vefat edince bu görevi oğlu Yahya devraldı.³⁸¹

Bu sene daha önce müstakil olan İrminiye ve Azerbaycan dahil, Enbar'dan Ifrikiye'ye kadar bütün Mağrib ülkeleri tek bir yönetim altında Hârun'un idaresine verildi.³⁸² Hârun'un burada yetkisi genişti. Bu bölgedeki valileri Hârun atardı.³⁸³

165/781-782 yılında Mehdî, oğlu Hârun'u 95.000 kadar asker ve yüksek miktarda bir parayla Bizanslılar'la savaşmak üzere Anadolu'ya gönderdi. Hârun İstanbul'a kadar geldi. O sıralar Bizans'ın başında Elya'nın karısı Kraliçe Augusta vardı. Kraliçe her yıl 70.000 dinar ödeme şartıyla barış talebinde bulundu. Bunu kabul

³⁷⁵ Clot, *Hârun Reşit*, 55.

³⁷⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 351-352.

³⁷⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, VI, 390-398; Zeydan, *Abbâse*, 24-25.

³⁷⁸ Zettersteen, *Hârun Reşid*, İA, V, 304.

³⁷⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 244-245.

³⁸⁰ Halife b. Hayyât, *Târih*, 522.

³⁸¹ Ahmet Cevdet Paşa, II, 821.

³⁸² İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 264; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi II*, 344-345; Güzel, *Mehdi*, 97.

³⁸³ *DGBİT*, III, 129.

eden Hârun 3 yıl süreyle kraliçe ile anlaştı.³⁸⁴ Hârun bu seferde 5640 kadar esir aldı. Savaş için donatılmış 2.000 at ele geçirdi. Büyük ve küçükbaş hayvanlardan 100.000 civarında boğazlattı. Bütün bu savaş boyunca da 54.000 Bizanslı öldürüldü. 2.000 kadarı da el ve ayakları bağlanarak katledildi.³⁸⁵

Bu seferden de muzaffer ayrılan Hârun 164/780 yılında Bağdat'a büyük bir debdebeyle girdi. Beraberindeki esir Rumlar, altın, para ve değerli eşyaları taşıyorlardı. Hârun'un bu zaferinden çok memnun olan Mehdî, bu seferden sonra 166/782 yılında oğlu için veliahtlık biatı aldı ve ona "er-Reşîd" lakabını verdi.³⁸⁶ H.179/785-786 yılında babası Mehdî vefat edince, askerlerin isyan çıkarmasından endişelendiği için annesi Hayzuran ve Yahya b. Halid ile Bağdat'ta istişare etti. Yahya'nın tavsiyesi ile askerlere iki yıllık maaşa tekabül eden mal dağıtıldı ve ordu içinde sükunet sağlandı. Ayrıca Hârun, ülkenin her yerine mektuplar göndererek Halife Mehdî'nin öldüğünü ve yerine Mûsâ el-Hâdî'nin halife olduğunu haber verdi.³⁸⁷

Hârun, kardeşi Hâdî vefat edince Bağdat'ta 21³⁸⁸ ya da 22³⁸⁹ yaşında iken 170/786 senesinde halife oldu.

1.6. Muhammed el-Emîn

Muhammed el- Emîn b. Hârun er-Reşîd b. Muhammed el- Mehdî b. Mansûr Ebû Abdullah 170/787 yılında kardeşi Me'mûn'dan 4 ay sonra³⁹⁰ Rusafe'de dünyaya geldi. Künyesi Ebû Mûsâ idi. Annesi Ümmü Ca'fer Zübeyde Bint Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr'dur. Künyesi ise Ebû Mûsâ'dır.³⁹¹

³⁸⁴ İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 55-64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 147.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 147.

³⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 147; Ahmet Cevdet Paşa, II, 821; *DGBİT*, III, 129; Kemal, *Büyük İslâm Tarihi*, 282; Bozkurt, "Hârun Reşîd", *DİA*, XVI, 259.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 184

³⁸⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, III, 346.

³⁸⁹ Taberî, *Târih*, IX, 75.

³⁹⁰ Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsi*, 71.

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 289.

Emîn uzun boylu, küçük gözlü, beyaz tenli, geniş omuzlu, kemikleri iri, burun kemeri kalkık, yakışıklı biriydi.³⁹² Ayrıca son derece güçlü, kuvvetli ve cesurdu.³⁹³ Abbasî halifeleri içinde annesi ve babası Hâşimî olan bir başka halife yoktu.³⁹⁴

1.6.1. Muhammed el-Emîn'in Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları

Eğitimi:

Emîn çok iyi bir eğitim almıştı. Belağatı kuvvetli güzel konuşan biriydi.³⁹⁵ Onun ilmî noktada ilerlemesine katkıda bulunan hocaları şunlardır:

1. Fazl b. Yahya b. Hâlid el-Bermek:

Hiç şüphesiz Bermek ve ailesinin, Abbasoğulları hanedanına katkısı çok büyüktü. Halid el-Bermek'ten itibaren halifeler ve onların evlatlarının yetişmesi, siyaset öğrenmesi ve askeri alanda tecrübe kazanmasında en büyük desteği bu aile vermişti. Oğlu Fazl b. Yahya'da asrının en değerli kişilerindendi. O babası Hârun'un yardımcısı olup işlerinin çoğunda ona vekalet ederdi. Emîn doğunca babası Hârun Reşîd onun terbiyesini Fazl'a verdi.³⁹⁶

Fazl, Emîn'i daha çok siyaset ve yönetim alanında eğitmekle görevlendirildi. Ancak Fazl'ın bu eğitimi teoride kalmış asla tatbik edilmemiştir. Dûrî bu konuda, seleflerinin uygulamasını terk ettiği için Hârun'u kınamaktadır. Söz gelimi; çocuklarına ordu komutanlığı ve tatbikini öğretmemiştir. Hilâfetinin son dönemlerinde bunu yapmaya çalışsa da bunun için geç kalmıştır. Belki de bu eğitimin noksanlığından dolayı Emin hayatını kaybetmiştir.³⁹⁷

³⁹²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 289; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 241; Suyûtî, *Târih*, 297; Zeydan, *Abbâse*, 94.

³⁹³ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 234.

³⁹⁴ Ya'kûbî, *Târih*, II, 433; Mes'ûdî, *Murûc*, 398; Suyûtî, *Târih*, 300; Yıldız, "Emin", *DİA*, XI, 113.

³⁹⁵Suyûtî, *Târih*, 297

³⁹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 350.

³⁹⁷ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 145.

2. el-Esmâî (132-216/739-831), Abdülmelik b. Garib b. Abdülmelik b. Ali b. Ecma’:

Basra ehlinden olan bu zat, iyi bir dil âlimiydi. er-Reşîd onu “Şeytanü’ş-Şi’r” diye isimlendirmişti.³⁹⁸ Abbas oğullarıyla nasıl irtibata geçtiği hususunda şöyle bir rivâyet anlatılır. Esmâî’nin yazdığı kitap Ebû Ca’fer el-Mansûr’un Basra valisi olan amcası Salih b. Ali’ye ulaştırılmış, kitabı çok beğenen Salih, kitabı halîfeye gönderince, mü’minlerin emiri oğlunu eğitmesi için onu seçmiş ve Esmâî kitaplarını toplayarak bu göreve başlamıştı.³⁹⁹ Hârûn, Esmâî’ye oğlunu teslim ederken: “Sen onun (Emîn) din konusunda ne kadar bozulduğunu bilmiyorsun.” demiş ve din eğitimi ve onun ahlâkı üzerinde ne kadar önemle durduğunu ifade etmişti. Devamında Esmâî şöyle anlatır: “O’na (Emîn) Kur’an kıraatini, fıkıh ilmini, şiir, dil, eyyâmu’n-Nâs ve ahbâru’n-Nâs rivâyetlerini öğretime kadar onunla kaldım. er-Reşîd de onun ilmini yokladıktan sonra O’nu beğendi. er-Reşîd: “Peki onların (Emîn ve Me’mûn) edebî yetenekleri hakkındaki görüşün nedir? diye sormuş, Esmâî: “Ey mü’minlerin emiri, onlardaki zeka ve akli kimsede görmedim demiştir.” Buradan da anlaşılıyor ki Emîn zeki, kültürlü edebiyat ve tarihi bilen biriydi.⁴⁰⁰

Esmâî şöyle anlatır: Hârûn er-Reşîd’in huzuruna girdim. 2 sene Basra’da kalmış ve yanına uğramamıştım. Yakınına oturmamı işaret etti. Biraz oturdum sonra kalktım. Halîfe oturmamı işaret etti. İnsanlar azalınca “Ey Esmâî Muhammed (Emîn) ve Abdullah’ı (Me’mûn) görmek istemez misin?” dedi. Ben de “Tabii ki isterim Müminlerin emiri” dedim. Muhammed ve Abdullah, ufuktaki ay gibi bir yüzle içeri girdiler. Halîfe sağına Muhammed’i soluna Abdullah’ı oturttu ve bana çocuklara soru sormamı emretti. Edebiyatın çeşitli dallarına dair sorular sordum her ikisi de doğru cevaplar verdiler. Hârûn er-Reşîd “Edeplerini nasıl buldun” dedi. Ben de “Ey mü’minlerin emiri zekâ ve zihin kalitesi açısından bunların benzerini görmedim. Allah her ikisine de uzun ömür versin, ümmeti onları şefkat ve merhametinden faydalandırsın” dedim. Halîfe oğullarına sarıldı, gözlerinden yaş aktı...⁴⁰¹ Rivâyete göre Emîn ve Me’mûn her soruya doğru cevap verecek kadar iyi bir eğitimden

³⁹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 170.

³⁹⁹ Sâlihiye, *Müeddebi’l-Hulefâ*, 58.

⁴⁰⁰ Dûrî, *Asru’l-Abbâsiyyu’l-Evvel*, 144-145.

⁴⁰¹ Dineverî, *Ahbâru’t-Tivâl*, 421.

geçmişti. Oğullarının bu başarısı Hârun'u gururlandırıyor. Buna benzer bir rivâyet Murûcu'z Zeheb'de Kisâî'nin anlatımıyla geçmektedir.⁴⁰²

Hârun çocuklarının her yerde ve her fırsatta ilim öğrenmelerine önem verdi. Bir sene Hârun Reşîd hacca gitmek üzere yola çıkmıştı. Beraberinde kadı Ebû Yusuf ve oğulları Emîn ile Me'mûn da vardı. Hârun, Kûfe'ye vardıklarında çocuklarına hadîs okutmaları için Kûfe'deki hadîs âlimlerinin toplanmasını emretti. Âlimler toplandılar sadece Abdullah b. İdris ve İsa b. Yunus bu toplantıya katılmadılar. Emîn ve Me'mûn toplantıda yer alan âlimlerden hadîs dinlediler. Daha sonra Abdullah b. İdris'e gittiler. Abdullah onlara 100 hadîs okudu. Me'mûn ona "Bana okuduğun hadîsleri istersen sana tekrar edeyim" dedi ve dinlediği hadîsleri ezbere olarak Abdullah b. İdris'e okudu. Abdullah, Me'mûn'un hafızasına hayran kaldı. Me'mûn Abdullah'a bir miktar para verilmesini emretti. Ancak Abdullah bunu kabul etmedi. İmamlar, Kûfeli olan Abdullah b. İdris'ten hadîs rivâyet etmiştir. Hârun er-Reşîd'in kadılık teklifini de kabul etmemiştir.⁴⁰³

3. el-Ahmer (194/809)

Ali b. Hüseyin (el-Mübarek) el-Ahmer, asrının nahiv âlimlerindi. Hârun er-Reşîd'in hilâfeti zamanında onun kapısında bir güvenlikçi iken Kisâî ile karşılaşmış ve Kisâî onu, Hârun Reşîd'e teklif etmişti. el-Ahmer güçlü hafızası ile bilinmektedir. Nitekim nahiv şahitlerinden yaklaşık 40 bin şahidi ezberdi.⁴⁰⁴

Hârun oğlu Emîn'i el-Ahmer'e emanet ederken şöyle demişti: "Mü'minlerin emiri en değerli kanını, gönlünün en değerli meyvesini sana emanet ediyor. Sana mutlak bir yetki tanıyıp bu çocuğa söz dinletmeyi bir görev saymanı istiyor." Halîfenin sana verdiği bu görevlere layık ol. Öğrencine Kur'an okumayı, şariat esaslarını öğret, klasik şiiri hafızasına kazıt, atalarımızın gelenek ve göreneklerini öğrenmesini sağla. Sözlerinde ölçülü hale gelip, her konularda söz söyleyebilme yeteneği kazansın. İşle eğlenceyi birbirine karıştırmamayı öğrensin. Hâşimî ailesinden kendisini ziyarete gelecek yaşlıları nasıl karşılayacağını ve bu tür toplantılara katılacak diğer kabile

⁴⁰² Mes'ûdî, *Murûc*, II, 27.

⁴⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 167.

⁴⁰⁴ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 58.

büyüklerine nasıl davranması gerektiğini öğret. Günde bir saatini bile eğitimden uzak geçirmesin. Ne çok sert ol kafası karışıp zekâsı zayıflasın, ne de çok fazla hoş görülürü davran tembelliği âdet haline getirsin. Dostluk ve tatlılıkla hatalarını düzeltmekten çekinmezsen sana daha çok bağlandığını görürsün ama tatlılığın sonuç vermediği yerde sertleşmekten gerekeni yapmaktan çekinme.⁴⁰⁵ Görüldüğü gibi sarayda halîfe çocuklarına sadece ilim öğretilmiyordu. Halîfe çocukları aynı zamanda âdâb-ı muâşereti de öğreniyorlardı

4. Kutrüb en-Nehavî (206/821)

Tam adı Ebû Muhammed b. el-Müstenir el- Basrî olan bu âlimi Hârun Reşîd, oğlu Emîn'i eğitmesi için görevlendirmiştir. Sîbeveyhi'den istifade etmek amacıyla erkenden çıktığı için Kutrüb lakabı verilmiştir. O Mutezilî idi. Tefsir, müselesât (uç anlama gelen tek kelimeler) nahiv, dil ve insanın hayvandan farklı davrandığı konular hakkında eserler yazmıştı.⁴⁰⁶

5.Ebû Muhammed el-Yezîdî:

İsmail b. Ebû Muhammed el-Yezîd şöyle demiştir: “Babam, el-Emîn ve el-Me'mûn'la dil becerilerini sergileyebilecekleri mevzular üzerine sohbet ederdi. Bir defasında onlara Emevî halîfeleri, çocuklarını dilde maharet kazansınlar diye çöle gönderirlerdi. Lakin siz (Emîn ve Me'mûn) onlardan daha mahirsiniz” demişti.⁴⁰⁷ Bu rivâyetten Ebû Muhammed el-Yezîdî'nin de Emîn ve Me'mûn'u eğittiğini ve bu ikisinin dile ne kadar hâkim olduğunu anlamaktayız.

6.Kisâî:

Bilindiği gibi Kisâî, dönemin en meşhur dil âlimlerindendi. Aynı zamanda Emîn'in eğitimcilerindendi. Reşîd, oğlunu Kisâî'ye emanet etmiş ve onun eğitimini takip etmeyi ihmal etmemiştir.⁴⁰⁸

Hârun er-Reşîd hacca giderken fukaha ve âlimleri de yanında götürür her fırsatta onlarla ilmî sohbetler ederdi. Beraberinde oğulları Emîn ile Me'mûn da olur

⁴⁰⁵ Clot, *Hârun Reşit*, 31.

⁴⁰⁶ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 58.

⁴⁰⁷ Suyûti, *Târih*, 305.

⁴⁰⁸ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 144.

ve gittikleri yerde meşhur olan hadîs alimlerini davet ederek, oğullarının bu âlimlerden istifade etmelerini sağladılar.⁴⁰⁹ Hârun'un bu çabasına rağmen Emîn hadîs öğrenimine çok ilgi göstermedi. Muğîre b. Muhammed el-Mehdî, Emîn'in hadîs bilgisi konusundaki eksikliğini şöyle nakleder: Benî Hâşim içinde Mûtevekkil'in birkaç çocuğu ile birlikte Hüseyin b. Dehhâk'ı gördüm. Ona Emîn ve onun âdâbı hakkında sordular. Hüseyin onun pek bir âdâb sahibi olduğunu söyledi sonra onun din bilgisi seviyesini sordular. O da Me'mûn'un din konusunda ondan daha bilgili olduğunu söyledi. Sonra onun hadîs bilgisini sordular. Ondaki şu hadîs dışında bir hadîs işitmedim dedi ve ekledi "Mekke'de bir kölesinin öldüğü iletilince Emîn: Babam, Hz. Peygamber'in '...Her kim ihram içinde ölür ise diriliş gününde lebbeyk denilerek uyandırılacaktır.' buyurduğunu rivâyet etti"⁴¹⁰ demiştir.

Emîn fesahat sahibi belîğ biriydi. Çünkü o Kisâfî, el-Ahmer, Kutrüb ve onun dışındaki dil âlimleri, belâgat uzmanları, nesir ve nazım edebiyatı hocalarından ders almıştı. Hârun Reşîd hitabeti kuvvetli olsun diye Külsüm b. Amr b. Ebi't Tağlebî el-Kiranî'yi oğulları Emîn ve Me'mûn'a hitabet hocası yapmıştı.⁴¹¹ Hârun, çocuklarının şiirin iyi olanlarını ezberlemelerini, onun anlamını ve açıklamasını bilmelerini isterdi. Nitekim Emîn ve Me'mûn'un ezberledikleri şiirler de şahsiyetleri de tebâruz etmişti. Örneğin Emîn'in şiirlerinde kibir, kendini beğenme, asâlet gibi konular hâkimken, Me'mûn'un şiirlerinde tevâzu, iman, akıl ve hikmet gibi konular hâkimdi.⁴¹²

Ahlâkı:

Hârun er-Reşîd dönemi zevk ve debdebenin zirvede olduğu, zenginlik ve refahın arttığı, insanların lüks içinde yaşadığı, müzik ve eğlence âleminin revaçta olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkar. Bu durumun saraya taşınmaması ihtimal dışı olmadığından bu hayata kendini kaptıranlar da en fazla hanedan mensupları olmuştu. Böyle bir zamanda insanların bu alışkanlık ve ortamlardan uzak durması çok güçtü. Emîn de veliahtlığı döneminde lüks hayata o kadar çok alışmıştı ki yeni eğlenceler ve zevkler peşinde koşar olmuştu. Babasının gözlerinin onun üzerinde olması ve

⁴⁰⁹ Cübûrî, *Mecâlisü'l-Ulemâi ve'l-Üdebâi ve'l-Hulefâi*, 272.

⁴¹⁰ Suyûtî, *Târih*, 305.

⁴¹¹ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 59.

⁴¹² Cübûrî, *Mecâlisü'l-Ulemâi ve'l-Üdebâi ve'l-Hulefâi*, 274.

veliahtlık makamının sorumluluğu onu kısmen dizginlese de bu yaşam tarzından kendini tamamen soyutlayamamıştı.

Tarihçiler Emîn'in yaşam tarzını anlatırken biraz ileri gitmiş olabilirler çünkü hilâfetin en zengin ve müferreh olduğu zamanda sarayda doğup büyümüş biri olarak, Emîn'in bu hayattan kendisini tedric edebilmesi çok kolay değildi. Hârun er-Reşîd'in bir ziyafettekteki sofrasından bahsedilirken bile israfın ne boyuta geldiğini anlamaktayız.⁴¹³ Hilâfetinde eğlenmek için tertip ettiği gecelerde çok sayıda cariyeye, dans ederek hafif armonili şarkı söylerler, davetliler dahi onlara eşlik ederlerdi.⁴¹⁴ Ayrıca şarlata bulmaları için başka ülkelere elçiler gönderip, yüklü meblağlar ödemekten çekinmemişti.⁴¹⁵ Onun gayri ahlakî davranışlarına kaynaklar fazlasıyla yer vermiştir. Emîn o kadar şımarıktı ki, başkasının elindekileri bile istiyordu. Nitekim amcası Hâdî'nin oğlu, Ca'fer'in şarkıcı cariyesini sorgu sualsiz 20 milyon dirheme emri vâki ile satın almıştı.⁴¹⁶

Emîn'in hilâfeti döneminde bu kadar eleştirilmesine sebep olan ahlâkî bozukluğunun sebebini anlamak için onun veliahtlık dönemine gitmek gerekir. Emîn anladığımız kadarıyla bilhassa annesi Zübeyde tarafından çok şımartılan ve her hareketine müsamaha gösterilen bir çocuktur. Bir defasında Zübeyde Hârun'a: "Oğlun Muhammed (Emîn)'e adil davranmadın. Onu teçhizat ve komutanlardan uzak olarak Irak'a vali tayin ettin komutanları ve teçhizatı Abdullah'a verdin" demiş Hârun'da "Oğlunu asayiş ve güvenliğin sağlandığı yere, Abdullah'ı ise (Me'mûn) harp alanına gönderdim. Harbe giden kimsenin komutanlara olan ihtiyacı daha çoktur." demişti.⁴¹⁷ Nitekim Hârun Irak dahil bütün batı eyaletlerini Emîn'e, doğudaki eyaletleri Me'mûn'a, Cezîre, Avâsım ve Suğur'u ise diğer oğlu Mu'temen (Kasım)'e bırakmış, kardeşlerin birbirinin haklarına riâyet edeceğini, devlet erkanının huzurunda ilan etmişti.⁴¹⁸

⁴¹³ Mes'ûdî, *Murûc*, VI, 349; Hitti, *İslâm Tarihi*, 467.

⁴¹⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 89.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 351; Suyûtî, *Târih*, 301.

⁴¹⁶ es-Sâî, *Ahbâru'l-Hulefâi'l-Abbâsiyye*, 44; Koçak, *Şair Cariyeler*, 44.

⁴¹⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 223; *DGBİT*, III, 158.

⁴¹⁸ Yıldız, "Emin", *DİA*, c.XI, 113.

Bu rivâyetlerden Zübeyde'nin oğlu Emîn'in daima yanında olduğu, onu bir gölge gibi takip ettiği ve onun haklarının korunması adına daima tetikte olduğunu anlamaktayız. Belki de Zübeyde'nin bu tutumundan dolayı Emîn hiç büyümemiş, hep sorumsuz bir çocuk olarak kalmıştı. Zübeyde'ye göre devletin sunduğu her şey ahlâki ya da gayr-i ahlâki biricik oğlu Emîn'in hoş vakit geçireceği oyuncaklarıydı.

Emîn'in hiç büyümediğine dair şu çarpıcı rivâyet bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Emîn ile Me'mûn'un iktidar mücadelesi devam ederken, Me'mûn'un halîfeliğini ilan ettiği haberi halîfeye getirildiğinde Emîn balık tutuyordu. Haberi getiren ulağa: “Ne istiyorsun, beni yalnız bırak. Kusar iki balık yakaladı bense hâlâ yakalayamadım” demişti.⁴¹⁹

İlgi alanları:

Emîn veliahtlığı döneminde sarayında horoz ve koç dövüştürürdü.⁴²⁰ Hilâfete gelir gelmez sarayının yanına top sahası yaptırdığından⁴²¹ veliahtlığında top oyunlarına ilgi duyduğunu anlamaktayız. Yapımında çok para harcadığı fil, aslan, kartal, yılan ve at şeklinde beş tane kayık yaptırmıştı.⁴²²

Emîn'in cariyeye satın alırken onların satrançta başarılı olup olmadığına dair bir kıstas belirlemesi, Emîn'in satranca da ilgi duyduğunu göstermektedir.⁴²³ Nitekim hem Emin'in hem de Me'mûn'un cariyesi olan Arib, satrançtaki ustalığından dolayı başarılı cariyeye olarak bilinirdi.⁴²⁴

1.6.2. Muhammed el-Emîn'in Nedimleri:

1. Ebû Nüvâs

Geniş üslûbu ile Emîn zamanındaki en imtiyazlı ve meşhur şairlerindendi.⁴²⁵ Hârûn Reşîd zamanında Ebû Nüvâs hapse atılmıştır. Onu zındıklarla bir arada gören

⁴¹⁹ Suyûtî, *Târih*, 298-299.

⁴²⁰ Zeydan, *Abbâse*, 96-99.

⁴²¹ Suyûtî, *Târih*, 297; Sırma, *Abbâsiler*, 57.

⁴²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 242-243; Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 140.

⁴²³ Özdemir, *Kölelik*, 144-145.

⁴²⁴ Ahsan, Muhammed Manazir, “Abbâsiler Döneminde Sosyal Hayat (Ev İçinde ve Açık Havada Oynanan Oyunlar)”, çev. Mehmet Emin Şen, *Tarih Okulu*, sy. XII, Ocak-Nisan 2012, 252-253.

⁴²⁵ Brockelmann, “Târihu'l-Edebi'l-Arabî fî Asri'l-Abbâsî”, 137; Sırma, *Abbâsiler*, 61.

Emîn ise bir daha içki içmemesi ve zındıklarla birarada bulunmaması karşılığında onu serbest bırakmış sözünde duran Ebû Nüvâs bir daha bu kötülöklere yeltenmemiştir.⁴²⁶ Ebû Nüvâs o kadar yetenekli bir şairdi ki Emîn'in şarkıcı olan amcası İbrahim el-Mehdî'ye Ebû Nüvâs'ın birkaç beyitini şarkı olarak kendisine okuması karşılığında 300.000 dinar para vermişti.⁴²⁷

2. Ebû Dülef:

Emîn'in yakın arkadaşı olan Ebû Dülef, Ali b. İsa b. Mâhân ile birlikte Tâhir b. Hüseyin'e karşı savaşmış Ali b. İsa'nın öldürölmesi üzerine Hemedan'a dönmüştü. Tahir'in Me'mûn'a bey'at etmesine dair gönderdiği mektuba "Boynumda Emîn için bir bey'at borcu vardır ki bunu fesh edemiyorum. Fakat bulunduğum yerde kalacağım ve şayet bana dokunmazsan, 2 grubunda yanında yer almayacağım" cevabını vererek Tâhir'in isteğini reddetmişti. Arkadaşına bu kadar sadık olan Ebû Dülef: "Me'mûn, mektupla yanına çağırılmış kendisine ikram ve ihsanda bulunmuş ayrıca ona eman vererek payesini de yükseltmişti."⁴²⁸

1.6.3. Muhammed el-Emîn'in Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri:

Emîn henüz 5 yaşında iken 175/792 yılında kendisine veliahtlık için biat edildi. Arkasından da kardeşi Me'mûn için biat alındı.⁴²⁹ Kendisine el-Emîn lakabı verildi.⁴³⁰ Emîn 193/809 yılında hilâfete geldi. Hilâfeti 4 yıl 7-8 ay sürdü⁴³¹ ve Bağdat'ta öldürüldü.⁴³² Emîn bu kadar küçük yaşta veliaht seçilmesine rağmen hilâfetten önceki siyasî faaliyeti yok denecek kadar azdır. Zira kardeşi Me'mûn gibi savaşlara katılmamış, uzak beldelere gönderilmemiş, vaktinin çoğunu sarayda geçirmiştir.

Emîn her ne kadar iyi bir eğitim almış, güzel konuşan, belâğatı kuvvetli ve âdab bilen birisi olsa da idaresi kötü, oldukça müsrif muhakemesi zayıf, ilgisizdi.

⁴²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 227-233.

⁴²⁷ Dozy, *İslâm Tarihi*, I, 467.

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 413.

⁴²⁹ Bobrick, *Halîfenin İhtişamı*, 147; Yıldız, "Emîn", *DİA*, XI, 113.

⁴³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 278-279.

⁴³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 222.

⁴³² Belâzürî, *Fütûh*, 426.

İktidar içinde uygun değildi.⁴³³ Kendi adına minberde hutbe okutan sultan olarak da tarihe geçmiştir.

190/805 yılında babası Hârûn, Rum seferine giderken oğlu Emîn'i kendi yerine vekil olarak bırakmıştı.⁴³⁴ 192/807 yılında da Hârûn Reşîd Horasan'da bulunan Râfi b. Leys ile savaşmak amacıyla Rakka'dan Bağdat'a gelmiş, Rakka'da ise yerine Kasım'ı halef bırakmıştı. Bu sene Bağdat'tan Nehrevan'a hareket etmiş burada da yerine oğlu Emîn'i bırakmıştı. Bu seferler sırasında Hârûn hastaydı.⁴³⁵ Emîn veliahtlığı döneminde kendisine Irak, Suriye ve Mağrib memleketlerinin son sınırına kadar olan yerlerin valiliğine tayin edildi.

Zübeyde kocası Hârûn öldüğünde Rakka'daydı ve halifenin hazinesi de elindeydi. Oğlunun hilâfete geçtiği haberi gelince, hazineleri alıp Bağdat'a geldi. Emîn de bütün vali, kumandan, Bağdat'ın ileri gelenleriyle beraber Enbar'da karşıladı. Zübeyde hazineyi oğluna teslim etti.⁴³⁶

Emîn, oldukça tutarsız bir kişiliğe sahipti. Kılık kıyafetine, kimle oturup kalktığına dikkat etmez, bazen insanlara çok cömert davranır bazen de mallarını yağmalatırdı. İshak b. İbrahim el Mavsîlî: “bir gece onun bazı aile fertlerine bir kayık dolusu altın verdiğine şahit oldum. Yine bir gece benim için 40.000 dinar verilmesini emrettiğini ve onun benim elimden alındığını da gördüm.” demiştir.⁴³⁷

Tarihçiler onun dönemini, İslâm devletinde görülen ilk gevşeme olarak addeder.⁴³⁸ Bu görüşe katılmakla birlikte eleştirilmesi gereken kişinin Emîn'den ziyade onun hilâfete geçmesine öncülük eden halife, devlet erkânı ve annesi Zübeyde olduğunu düşünmekteyiz. Henüz beş yaşında olan bir çocuğun hilâfete aday gösterilmesinin, Emîn'deki ahlâkî çöküşün de en büyük sebebi olarak değerlendirmekteyiz. Zira bebek denecek yaştan itibaren bir halife ilgisiyle büyütülmüş, el üstünde tutulmuş, bir dediği iki edilmemiş, büyüdükçe kendisini rakipsiz halife olarak görmüş bu çocuğun da şımarık davranmasından daha doğal bir

⁴³³ Suyûtî, *Târih*, 297.

⁴³⁴ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 424.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 207.

⁴³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, II, 832.

⁴³⁷ Câhîz, *et-Tâc*, 42-43.

⁴³⁸ Ahmet Cevdet Paşa, II, 825.

şey olamayacağını zannetmekteyiz. Ayrıca Bağdat'ta, sosyal hayattaki lüks yaşam ve sefahat ortamı da toplumun ve doğal olarak iktidarın bozulmasında etkili olmuştur. Bunları yazmaktaki amacımız, Emîn'i aklamak ya da ona itibar kazandırmak değil aksine ortada bir suç var ise bunun vebalinin tek bir kimseye yüklemenin yanlış olduğunu ifade etmeye çalışmaktır.

Emîn, hiç birşeyi elde ederken zorlanmamış bir çocuk ve genç olmuştur. Bunlar onu hırs, azim, tamah gibi birtakım hasletlerden uzak etmiştir. Aksine kırılğan, gevşek ve doyumsuz olmuştur. Onun bu huyları idare anlayışına da yansımıştır.

Taviz vermeyen seleflerinin aksine O, tecrübesizliğinden ötürü en mühim meselelerde bile gevşek davranmıştır. 196/811 yılında Emîn'e karşı ayaklanan Hüseyin b. Ali b. İsa b. Mâhân'a yaptığı muameleye baktığımızda onun yönetimde ne kadar zayıf olduğunu görebiliriz. Emîn, Hüseyin b. Ali'yi affetmiş, Tâhir ile savaşmak üzere onu bir fırkanın komutanlığına vermiş ancak O, sözünden dönerek Me'mûn için biat almıştır.⁴³⁹ Emîn'in iç savaş sırasında üstelik de kardeşiyle giriştiği bu hilâfet kavgasında düşmanını affetmesi onun gevşekliğini ve öngörülen ne kadar yoksun olduğunu göstermektedir. Her ne kadar ahlâken zayıf, siyaseten de beceriksiz biri olsa da elbetteki bazı güzel hasletleri de vardı Emîn'in. Nitekim çatışmanın kızıştığı anda Esed b. Yezidî'nin Bağdat'ta bulunan Me'mûn'un iki oğlunu yakalatıp, Me'mûn'a karşı bir tehdit olarak kullanmayı talep edip aksi takdirde o ikisi hakkında gerekeni yapacağını söylediğinde Emîn, "Siz benden iki oğlumu öldürmemi ve ehli beytimin kanını akıtmamı mı istiyorsunuz? Bu gerçekten taşkınlıktır." diyerek sinirle reddetmiştir.⁴⁴⁰

Emîn'in Me'mûn'a yenilmesinin aslında pek çok nedeni vardı. Bunlardan belki de en önemlisi Emîn'in tecrübesizliği idi. Me'mûn yenilikçi, ilerici, bir askerken; Emîn geri kalmış bir orduya sahipti. Kardeşi Me'mûn kadar ciddi problemler ve çözümü zor meselelerle karşı karşıya kalmamıştı. Emîn iktidara geldiğinde güçlü bir hazinesi sayısız konakları vardı. Orduya maaş ödeme sıkıntısı yoktu. Bizans sınırları sükûnet içindeydi ve karışıklık çıkacağına dair bir emare yoktu. Emîn buna

⁴³⁹ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 145.

⁴⁴⁰ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 145.

rağmen kardeşinden askerî destek ve finansal yardım talebinde bulunmuş, Me'mûn ise bunu kabul etmemişti.⁴⁴¹

Me'mûn'la girdiği hilâfet mücadelesi sonucunda 196/811 yılında Emîn hilâfetten düşürüldü ve Me'mûn'a biat edildi. 197/812 yılında ise Bağdat kuşatıldı. Şehir harap bir hale geldi. 198/813 yılında Emîn kuşatma altında çok sıkıntı çekti, yiyecek ve içeceği kalmadı. Bir gece çok acıktı ve kendisine küçük bir parça ekmek ve tavuk getirildi. Yemekten sonra su istedi ancak bulunamadı o gece susuz yattı. Ertesi sabah Safer ayının 4'ün de pazar günü Emîn öldürüldü.⁴⁴²

Tâhir Emîn'in kesik başını Me'mûn'a getirince Me'mûn çok üzüldü. Çünkü onun öldürülmesini değil, fikrinin değişip kendisine biat etmesini umuyordu. Bu yüzden Tâhir'e kızmış, onu ülkenin çok ücra bir yerine sürmüştür. Böylece Emîn'in kendi eliyle Tâhir'e yazdığı şu sözler doğru çıkmış oldu: "Ey Tâhir: Başa gelişimizden bu yana bize karşı ayaklanıp da kılıcımızı ödül olarak almayan kimse kalmadı. Bu yüzden kendi işine bak ve işime burnunu sokma. Ebû Müslim ve onun gibi olanları düşün. Zira onlarda hayatlarını Benî Abbas'a hizmete adanmışlardı da sonunda ölümleri yine onların elinden olmuştu."⁴⁴³

Biz Emîn'in, halîfenin emri dışında öldürülebileceği fikrinde değiliz çünkü bu doğru olsaydı yani Tâhir, halîfenin emri dışında kendi iradesiyle Emîn'i öldürmüş olsaydı; Tahir'in cezasının sadece bir sürgünle kalacağını düşünemezdik. Me'mûn ölü veya diri kardeşini istemiş ancak kellesini görünce üzülmüş ve hilâfet meselesinin bu şekilde sonuçlanmasından dolayı kısmen pişmanlık duymuştur.

1.6.4. Muhammed el-Emîn'in el-Me'mûn'u Velihtlıktan Hal Etmek İstemesi

Hârun Reşîd hilâfete sırayla geçmeleri kaydıyla oğulları Emîn, Me'mûn ve Mu'temen'i veliaht tayin etmişti. Fakat Emîn halîfe olunca 194/809 yılında kendi oğlu Mûsâ'ya veliaht olması için biat aldı ve ona "en-Nâtıku bi'l Hak" lakabını verdi. Emîn'i böyle bir karar almaya iten en büyük faktör veziri Fazl b. Rebî'nin

⁴⁴¹ Shaban, *Islamic History*, 41-42.

⁴⁴² Suyûtî, *Târih*, 298-299; Vagleri, *İslâm Tarihi*, I, 130.

⁴⁴³ Suyûtî, *Târih*, 300.

kışkırtmalarıydı. Fazl b. Sehl, halîfenin ölümü üzerine Hârun'un vasiyetinde yer alan eşya, mal ve parayı alarak Bağdat'a Emîn'e getirdi. Şayet Emin'e bir şey olursa Me'mûn'un, bu yaptığından dolayı kendisini yaşatmayacağını düşünerek Emîn'e, kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azlederek oğlu için biat almasını söyledi. Me'mûn dürüst, işini ciddiye alan ağır başlı biriyken kardeşi Emîn ise zevk ve sefaya düşkün sorumsuz biriydi. Devlet erkânı Emîn'in hilâfetinde daha rahat edebileceklerini düşündüklerinden onun safında yer alıyordu. Fazl b. Rebî gibi düşünen bir diğer kişi ise Ali b. İsa b. Mâhân idi.⁴⁴⁴ Bu konuyu diğer komutanlarıyla istişare eden Emîn, onların buna sıcak bakmadığını görünce bu düşüncesinden vazgeçti.⁴⁴⁵ Me'mûn'un Emîn'e karşı her zaman ılımlı yaklaştığını kaydeden İbnü'l Esîr'in⁴⁴⁶ aksine İbn Kesîr,⁴⁴⁷ "Emîn hilâfete geçince orduya iki yıllık maaşlarını dağıttı, halka hutbesinde birçok vaadlerde bulundu ve onlara ümitler verdi. Emîn'in işlerinin yoluna girip durumu düzelince Me'mûn onu kıskanmaya başladı" yorumunu yapar. Netice itibariyle; hilâfet hırsı, can korkusu ya da devlet erkânının kışkırtmalarıyla iki kardeşin arası bozuldu.

Me'mûn kardeşi Emîn'den karısı Ümmü Mûsâ'yı, çocuklarını ve babasının vasiyeti olan parayı göndermesini istedi. Emîn bunları göndermediği gibi, Me'mûn'un mallarına da el koydu.⁴⁴⁸

İki kardeş arasında süren mektuplaşmalar sonucunda Me'mûn 195/810 yılında Emîn'i tanımadığını ilan ederek⁴⁴⁹ kendisini mü'minlerin imamı diye adlandırdı.⁴⁵⁰ Bunu haber alan Emîn, onu veliahtlıktan düşürdü ve Hârun Reşîd'in yazdırıp Kâbe'ye astırdığı anlaşmayı yırttı.⁴⁵¹ Huzeyme b. Hazım, Emîn'e hata yaptığını söylese de Emîn buna kulak asmadı. Herseme b. A'yen ve Rafî b. Leys, Me'mûn'un tarafına geçti.⁴⁵²

Emîn 195/810 yılında Me'mûn üzerine Ali b. İsa b. Mâhân komutasında bir ordu gönderdi. Me'mûn'un emri altındaki Tâhir b. Hüseyin'in ordusu sayıca az

⁴⁴⁴ Kemal, *Büyük İslâm Tarihi*, 300.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 233; Suyûtî, *Târih*, 297-298.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 227-236.

⁴⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 236.

⁴⁴⁸ Clot, *Hârun Reşit*, 157.

⁴⁴⁹ Suyûtî, *Târih*, 297-298; Vagleri, *İslâm Tarihi*, I, 130.

⁴⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 238.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 234; Suyûtî, *Târih*, 297-298; Vagleri, *İslâm Tarihi*, I, 130.

⁴⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 237.

olmalarına rağmen Irak ordusunu yendi. Ali b. İsa öldürüldü. Emîn daha sonra 20 binden oluşan büyük bir orduyu Abdurrahman b. Cebele komutasında Hemedan'a gönderdi. Abdurrahman da öldürülerek, Emîn'in ordusu hezimete uğratıldı.⁴⁵³

196/811 yılında Me'mûn'un Haremeyn valisi ve Mekke eşrafiyla yaptığı müzakereler sonunda Mekke ve Medine halkları adına Emîn'i azlederek Me'mûn'a biat ettiğini ilan etti.⁴⁵⁴

Aynı yılın Zilhicce ayında (196/812) Bağdat kuşatıldı. Bağdat'ın kuşatıldığı haberi Emîn'e gelince Emîn'in üzüntüsü ve sıkıntısı arttı. Teselli bulmak için hizmetçilerine şarap ve cariye getirmelerini emretti. Onlara şarkı söyledi ve kadehini yudumladı.⁴⁵⁵ Bağdat'ın dayandığı en zor hâdise olarak kayıtlara geçen bu kuşatmada halîfe taraftarları kıyasıya mücadele verdi ve şehri son ana kadar muhafaza etti. Emîn de Tahir b. Hüseyin tarafından öldürüldü.⁴⁵⁶

1.7. Abdullah el-Me'mûn

Abdullah b. Hârun er-Reşîd b. Ebu'l-Abbas el-Mehdî 170/786 yılında Yesiriye'de doğdu. Annesi Merâcil adında bir cariyedir⁴⁵⁷ ve onu doğururken ölmüştür.⁴⁵⁸ Künyesi Ebû Abbas⁴⁵⁹ ve Ebû Ca'fer'dir⁴⁶⁰ Onun doğduğu gece Halife Hâdî ölmüş, Hârun er-Reşîd halife olmuştur.⁴⁶¹

Orta boylu, beyaz tenli, kır, ince ve uzun sakallıydı. Yanağının birinde ben vardı.⁴⁶² Büyük gözlü ve çatık kaşlıydı.⁴⁶³

⁴⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 240; Ayrıntılı bilgi için bkz. Rifâî, Ahmed Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire 1968, I, 222-229.

⁴⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, 385.

⁴⁵⁵ Mes'ûdi, *Murûc*, III, 404.

⁴⁵⁶ Vagleri, *İslâm Tarihi*, I, 130.

⁴⁵⁷ İbn Kuteybe, *Maârif*, 264; Ya'kûbî, *Târih*, II, 444; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 362; *DGBİT*, III, 375; *Me'mûn*, İA, VII, 693.

⁴⁵⁸ Suyûtî, *Târih*, 306.

⁴⁵⁹ Mes'ûdi, *Murûc*, IV, 4; Mesûdi, *et-Tenbih*, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 432.

⁴⁶⁰ Zettersteen, "Me'mûn", *İA*, VII, 693.

⁴⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 274.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 432; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 275-277; Zeydan, *Emîn-Me'mûn*, 279.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 432.

Me'mûn 18 yaşında amcası Hâdî'nin kızı Ümmü İsa ile evlendi. Me'mûn'un da çok cariyesi vardı. Onlardan bazıları halîfeye evlat verdi. En önemlisi ise ileride iyi bir ordu komutanı olarak ünlenecek olan Abbas idi.⁴⁶⁴

1.7.1. Abdullah el-Me'mûn'un Eğitimi ve İlgi Alanları:

Eğitimi:

Suyûtî'den nakille Münecim Ebû Ma'ser şöyle demiştir: "Me'mûn adaletle hükmederdi. Doğuştan gelen bir fıkıh hakimiyeti vardı ve en büyük ulemâ arasında sayılmayı hak ediyordu."⁴⁶⁵ Gerçekten de Me'mûn ilim erbabına çok değer vermiş, onları meclisinde ağırlamaktan zevk almıştır. Sefahate düşkün olan kardeşinin aksine Me'mûn, böyle ortamlardan uzak durmuştur.⁴⁶⁶ Hârun er-Reşîd oğlu Me'mûn için fıkıhçıları toplamış, onun bilgili ve kültürlü olmasını istemiştir. Me'mûn'un, ilmen bu övgülerle anılmasına sebep olan hocaları şunlardır:

1) Denâir

Denâir Hârun er-Reşîd'in cariyelerindendi. Me'mûn'un annesi doğumda vefat edince onun bakımıyla Denâir ilgilendi. Bu cariyeye küçük yaşta Yahya el-Bermekî'nin evine getirilmiş orada büyümüşü. Küçük yaştan itibaren Yahya'nın ilim meclislerinde sohbet ve münakaşaları dinlemiş, ilm-i felek, tıp ve felsefeye çok ilgi duymuştu. Şüphesiz Me'mûn'un ilmi seviyesinin yüksek olmasında Denâir'in katkısı büyüktü. Bu yüzden Me'mûn bakıcısını çok sevmiş ve kızı Zeyneb'in de eğitim ve terbiyesini ona vermiştir.⁴⁶⁷

2) Hasan b. Ziyad b. el-Lü'lûî el-Kûfî (ö.204/M.819)

İmam Âzam Ebû Hanife'nin öğrencisi olan el-Lü'lûî'den Me'mûn fıkıh dersi almıştır.⁴⁶⁸ Ancak Me'mûn'un eğitim görmesi uzun sürmemiştir. Hoca, yaptığı bir kelime hatasından dolayı kovularak görevine son verilmiştir.⁴⁶⁹

3) Hüseyim b. Beşîr b. el- Vâsîtî (ö.183/799)

⁴⁶⁴ Nawas, *al-Ma'mûn*, 22.

⁴⁶⁵ Suyûtî, *Târih*, 307.

⁴⁶⁶ Zeydan, *Emîn-Me'mûn*, 279.

⁴⁶⁷ Zeydan, *Emîn-Me'mûn*, 35-37.

⁴⁶⁸ Yücesoy, *Mesihçi İnaçlar*, 138.

⁴⁶⁹ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 59.

Me'mûn ondan hadîs öğrenmiştir.⁴⁷⁰ Me'mûn'un hadîs ilmindeki başarısını şu örnekle pekiştirebiliriz. er-Reşîd bir hac ziyareti dönüşünde Kûfe'ye gitti ve hadîs âlimlerini huzuruna çağırttı. İsa b. Yunus ve Abdullah b. İdrîs hariç herkes geldi. Hârun, Emîn ve Me'mûn'u onların yanına gönderdi. İbn İdrîs onlara 100 hadîs rivâyet etti. Me'mûn ona: "Ey amca bunları ezberden söylemem için bana izin veriniz" dedi. İbn İdrîs, "Söyle o zaman deyince Me'mûn onun rivâyet ettiği bütün hadîsleri tekrarladi. İbn İdrîs, Me'mûn'un hafızasına hayran kaldı.⁴⁷¹

4) Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhî (v.180-796)

Me'mûn'un en meşhur hocalarındandır. 32 yaşında vefat etmesine rağmen her ilme vâkıftı ancak nahiv ve fıkhıta uzmandı.⁴⁷² Onun nahiv kitabı günümüze kadar ulaşmıştır. Sîbeveyhî'nin Kisâî ile nahiv münazaraları olurdu.⁴⁷³

5) Ebû Muhammed el-Yezidî (v.202/817)

Me'mûn ondan belağat, fesahat ve nahiv dersleri aldı.⁴⁷⁴ Onun sayesinde Me'mûn'un belağat ve telaffuzu çok düzgündü.⁴⁷⁵ Yezidî kendisine verdiği bir işi yapmayınca Me'mûn'u dövmüş ancak bu durumdan halifenin haberi olacak diye endişeye kapılmıştı. Me'mûn hiçbir şey olmamış gibi derslerine devam edince Yezidî endişesini dile getirmiş Me'mûn: "Benim eğitime ve terbiye edilmeye ihtiyacım var." demişti.⁴⁷⁶

6) Yahya b. Ziyad b. Abdullah Manzur, Ebû Zikriya el-Ferra' (144-207/761-824)

Ferra' ünlü âlim Kisâî'nin öğrencisidir. Hocasının yetenekleriyle yarışacak seviyeye gelmiş ve ileride de Me'mûn'un himayesinde "Me'âni'l-Kur'an" adında Kur'an'ın gramatik mükemmelliyetini ele alan bir risâle yazmıştır.⁴⁷⁷ Dil, nahiv, fıkıh, tıp, eyyâmu'l-Arab'da uzmandı.⁴⁷⁸

⁴⁷⁰ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 59; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, 24.

⁴⁷¹ Suyûtî, *Târih*, 327.

⁴⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 298.

⁴⁷³ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 59.

⁴⁷⁴ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 59.

⁴⁷⁵ Suyûtî, *Târih*, 306.

⁴⁷⁶ Bağdâdî, *Târih*, X, 184-185.

⁴⁷⁷ Yücesoy, *Mesihçi İnançlar*, 138.

⁴⁷⁸ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 60.

7) Ebû Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl el-Allâf

Me'mûn bilhassa hilâfeti döneminde dinler ve konuşmalar⁴⁷⁹ üzerine münazaralar yaptı. Bu konuda hocası Ebû Huzeyl idi.⁴⁸⁰ Me'mûn felsefe ve riyaziyeye de çok düşküdü.⁴⁸¹ Bu yüzden Suyûtî: “Benî Abbas içerisinde ondan daha bilgili bir halîfe olmamıştır” diyerek Me'mûn'un ilmi seviyesine atıfta bulunmuştur.⁴⁸²

8) Fazl b. Sehl (ö. 202/817)

İran asıllı olan Fazl, Me'mûn'un iyi bir idareci olmasında önemli bir yere sahipti, Bermekîler'in tavsiyesiyle Me'mûn'u yetiştirmek üzere saraya alınmıştır. Me'mûn ondan fıkıh dersi de almıştır.⁴⁸³

9) Ebû Huzeyl el-Allâf

Me'mûn tarafından düzenlenen münazaralarda din ve mezhepler konusunda Me'mûn'a hocalık yapmıştır.⁴⁸⁴ Me'mûn onun verdiği aklî eğitimin etkisinde kalarak Mutezilî görüşü benimsemiştir.⁴⁸⁵ Me'mûn ayrıca Mûtezilî âlimlerden Sümâme b. Eşres'i de sarayına almış ve ondan ders almıştır.⁴⁸⁶

10) Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805)

Me'mûn ilk eğitimini Arapça ve Kur'an konusunda ünlü olan dil bilgini Kisâî'den almıştır. Kisâî aynı zamanda Kur'an'ın meşhur yedi kıraatinden birinin sahibiydi. Emîn ve Me'mûn'un eğitime hazır oldukları yaşlarda Arap dili, Abbâsî halîfelerinin himayesinde bir bilim haline gelmişti.⁴⁸⁷

Me'mûn ayrıca Hüseyin b. Beşîr, Abbâd b. Avvâm ve Yusuf b. Atıyye'den hadis dersleri almıştır.⁴⁸⁸ Me'mûn çocukluğundan itibaren ilme büyük önem verdi. Dinî ilimlerin yanısıra felsefe, mantık, kimya da okudu ve bu ilimlerde neredeyse uzman hale geldi.⁴⁸⁹ “Kişilerin aklî tefekküründen daha lezzetli bir şey yoktur.”⁴⁹⁰ diyerek akla verdiği önemi vurgulamıştır.

⁴⁷⁹ Bu tabirden kasıt, Dinler arası diyalog olmalı.

⁴⁸⁰ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 409.

⁴⁸¹ Zeydan, *Emîn-Me'mûn*, 279.

⁴⁸² Suyûtî, *Târih*, 306.

⁴⁸³ Cehşiyârî, *Vüzerâ*, 230-231; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 41; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, c.XXIX, 101.

⁴⁸⁴ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 378.

⁴⁸⁵ Mustafa, *Muhalefet*, 272.

⁴⁸⁶ Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, c.XXIX, 101.

⁴⁸⁷ Yücesoy, *Mesihçi İnançlar*, 138.

⁴⁸⁸ Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, c.XXIX, 101.

⁴⁸⁹ ez-Zehabî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, X, 272; Dayf, Şevki, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 105.

⁴⁹⁰ ez-Zehabî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, X, 282; Altınsoy, *Âlim ve Muhaddislerle Münasebetler*, 126.

Me'mûn Ramazan aylarında 33 hatim incek kadar dinî vecîbeleri yerine getirmede istekli biriydi ama basîretsizdi. Bu nedenle batıl fikirlere meyletti. Âlim ve halkı da zorla bu görüşe itmek istedi.⁴⁹¹ Etrafındaki Mu'tezilî ve Şîî yanlısı âlimlerin ve çocukluğundan itibaren okuduğu tercüme kitapların yüzünden Me'mûn ehli sünnet inancından saptı hatta 201/816 yılında veliahtlığı Şîîler'in sekizinci imamı Ali Rıza b. Mûsâ Kasım b. Ca'fer'e devretti. Şîî kaynaklar bunun bir hile olduğu konusunda müttefiktirler. O zamana kadar Şîîler çok sessiz hareket etmekte halk içine karışmamakta idiler. Onların zâhidane yaşam sürmeleri, halkın nazarında onlara kutsiyet yüklemekte ve onlara olan temayülü artırmaktaydı. Me'mûn onların hakkından kılıçla gelemeyeceğini anlayınca, kendilerindenmiş gibi görünerek onları deşifre etmeyi amaçladı. Bilhassa İmam Ca'fer'in ölümünden sonra artan illegal Şîî örgütleri tespit edilemez hale geldi. Me'mûn'un herkesten gizlediği yeni stratejisi iki boyutluydu. Bunlardan ilki, Şîî hareketini, oyuna getirerek kamuoyuna açılmasını sağlamak ve bu örgütleri tespit etmek diğeri ise; Şîî batınî inancıyla daha iyi mücadele edebilmektir. Bu amacın doğrultusunda Me'mûn Şîîlere iyi davranmaya başladı ve onlara ilgi gösterdi. Gerçekten bilhassa Ali er-Rıza'nın veliahtlığı getirilmesiyle devlet kademesinde yer alan Ali evladı yanlısı kimseler de teker teker çözülmeye başladı. Ali er-Rıza veliahtlığı kabul edip saraya yerleşmekten zamanla pişmanlık duymuş ancak aksi bir teşebbüste bulunamadan zehirlenerek öldürülmüştür. Me'mûn da eski siyâsî ve dinî politikasına devam etmiş, hilâfeti yeniden Abbasoğulları'na tevdi ederek kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin etmiştir.⁴⁹² Me'mûn halkın nazarında itibarsızlaştırmak için, ilmî meclislerde bilhassa münazaralarda İmam Ali er-Rıza'yı alt edebilecek âlimleri davet etmiş⁴⁹³ ve bunu seyretmiştir.

Bazı tarihçiler de Me'mûn'un, devleti çok meşgul eden Alevî isyanlarından endişeye kapılarak, onların kendilerine duyduğu nefreti söndürmek ve başlattıkları devrim hareketini sonlandırmak için veliahtlığı Ali evladından birine vermek istediğini, Me'mûn'a bu fikri verenin Fazl b. Sehl olduğunu iddia ederler. Fazl bunu yapmakla Abbâsîleri kontrolü altına aldığı gibi Ali evladını da kontrolü altına almak

⁴⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 221.

⁴⁹² Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklının Oluşumu*, 261-265.

⁴⁹³ Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehli Beyt ve Ehli Devlet Mûsâ Kâzım İle Ali Rıza Dönemi Şîîliği ve Abbâsîler*, İstanbul, 2010, 325.

istemmişti hatta yapıları ve eski inançları gereği Ali oğullarına meyleden Perslilerin de sempatisini kazanmak istemişti. Bu emeline ulaşmak için de gerekli zemini hazırlamaya koyuldu. Bu icraati güzel göstermeye ve Bağdat'ta kendisine karşı ayaklanan Abbasoğullarından Me'mûn'un nefret etmesini sağlamaya çalıştı.

Me'mûn, takvası ile meşhur olan Ali er-Rıza'yı Merv'e getirtti. Onu çok güzel ağırladı ve ona veliahtlık teklifinde bulundu ancak Ali er-Rıza Abbâsiler'e duyduğu güvensizlikten dolayı bu teklifi reddetti. Bu redde, babası Mûsâ el-Kazım'ın Mehdî ve er-Reşîd döneminde maruz kaldığı işkencelerin etkisi vardı.⁴⁹⁴ Bu iddiayı değerlendirdiğimizde Me'mûn'un Ali er-Rıza'yı veliaht yapmak istemesindeki maksadın gerçekten Ali evladının deşifre edilmesini sağlamak olduğunu düşünmekteyiz zira rivâyetlerde, Me'mûn'un ilim meclislerinde bilhassa Ali er-Rıza'yı altedecek kimseleri bulundurduğu geçmektedir. Me'mûn, veliaht olarak görmek istediği bir kimseyi neden halkın nazarında küçük düşürmek istesin. Başlangıçta onu veliaht göstererek, iyi niyetinden dolayı Ali evladının gönlünü kazanmak istemiş, zamanla onun ilmi ve takvası karşısında ezilerek, güçlü bir rakip olmasının önüne geçmek istemiştir. Tertip ettiği ilmî toplantılar da bunu göstermektedir. Ayrıca Me'mûn gerçekten Ali evladına veliahtlığı bırakmış olsaydı bu aynı zamanda tüm Abbas oğullarının da sonu demekti. Çünkü aynı ülkü için hareket edip de sonra yüzüstü bırakılarak baskı ve işkencelere maruz kalan Ali evladı elbette hilâfeti devraldığında geçmişin intikamını almak isteyecekti. Bunlar arasında bu fikrin sahibi olduğu iddia edilen Fazl b. Sehl de olacaktı.

İlgi Alanları:

Me'mûn veliahtlığında uzak durduğu çalgılı ve müzikli meclislerde hilâfeti zamanında bulunmaya başladı. Hatta onun sarhoş edici içeceklere düşkün olduğu kaydedilir.⁴⁹⁵

Me'mûn'un sarayı Ca'fer el-Bermekî'nin sarayı idi. O öldürülünce bu saraya Me'mûn yerleşti. Me'mûn bu saraya at yarışı, cirit, küre ile çögen oyunları tertip etmek için büyük bir meydan yaptırdı. Sarayın yanına hayvanat bahçesi yaptırarak orada vahşi ve evcil hayvanların hepsinden bir çift bulundurdu.⁴⁹⁶ Me'mûn aynı zamanda

⁴⁹⁴ Şâmî, *ed-Devletü'l İslâmiyye*, 147.

⁴⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 463-464.

⁴⁹⁶ Zeydan, *Emîn-Me'mûn*, 27-31.

satranç severdi ve izlemekten de keyif alırdı.⁴⁹⁷ Me'mûn'un ölümüne bile sebep olduğu en büyük hobisi avlanmaktı.

Me'mûn mizaç ve yaratılış olarak babasına benzetilirdi ancak bazı hususlarda da babasından çok farklıydı. Me'mûn cömert, vefalı, insancıl biriydi bu yüzden insanlar onu severdi ama Mansûr gibi ileriye görmede başarılı değildi. Mansûr devlet işlerini ertelemez zamanında yapar, Me'mûn ise ağırdan alırdı.⁴⁹⁸

1.7.2. Abdullah el-Me'mûn'un Veliâht Seçilmesi

Me'mûn kardeşi Emîn'in veliâht seçilmesinden 6 sene sonra veliâhtlığa getirildi.⁴⁹⁹ 182/798-799 yılında Hârun er-Reşîd Emîn'den sonra veliâht olarak Abdullah'ı (Me'mûn) atadı. Onu Hemedan'a kadar olan kısımlar dahil olmak üzere Horasan vaililiğine tayin etti ve kendisine el-Me'mûn lakabını verdi.⁵⁰⁰ Hârun'a, Me'mûn'u veliâht tayin etmesini Ca'fer b. Yahya teklif etmişti.⁵⁰¹ Hârun, Me'mûn'u Emin'den daha fazla takdir ediyordu ancak Emîn de çok sevdiği eşi Zübeyde'nin oğluydu ve üstelik hanedanın kanını taşıyordu. Henüz 5 yaşındaki oğlunu veliâht seçmesinin sebebi de buydu. Zamanla bundan pişmanlık duymaya başladı. Nitekim Me'mûn'u veliâhtlığı vermeden önce Yahya b. Bermek'e, "Bu ahdi düzeltmek ve ahlâkı güzel, doğru yol üzere olanın, siyasetine güvenenin, zayıf ve yetersiz yönlerini bilen birisinin bu görevi yürütmesi için çaba sarfettim. Nitekim bu kişi de Abdullah (Me'mûn)'tır. Fakat Hâşimoğulları bütün benlikleriyle Muhammed'e teveccüh ediyorlar ama onda da nefesine boyun eğmek, elindekileri saçıp savurmak, kadınlarla ve cariyelerle istişare etmek gibi olumsuz özellikler var."⁵⁰² demiştir.

Me'mûn, Emîn'den 6-7 sene sonra veliâht seçilmiştir. Dolayısıyla Me'mûn veliâht olduğunda 11-12 yaşlarındaydı. Emîn ile Me'mûn arasında altı ay olduğunu düşünürsek Hârun er-Reşîd'in, bu tespitlerini isabetli bulabiliriz. Çünkü bu yaş, çocukların ahlâkını tanımak için yeterli olgunlukta bir yaştır. Daha önce değindiğimiz gibi Hâdî çok küçük yaşta olan oğlunu, Hârun'u veliâhtlıktan azlederek veliâht

⁴⁹⁷ Ahsan, *Abbâsîler'de Oyunlar*, 252.

⁴⁹⁸ el-Işş, *Târih*, 90

⁴⁹⁹ Yıldız, *Emîn*, DİA, XI, 112.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 182; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 304; Suyûtî, *Târih*, 290; Işıltan, Fikret, "Me'mûn", *İA*, VII, 693.

⁵⁰¹ Cehşiyâri, *Vüzerâ*, 211.

⁵⁰² Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 143.

yapmak istediğinde; Yahya hayatı pahasına buna karşı çıkmıştı. Bu talep gerçekleşseydi, hilâfetten olacak olan Hârûn da halîfe olunca aynı şeyi yapmıştı. Demekki sorun küçük yaşta birinin veliaht olup olamayacağı değil; hilâfetin Hârûn'a intikalini sağlamaktı. Nitekim Emîn'in veliahtlığına kimse itiraz etmemişti. Tek aday olarak sarayda fütursuzca yetişen Emîn'in kibrini yok etmek için mi Hârûn ikinci hatta üçüncü veliahtı da belirlemişti kesin bir malumatımız yoktur. Anlaşılan o ki, Halife hata yaptığını anlamıştı. Emin'i dizginleyebilmek, koca bir devleti sorumsuz ve tecrübesiz birine emanet etmemek ve de kardeşler arasında çıkması muhtemel hilâfet mücadelesine engel olmak için devleti, üç veliaht adayına paylaştırmış ve bunu ahidle yazılı hale getirmişti.

1.7.3. Abdullah el-Me'mûn'un Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri

Me'mûn Hârûn er-Reşîd'in ölümüyle Merv'e yerleşti ve o ana kadar sadece itibarî olarak taşıdığı Horasan valiliği sıfatını hükümet işlerini üzerine alarak fiiliyata döktü.⁵⁰³

Emîn'in hilâfetinde ise Me'mûn, Ali b. İsa döneminden kalma sorunları çözmekle meşgul oldu. Vergileri düşürdü, dinden çıkmaların önüne geçmeye çalıştı, âdil yönetimiyle halkın gönlünü kazandı ve böylece halk Râfi b. Leys isyanını desteklemekten vazgeçmeye başladı.⁵⁰⁴

Emîn hilâfetinden kısa bir süre sonra veliahtlıktan azledip, yerine oğlu Mûsâ'yı getirmek istedi. Me'mûn'a yazdığı mektupta ülkesi için kendisine yardım etmesini istedi. Mektubu okuyan Me'mûn durumu Fazl b. Sehl'e danıştı. Fazl, o gece yıldızlara ve hesabına bakarak Me'mûn'a teklifi kabul etmemesini, kendisinin Emîn'e galip geleceğini bildirdi. Me'mûn kibar bir şekilde kendisinden sonra buralarda düzenin bozulacağı mazereti ile teklifini reddetti.⁵⁰⁵ Böylece iki kardeş arasında hilâfet mücadelesi baş gösterdi.

⁵⁰³ Vagleri, *İslâm Tarihi*, I, 130.

⁵⁰⁴ Clot, *Hârûn Reşit*, 157.

⁵⁰⁵ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 426-427.

1.8. Muhammed el-Mu'tasım

Ebû İshak Muhammed el-Mu'tasım 180/795 yılında Bağdat'ta doğdu. Annesi Mârîde adında bir cariye idi. Halîfe olduktan sonra Mu'tasım Billah lakabını aldı.⁵⁰⁶ Me'mûn'un ölümünden önce Mu'tasım'ı veliaht seçti ancak o sırada Mu'tasım Tarsus'taydı. Ordu "Biz Me'mûn'un oğlu Abbas'ı isteriz" diye başkaldırdı. Çünkü Abbas ordu ve Arapların ileri gelenleri tarafından sevilen biriydi.⁵⁰⁷ Mu'tasım Abbas'ı çağırды. Abbas: "Ben amcama biat ettim" deyince ordu sustu ve Mu'tasım'a biat etti.⁵⁰⁸

Mu'tasım beyaz tenli, kızıl ve uzun sakallı, orta boylu, geniş omuzlu biriydi.⁵⁰⁹ İbn Tiktaka Mu'tasım için: "O isabetli görüşe sahipti çok kuvvetliydi. Bin rıtl ağırlığındaki yükü omuzlar birkaç adım götürebilirdi" der.⁵¹⁰ Mu'tasım'ın veliahtlığı döneminde meydana gelen şu olay onun gücünü doğrular niteliktedir. Mu'tasım birgün askerlerin çadırları arasında dolaşırken bir kadının "Oğlum, oğlum" diye bağırdığını işitti. Kadına "Sana ne oldu ey hatun?" diye sorunca kadın: "Şu çadırdaki asker benim oğlumu kaçırdı" dedi. Mu'tasım o çadıra gitti ve askerden çocuğu bırakmasını istedi. Asker buna yanaşmayınca Mu'tasım onun gövdesini eliyle tutup öyle sıktı ki kemiklerinden ses geldi. Sonra askeri bıraktı ancak asker cansız bir şekilde yere düştü. Çocuk annesine teslim edildi.⁵¹¹

1.8.1. Muhammed el-Mu'tasım'ın Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları:

Eğitimi:

Mu'tasımın çocukluk yılları ve tahsiline dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Onun okuma yazmasının zayıf olduğu hatta ümmî olduğunu iddia edenler bile vardır.⁵¹² Kaynakların çoğunda farklı varyantlarla şöyle bir olay yer almaktadır. Mu'tasım'a okuma yazma öğretmesi için babası Hârûn er-Reşîd onun bir

⁵⁰⁶ Taberî, *Târih*, IX, 657; Mes'ûdi, *Murûc*, VII, 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 524-525; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 295.

⁵⁰⁷ Dürî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 175

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 748; Avcı, Casım, "Mu'tasım", *DİA*, XXXI, 380; Zettersteen, "Mu'tasım", *İA*, VIII, 748.

⁵⁰⁹ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, V, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 524-525; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 295; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 336; *DGBİT*, III, 323.

⁵¹⁰ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 209; el-Işş, *Târih*, 101.

⁵¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 296-297.

⁵¹² ez-Zehbî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, X, 291; Avcı, "Mu'tasım", *DİA*, XXXI, 380.

kölesini görevlendirmişti.⁵¹³ Bu köle öldü. Hârun er-Reşîd oğluna: “Kölene ne oldu?” diye sordu. O: “Öldü, okuma yazma işi de bitti.” deyince Hârun er-Reşîd buna çok sinirlendi ve “Senin yazma işin bu kadar mı?” diyerek onun eğitim işini bıraktı⁵¹⁴ ve onu bâdiyeye gönderdi. Mu’tasım oradan fesahat sahibi biri olarak döndü ayrıca orada av ve spor öğrendi.⁵¹⁵ Okuma yazması zayıf olmasına rağmen⁵¹⁶ Mu’tasım çok güçlü bir hitabet ve yüksek bir himmete sahip cesur ve erdemli biriydi. Öyleki hakkında şöyle denilirdi: Mu’tasım Abbâsî halifelerinin en görkemlisi idi.⁵¹⁷ Annesi Mâride oğlunun eğitimi konusunda çok gayret gösterdi.⁵¹⁸

Hârun oğlu için birkaç eğitmen tutmuştur. Bunlardan biri İbrahim b. Muhammed b. İsmail el-Hâşimî’dir. Ancak Hârun er-Reşîd’in eğitmenlere Mu’tasım’ı eğitmek için çok zorlamaları ve onu özgür bırakmaları direktifinde bulunması; Mu’tasım’ı, eğitmenlerine: “Bana dua edin, bir şey öğretmeyin” diyen biri haline getirmiştir.⁵¹⁹ Bu konuda eleştirilmesi gereken kişi Mu’tasım değil Hârun er-Reşîd’dir. Halîfenin bu kadar gevşek davranması Mu’tasım’ı da eğitim karşısında lakayt biri yapmıştır. Hârun Reşîd’İN, Emîn ve Me’mûn’un eğitimine bu kadar önem vermişken Mu’tasım’a karşı bu tutumu takınmasının altında başka etkenler olabilir. Bunlardan birisi oğlunun askerlik konusundaki maharetin fark edip, onun bu alanda kendisini geliştirmesini beklemiş olması⁵²⁰ diğeri de oğlu Mu’tasım’ı veliyaht yapmayı hiç düşünmediğinden ve onda yeterli kapasiteyi göremediğinden onu kendi haline bırakmış olmasıdır.

Mu’tasım’ın eğitimi bir şehzadeden beklenen donanım ve kalitede olmamıştır. Onun okuma yazmasının zayıf olması muhtemeldir fakat onun ümmî olduğu ihtimalini olası görmüyoruz. İbn Hallikân da Mu’tasım için “O âlim değildi” demekle iktifa etmiştir.⁵²¹ Mu’tasım hilâfete geçince de kardeşi Me’mûn kadar ilim ve edebiyata ilgi göstermemiş, ilmî meclisler düzenlememiştir ancak Rusâfe camisinin bahçesinde dönemin meşhur âlimlerinin yaptığı ders halkalarına iştirak ederek,

⁵¹³ Gözütok, Şakir, *İslâm’ın Altın Çağında İlim*, 136-137,

⁵¹⁴ Bağdâdî, *Târih*, III, 343; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 27.

⁵¹⁵ Sâlihiye, *Müeddbei’l-Hulefâ*, 60.

⁵¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 296-297.

⁵¹⁷ Hâşimî, *el-Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, 337.

⁵¹⁸ Kitapçı, Zekerîya, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları*, 56.

⁵¹⁹ Sâlihiye, *Müeddbei’l-Hulefâ*, 60.

⁵²⁰ Özdemir, *Kölelik*, 57.

⁵²¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 49.

onlardan hadis dinlemiştir.⁵²² Mu'tasım döneminde düzenlenen ilim meclislerini, Mutezilî görüşü yaymak için tertipleyen başkadı Ahmed. b. Ebî Duad olmuştur.⁵²³

Ahlâkı:

Mu'tasım çok merhametli biriydi. Özellikle yoksullara ve zayıflara karşı şefkatliydi. Yağmurlu bir günde güçsüz bir ihtiyarın eşeğinin çamura battığını ve üzerine Iraklıların ısıtmada kullandığı diken yükünün düştüğünü görünce hemen eşeği çamurdan çıkartıp dikenleri eşeğin üzerine yükledi. Sonra ellerini bir gölde yıkayarak adamlarına bu ihtiyara dört bin dirhem verilmesini emretti.⁵²⁴

Mu'tasım çok cömert biriydi. Kardeşi Me'mûn'un maddi sıkıntı çektiği bir sıra hiç düşünmeden ona 30 milyon dirhem göndermişti.⁵²⁵

Mu'tasım, merhametli olmanın yanında çabuk öfkelenen biriydi. Sinirlenince gözü kimseyi görmezdi. Böyle durumlarda kimi öldürdüğüne ve ne yaptığına aldırılmazdı.⁵²⁶

İlgi Alanları:

Mu'tasım'ın hiçbir hükümdarın sahip olmadığı savaş aleti ve bineği bulunmaktaydı. Bunları temin etmekten hoşlanırdı. Onun savaşlar için yaptığı harcama ve masrafı da kimse yapmamıştı. O başka halifeler gibi süslü saraylar yapmak derdinde değildi. Onu düşündüren tek şey savaş masraflarını karşılamak ve techizatı temin etmektir.⁵²⁷ İlk kez onun hilâfeti zamanında ücretli askerlerden oluşan ordu kuruldu. Bu kuvvetler Türklerden oluşuyordu ve sayıları 70 bine ulaşmıştı.⁵²⁸ Me'mûn zamanında başlayan ordudaki bu yenilenme faaliyetini tetikleyen sebeplerden birisi Bâbek isyanında Arap ve Farisîlerden oluşan ordunun gevşeklik göstermesiydi. Rahatlığa alışan ordunun savaşmak istememesi gibi gerekçelerden ötürü savaşçı bir millet olan Türkler, askere alınmaya başlandı.⁵²⁹ Araplar'ın bu bağlamda kininin

⁵²² İbnü'l Cevzî, *Muntazam*, XI, 68; Gözütok, *Altın Çağı*, 158.

⁵²³ Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî*, 91; Zettersteen, "Mu'tasım", *İA*, VIII, 749.

⁵²⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 396.

⁵²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 525-528.

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 525-528; es-Sâî, *Ahbâru'l-Hulefâi'l-Abbâsiyye*, 67.

⁵²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 296-297.

⁵²⁸ Filibeli Ahmed, *İslâm Tarihi*, 340.

⁵²⁹ Azimli, *Bâbek İsyanı*, 82-83.

arttığını gören Mu'tasım, 221/836 yılında hilâfet merkezini Samarra'ya taşıyarak, Bağdat'a da oğlu Vâsık'ı vali atadı.⁵³⁰

Onun zamanında da müzik ve eğlence hayatı kaldığı yerden devam etmiştir. Mu'tasım'ın ünlü şarkıcı Hasene'ye söylediği şarkılar için 10.000 dinar verdiği kaydedilir.⁵³¹

1.8.2. Muhammed el-Mu'tasım'ın Nedimleri

Mu'tasım'ın İbrahim adında “Heftî” diye meşhur olan kendisini eğlendiren, şakalar yapan dolayısıyla onu mutlu eden bir nedimi vardı. Mu'tasım'ın veliahtlığında Fazl b. Mervan'a da çok yakındı. Fazl, Mu'tasım'ın katipliğini yapıyordu. Hilâfete geldiğinde de neredeyse bütün işler ve kararlar onun elinden geçiyordu. Mu'tasım'ın halfeliği onun müdahalesi yüzünden şekilden öteye gitmiyordu. Bunu fark eden Mu'tasım onu ve ailesini cezalandırmış, onu bir köye sürgün etmiş ve halk buna çok sevinmişti.⁵³²

1.8.3. Muhammed el-Mu'tasım'ın Veliht Seçilmesi

Me'mûn seferlere katılan Mu'tasım'ın ordu içinde büyük bir şöhret kazandığının farkındaydı. Daha önceden de bahsettiğimiz gibi Me'mûn Mu'tasım'a Türklerden oluşan bir ordu kurdurmuş ve bu orduyu onun emrine vermişti.⁵³³ Belki de bu yüzden Me'mûn oğlu Abbas yerine kardeşi Mu'tasım'ı veliaht seçmişti. Bundan maksadı devleti için çizdiği siyaseti uygulayacak kabiliyet, cesaret ve ahlâkı Mu'tasım'da görmüş olmasıydı.⁵³⁴

Mu'tasım Me'mûn'dan büyük bir hazine, kabiliyetli ve tecrübeli bir devlet erkanı ile hakimiyetin sağlandığı güçlü bir ülke devralmıştı. Me'mûn zamanında yetişen Afşin, İtah, Eşnas ve Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanlar vasıtasıyla büyük zaferler elde etmiş, Ahmed b. Ebî Duad sayesinde de adaleti tesis etmiştir.⁵³⁵

⁵³⁰ Zettersteen, “Mu'tasım”, *İA*, VIII, 749.

⁵³¹ Özdemir, *Kölelik*, 107.

⁵³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 393-395.

⁵³³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 391; Ya'kubî, II, 255.

⁵³⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 132.

⁵³⁵ *DGBİT*, III, 224.

Robert Mantran'a göre, Mu'tasım zamanında iki önemli çılgır açıldı. Bunlardan ilki; ilk kez paralı askerlerin orduya alınmasıdır. İkincisi ise; Başkent Bağdat'ın terk edilip hükümet merkezinin Samerra'ya taşınmasıdır. Bu yeni icraatların yanısıra Mu'tasım'ın Mu'tezilî baskıya devam etmesi onun en çok eleştirildiği husulardandır. O İmam Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh'a Kur'an mahluktur demedikleri için dayak attırmış, işkence ettirmiş ve onları hapse koymuştur. İmam'a 80 ila 300 arasında kırbaç vurdurmuş daha sonra da bundan pişmanlık duymuştur.⁵³⁶

Mu'tasım'ın takdirle karşılanan başarısı ise yirmi yıldır devleti uğraştıran ve binlerce insanın ölümüne sebep olan Bâbek'i 223/838 yakalayıp öldürtmesidir. Böylece bu kanlı isyan bastırılmıştır.

ez-Zehbî, "Eğer ulemânın Kur'an'ın mahlukluğu üzerine olan sorgulaması Mu'tasım'ın iktidarı üzerinde leke bırakmış olmasaydı, Mu'tasım halîfelerin en azametlileri ve heybetlilerinden olurdu." demiştir.⁵³⁷ O, Me'mûn'un politikalarını aynen sürdürmüş, Bizans karşıtı ideolojisini bütünüyle benimsemiş ve maalesef, Me'mûn'un başlattığı mihne politikasına da hız vermeden devam etmiştir.⁵³⁸ Abisinin vasiyetine uyararak, Ahmed b. Ebî Duâd gibi Mûtezile taraftarı idarecileri görevinde bırakmıştır.⁵³⁹

Mu'tasım'ın övgüye layık pek çok işi vardı onun için "müsemmin" denilirdi. Değerli, kıymetli anlamına gelen bu kelime aynı zamanda sekizli ya da sekiz anlamına gelir. Nitekim kendisi Benî Abbas'ın sekizinci halîfesi, Abbas'ın sekizinci kuşak torunu, Reşîd'in sekizinci çocuğudur, 218/833'de halîfe oldu, sekiz yıl sekiz ay sekiz gün hilâfette kaldı. 178/794 de doğdu, 48 yıl yaşadı, burçlar arasında sekizinci sırada yer alan akrep burcuydu, sekiz kez fetih yaptı, sekiz düşmanı yok etti, sekiz erkek ve sekiz kızı oldu, Rebûlevvel ayının bitimine sekiz gün kala vefat etti.⁵⁴⁰

1.8.4. Muhammed el-Mu'tasım'ın Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri

Mu'tasım kardeşleri Emîn ve Me'mûn'un hilâfet mücadelesinde tarafsız kalarak Bağdat'ta kalmıştır.⁵⁴¹ Mu'tasım'ın ilk resmî görevi 200/815 yılında yaptığı

⁵³⁶ Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmat Kayaoğlu, Ankara 1981, 207.

⁵³⁷ Suyûtî, *Târih*, 334.

⁵³⁸ Gutas, *Yunanca-Arapça*, 122-123.

⁵³⁹ Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 110.

⁵⁴⁰ Suyûtî, *Târih*, 334.

⁵⁴¹ Taberî, *Târih*, IX, 408; Avcı, "Mu'tasım", *DİA*, c. XXXI, 380.

hac emirliğidir.⁵⁴² Me'mûn'un hilâfete geldiğinde ve İbrahim b. Mehdî'nin halîfe ilan edildiğinde de olaylara kayıtsız kalarak haricîlerden Mehdî b. Ulvân'ın isyanını bastırmaya gitmiştir. Daha sonra Me'mûn zamanında devleti çok zorlayan Bâbek isyanını bastırmak üzere görevlendirilen Tâhir b. Hüseyin'den boşalan Mısır'a 213/823-829 yılında vali olarak tayin edildi.⁵⁴³ Mu'tasım'ın âmil olarak gönderdiği kimsenin Mısırlılar tarafından öldürülmesi üzerine Mu'tasım bizzat Mısır'a giderek isyanı bastırdı (214/829) ve Bağdat'a geri döndü. Ertesi sene de Mısırlılar birkaç âmili öldürünce Me'mûn Mısır'a kendisi giderek komutan Afşin'in yardımıyla isyanı bastırdı.⁵⁴⁴ Bu yıl Kays ve Yemenlilerden Abdüsselâm ile Celîs Mısır'da isyan ettiler. 214/829 yılında Mu'tasım onların üzerine yürüdü, netice de onları öldürüp Mısır'a hâkim oldu. Düzeni yeniden tesis ederek buraya âmiller tayin etti.⁵⁴⁵ 216/831 yılında Me'mûn'un Bizans seferlerine katılarak büyük başarılar elde etti. Katıldığı bu Anadolu seferlerinde Mu'tasım'ın 30 kale fethettiği nakledilir.⁵⁴⁶

Me'mûn, Babek'in üzerine kardeşi Mu'tasım'ı göndermiş olsa da o bu isyana gerekli önemi göstermedi. Kendince daha önemli olan Bizans seferleri ve Kur'an'ın mahluk olup olmadığına dair yapılan hararetli tartışmalara gömüldü. Me'mûn'un bu gevşekliği Babek'in güçlenmesine, taraftar sayısının artmasına ve devleti yirmi yıl uğraştırmasına sebep oldu.⁵⁴⁷

Me'mûn'un hilâfetinin son zamanlarında başlattığı Anadolu gazalarına Mu'tasım da Mısır valiliği sırasında katıldı.⁵⁴⁸ Me'mûn, Arap ve Fârisîler'den oluşan ordunun rehavete kapılarak işlev göremez hale geldiğini görünce,⁵⁴⁹ kardeşi Mu'tasım'dan kendisi için Türklerden oluşan bir ordu kurmasını istedi.⁵⁵⁰ Emri yerine

⁵⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 320; Avcı, "Mu'tasım", *DİA*, c. XXXI, 380

⁵⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 414; Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsi*, 91; *DGBİT*, III, 199; Zettersteen, "Mu'tasım", *İA*, VII, 696.

⁵⁴⁴ Işıltan, "Me'mûn", *İA*, VII, 696; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXXI, 380; Altınsoy, *Âlim ve Muhaddislerle Münasebetler*, 156-157.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 412.

⁵⁴⁶ Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXXI, 380.

⁵⁴⁷ Azimli, *Bâbek İsyanı*, 94.

⁵⁴⁸ Ya'kûbî, *Târih*, II, 470; Mesûdî, *Murûc*, IV, 45; Suyûtî, *Târih*, 312-313; Avcı, "Mu'tasım", *DİA*, c. XXXI, 380.

⁵⁴⁹ Azimli, *Bâbek İsyanı*, 82-83.

⁵⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 267.

getiren Mu'tasım, köle kökenli Türklerden müteşekkil 4 bin kişilik özel bir muhafız alayı kurdu.⁵⁵¹

Mu'tasım kardeşi gibi kültürlü değildi ancak kardeşinin tavsiyesine uyarak Ahmed b. Ebî Duad ve Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat gibi idarecileri iş başında bıraktı. Bu yüzden Me'mûn'un başlattığı Mu'tezilî siyaseti kaldığı yerden devam etti.⁵⁵²

1.9. Ebû Ca'fer el-Vâsık

Vâsık Billah Hârun b. Mu'tasım 196/811-812 yılında doğdu.⁵⁵³ Annesi Rum asıllı Karâtis adında bir cariye-dir.⁵⁵⁴ Künyesi Ebû Ca'fer'dir.⁵⁵⁵ Vâsık beyaz tenli, yüzü ve fiziği güzel biriydi. Gözünün birinde beyaz bir nokta vardı.⁵⁵⁶

1.9.1. Ebû Ca'fer el-Vâsık'ın Eğitimi, Ahlâkı ve İlgi Alanları

Eğitimi

Kaynaklar Vâsık'ın çok bilgili ve kültürlü olduğunu, iyi bir eğitim aldığını kaydetmekle birlikte eğitmenleri hakkında pek fazla bilgi vermemektedir. Bunda en önemli etken Vâsık'ın Me'mûn tarafından yetiştirilmesidir.

Me'mûn, Mu'tasım'dan Vâsık'ın eğitimi için kimseyi görevlendirmemesini isteyerek Onun eğitimiyle bizzat kendisi ilgilendi. Ona edebiyat, hat ve Kur'an öğretti. Me'mûn Vâsık'ı o kadar seviyordu ki babası Mu'tasım ayakta-yken Vâsık'ı oturtuyordu.⁵⁵⁷ Me'mûn'un Vâsık'a olan ilgisi yüzünden o, "Küçük Me'mûn" diye anılırdı.⁵⁵⁸

Vâsık, dönemindeki ilimlerin çoğuna vakıftı ayrıca Abbâsî halifeleri arasında ilme en çok değer veren ve ilim adamlarını teşvik eden halîfeydi. Amcası Me'mûn gibi sarayda ilmî toplantılar düzenledi.⁵⁵⁹ Her türlü ilmi destekleyen Vâsık, bilhassa

⁵⁵¹ Vagleri, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, I, 135.

⁵⁵² Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 110

⁵⁵³ Ya'kubî, *Târih*, II, 479; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 65; Suyûtî, *Târih*, 340.

⁵⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 462-463; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 308.

⁵⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 3099; Yıldız, Hakkı Dursun, "Vâsık Bi'llah", İA, 217.

⁵⁵⁶ İbn Abdırabbih, *İkdü'l Ferîd*, V, 122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 32-34.

⁵⁵⁷ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 61.

⁵⁵⁸ Suyûtî, *Târih*, 342.

⁵⁵⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 382; Han, Kadir, *Abbâsî Halîfesi Vâsık Dönemi (227-232/842-847)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri

felsefe ve tıp ilimlerine ilgi duydu.⁵⁶⁰ Huneyn b. İshak'tan içinde gıdalar ve ilaçlar arasındaki fark ve vücut organlarını açıklayacağı bir kitap yazmasını istedi. Huneyn de o kitabı yazdı ve kitaba “Kitâb’ul-Mesâilî’t-Tıbbiyye” adını verdi. Vâsık aynı zamanda çok iyi bir şairdi ve güzel şiir söylerdi. Fazl el-Yezidî: “Me’ mûn dahil Abbâsî halîfeleri arasında ondan daha fazla şiir bilen birini bilmediğini söyler”.⁵⁶¹

Me’ mûn’un dışında Vâsık’ın eğitmenlerinden biri Hârûn b. Ziyad’dır. Vâsık, Hârûn’a büyük hürmet göstermiş bunun nedeni sorulduğunda şu cevabı vermişti: “Allah’ın zikriyle dilimin çözülmesini ilk sağlayan odur. Allah’ın rahmetine beni yaklaştırdı” demiştir.⁵⁶² Diğer hocası Ahmed b. Hasib’dir. Bu eğitmen Vâsık’a idarî alanda ders vermiştir. Bu yüzden hilâfetinde Vâsık onu yanından ayırmamıştır.⁵⁶³

Vâsık’ın hilâfetinde, meclisinde toplanan âlimler ona fıkıh, şiir, edebiyat ve tarih öğretirdi. Onlardan bazıları Yahya b. Eksem b. Muhammed b. Kutn ve Kasım b. İsmail b. Zekvan’dır.⁵⁶⁴ Bu âlimleri hilâfetinden sonra görmekteyiz.

Vâsık, Me’ mûn zamanında kurulan Beytü’l-Hikme’nin çok aktif olduğu bir zamanda yetişmiştir. İslâm dünyasının en büyük ilim ve fikir adamlarının bulunduğu bir ortamda büyümüş ve onlardan ziyadesiyle istifade etmiştir. Me’ mûn ve Mu’tasım gibi oda mutezilî akîdenin etkisinde kalmış ve mihne uygulamasına devam etmiştir.⁵⁶⁵

Etrafında Mu’tezilî âlim ve devlet adamlarının yanında hiç şüphesiz Vâsık da birçok âlimin ve bütün İslâm aleminin akıl almaz işkencelere maruz kalmasına sebep olan mihne olayında babası ve amcasının yokluğunu hissettirmemiştir. Bu konuda en çok etkilendiği kişi şüphesiz Kadı Ahmed b. Ebî Duad olmuştur.⁵⁶⁶ Yönetim Kur’an’ın mahlukluğunu kabul ettirme işinde o kadar ileri gitmişti ki Ebû Duad, komutanlarına o sene Rumlar’ın serbest bıraktığı yaklaşık 1600 Müslüman esire: “Kur’an mahluk mudur değil midir?” sorusunu sormalarını şayet mahluktur derlerse bu kimseleri

Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Dnş: Hüseyin Algül, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa, 2003, 13.

⁵⁶⁰ Mes’ûdî, *Murûc*, IV, 79.

⁵⁶¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 382.

⁵⁶² Bağdâdî, *Târih*, XIV, 195; Suyûtî, *Târih*, 344; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 120.

⁵⁶³ Ya’kûbî, *Târih*, II, 379.

⁵⁶⁴ Sâlihiye, *Müeddebi’l-Hulefâ*, 62.

⁵⁶⁵ Ya’kûbî, *Târih*, II, 482; Taberî, *Târih*, II, 135-142; Suyûtî, *Târih*, 340-342; İbnü’l Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 122.

⁵⁶⁶ ez-Zehebî, *A’lamü’n Nübelâ*, X, 307.

serbest bırakmaları ve onlara bir miktarda para vermelerini emretti. Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyenlere de esir muamelesine tâbi tutulmalarını emretti.⁵⁶⁷

Onun hilâfeti zamanında Yunanca birçok eser Arapça'ya tercüme edilmiştir. Daha sonra aklî ve naklî ilim türleriyle ilgili olarak fıkıh ve kelamcılar için araştırma meclisleri kuruldu.⁵⁶⁸ Hilâfetinde ise Vâsık, tercüman Sellâm önderliğinde Zülkarneyn tarafından Ye'cüc ve Mecüc'e karşı inşa edilen duvarı bulmaları için Asya'ya gönderilmişlerdir.⁵⁶⁹

Ahlâkı:

Vâsık zeki, işleri çekip çevirmede mahir ve basiret sahibi biriydi. Babası ve amcasının güven ve takdirini kazanacak hasletlerin çoğuna sahipti.⁵⁷⁰ Sağduyusu ve siyasî hayatı ile meşhur olmuştu.⁵⁷¹

Yumuşak huylu, söz dinleyen, uyumlu biri olan Vâsık; başkasının ona verdiği tavsiyeleri dinler gerekirse o doğrultuda fikrini değiştirirdi.⁵⁷² Ölüm hastalığında kendisine oğlunun veliâht olması için tavsiyede bulunun denildiğinde “Ben hayatımda ve ölümünden sonra yükünüzü taşıyamam” diyerek teklifi reddetmiş, hilâfetin sorumluluğunun bilincinde biri olarak vefat etmiştir.

İbn Tiktaka, Vâsık hakkında şöyle der; “Vâsık, Abbasî halîfelerinin en faziletlielerindendir. Zeki, akıllı, düzgün ifadeli ve şairdi. Hareket ve davranışlarında Me'mûn'a benziyordu.”⁵⁷³

Bu güzel özelliklerinin yanı sıra Vâsık da zevk ve sefanın kurbanı olan halîfeler arasındadır. Abbasî sarayı devrin en büyük zenginliği içinde yüzerken, tahta geçen halîfeler bu servet ve ihtişamın sefasını sürmeleri için çevreleri tarafından adeta itilmiştir.⁵⁷⁴ Onun vefatıyla Abbasî Devleti'nin altın çağı da sona ermiştir.

İlgi Alanları:

Vâsık'ın en büyük ilgi alanı şiir ve müziktir. Onun zamanı müziğin zirvede olduğu dönemdir. Halîfeler içinde şarkıya en çok değer veren hatta ses ve nota bilen

⁵⁶⁷ Ya'kûbî, *Târih*, II, 482; ez-Zehabî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, X, 312; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 169; Altınsoy, *Âlimler ve Muhaddislerle Münasebetler*, 171.

⁵⁶⁸ Sâlihiye, *Müeddebi'l-Hulefâ*, 62.

⁵⁶⁹ Yücesoy, *Mesihçi İnançlar*, 191-192.

⁵⁷⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 377; Han, *Vâsık*, 23.

⁵⁷¹ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsî*, 152.

⁵⁷² Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 319.

⁵⁷³ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 206.

⁵⁷⁴ Kemal, *Büyük İslâm Tarihi*, 335.

de Vâsık idi. Yaklaşık yüz makam bilirdi.⁵⁷⁵ Bazen şarkılara eşlik ederdi.⁵⁷⁶ Sanatın pek çok dalıyla ilgilenen⁵⁷⁷ Vâsık aynı zamanda çok güzel ud çalardı.⁵⁷⁸ Nadir Özdemir Vâsık döneminde fetihlerin olmaması ve Vâsık'ın müzik bilen şarkıcı cariyelere ilgisi yüzünden cariyeye fiyatlarının bu dönemde arttığını tespit etmiştir.⁵⁷⁹

1.9.2. Ebû Ca'fer el-Vâsık'ın Nedimleri

Ahmed b. Ebî Davud, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, el-Fazl b. Mervan, el-Ma'la b. Eyyûb (Süleyman b. Veheb diye de bilinir) bunun kardeşi Hasan Vâsık'ın nedimleridir. Onlarla yapılan sohbet ve ilmî tartışmalar Vâsık'ın şahsiyetinin oturmasında etkili olmuştur. O, bu arkadaşları sayesinde akla önem vermiş, taklide kızmıştır ve yine bu arkadaşlarının tesiriyle Mu'tezilî görüşün etkisinde kalmıştır.

1.9.3. Ebû Ca'fer el-Vâsık'ın Hilâfetten Önceki Siyasî Faaliyetleri

Vâsık hem ilmî sahada hem de idarî sahada iyi bir eğitim almış, veliahtlığı zamanında da bunu bizzat tatbik etme şansı bulmuştu. Vâsık'ın siyasî alandaki ilk tecrübesi, Samerra şehri kurulduğunda babası Mu'tasım'ın buraya yerleşerek Vâsık'ı da Bağdat'a vekil bırakması olmuştur.⁵⁸⁰

Yine veliahtlığı döneminde Vâsık, Mu'tasım'la birlikte bazı devlet merasimlerinde ve karşılama törenlerinde bulunmuştur.⁵⁸¹ Bu karşılama törenlerinin en önemlisi Babek'i öldüren Afşin'i karşılama törenidir.⁵⁸² Zira Babek hem Me'mûn hem de Mu'tasım'ı çok uğraştıran zındık bir âsiydi.

Vâsık, 232/847 yılında arkasında bir veliaht bırakmadan Samerra'da vefat etmiştir.⁵⁸³

Emevîler'den sonra hilâfete geçen Abbâsîler, seleflerinden devraldıkları verâset usulünü bizzat tatbik ettiler ve geliştirdiler. Halîfeler iktidara gelir gelmez kendisinden sonra kimin halîfe olacağı endişesine kapıldılar. İktidar kendi ailelerinden

⁵⁷⁵ Suyûtî, *Târih*, 343.

⁵⁷⁶ Taberî, *Târih*, V, 298.

⁵⁷⁷ Suyûtî, *Târih*, 343.

⁵⁷⁸ Sırma, *Abbâsîler*, 76.

⁵⁷⁹ Özdemir, *Kölelik*, 147.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 452.

⁵⁸¹ Han, *Vâsık*, 16.

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 477.

⁵⁸³ Ya'kûbî, *Târih*, II, 482; Taberî, *Târih*, IX, 689.

çıkmasını diye de daha küçük yaşta olan oğullarını veliaht tayin ederek, onların bu minvalde eğitilmeleri için çaba sarfettiler.

Halîfeler, veliaht adaylarının edebiyat, dil, fen, din eğitimi ve siyasî konularda eğitim almalarına büyük önem verdiler. Onlar için alanında ihtisas sahibi olmuş dönemin en iyi âlimlerini görevlendirdiler. Bununla da kalmayıp yeterli olgunluğa ulaştıklarında, siyasî tecrübeye sahip danışmanlar gözetiminde onları vilayetlere vali olarak atadılar. Ayrıca önemli savaş ve isyanlarda oğullarını komutan yaparak, aldıkları eğitimi savaş meydanında tatbik etmelerine imkan sağladılar. Halîfeler, oğullarının üzerinden gözlerini hiç çekmediler, yeri geldiğinde onları ihtar ederken kimi zaman da onları cezalandırmaktan geri durmadılar. En iyi eğitimcilerin gözetiminde eğitim alanlar, hilâfete geçtiklerinde başarı elde ederken, kendi haline bırakılan ve sarayın debdebesine kendisini kaptıran veliahtlar aynı başarıyı gösteremeyerek devletin zayıflamasına sebebiyet verdiler.

İlk dönem Abbâsî veliahtlarına baktığımızda her birinin farklı karakterde olduğunu görmekteyiz. Onların bu farklı karakterleri, devlet yönetimine ve uyguladıkları siyasete de yansımıştır. Bir sonraki bölümde izah edeceğimiz gibi, onların kişiliklerinin oluşmasında sadece aile ve eğitimcileri değil, yaşadıkları dönemin sosyal ve ekonomik şartları, çevresindeki kimselerin yaşam tarzları ve temâyülleri ile o dönemde meydana gelen siyasî değişiklikler etkili olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ABBÂSİLER'İN İLK YÜZYILINDA VELİAHTLIK UYGULAMASI

Abbâsîler altı asra ulaşan hâkimiyetleri boyunca yönetim anlayışının tekâmülü için ya da devlet üzerinde nüfuzu olan grupların baskısı sonucunda kimi zaman farklı uygulamalara giderken kimi zaman da yeni kurumlar ve kanunlar ihdas etmişlerdir. Toprakların genişlemesi, nüfusun artması ve halifelerin tahakküm gücünün zayıflaması bunları kaçınılmaz hale getiren faktörler olmuştur.

Zamanla toprakların genişlemesi ve valilerin siyasî merkezle rabitasının zayıflamasından dolayı güçlenen valiler, özerk yönetim anlayışını benimsemiş ve iç işlerinde bağımsız hareket etmişlerdir. Bu durum ise emîru'l-ümerâlık kurumunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aynı şekilde nüfusun artması sonucu yeterli gelmeyen kurumlara ek yenileri gelmiştir. Dîvanların artırılması, kadılkudât'lık makamının gelmesi, vezirler başta olmak üzere kâtip ve hâciplerin sayısının artması bunlara birkaç örnektir.

Bütün bu altı asra baktığımızda Abbâsîler'de değişmeyen tek şeyin veliahtlık uygulaması olduğunu görmekteyiz. Muhâlif gruplar dahi bu uygulamayı ortadan kaldırmaya yönelik bir teşebbüste bulunmamış aksine kendi istedikleri hanedan üyesinin veliaht olmasına aracılık etmişlerdir. Biz bu bölümde iktidarın sıkı sıkıya bağlı olduğu ve toplumun da kabullenmekte diremediği bu uygulamanın ne olduğu, nasıl anlaşıldığı ve aslında nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durarak İslâm kâideleri ve âlimlerin görüşü doğrultusunda veliahtlık uygulamasını değerlendirmeye çalışacağız.

2.1. Abbâsîler'in Kuruluşu

Hüseyin b. Ali'nin vefatının ardından, Emevîler'in muhaliflere karşı sert tutumundan bıkan unsurlar Hüseyin b. Ali'nin şehadetinden sonra Horasan'da Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin⁵⁸⁴ oğlu Abdullah'ın etrafında toplanmaya

⁵⁸⁴ Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin tarafından dışlandığı için siyasetten uzak durmuştur. Halk Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra onun etrafında toplanmak istese de Muhammed

başladılar⁵⁸⁵ ve onu imam kabul ettiler. Büyük oğlu Hâşim'den dolayı Ebû Hâşim künyesiyle meşhur olan Abdullah b. Muhammed, hadîs ilmiyle meşgul olan, fesahati kuvvetli biriydi.⁵⁸⁶ Halîfe Abdülmelik b. Mervan zamanında Dımaşk'e yerleşen Ebû Hâşim halîfe tarafından iyi karşılandı.⁵⁸⁷ Her ne kadar Abdullah, takvası ile meşhur olsa da halîfe olma konusunda çok hırslıydı. Bunu farkedenden Halîfe Velîd'in ona kötü muamelede bulunmasından dolayı Humeyme'ye taşındı.⁵⁸⁸ Emevî Devleti yıkılana kadar bu aile burada yaşadı.⁵⁸⁹

Abdullah sahip olduğu etki ve nüfuz ile Hâşimoğullarının genelini temsil etmekteydi. Onların baskı sonucu Humeyme'ye taşınmak zorunda kalmaları sadece dinî açıdan değil siyasî açıdan da Abdullah'a bütün Ali evladı ve Abbasoğullarını da içine alacak bir liderlik kazandırdı.⁵⁹⁰ Bu yüzden Ali evladı ile olduğu gibi Abbâsîler'in de Emevî yönetimiyle araları açıldı. Abdullah, 100/718 yılına kadar Emevîler'e karşı herhangi bir hareket teşebbüsünde bulunmadı. Ebû Hâşim özellikle Ali evladının uğradığı akıbetten dolayı son derece dikkatli davranarak belli bir gücü elde edene kadar ne kendisi ne de taraftarları herhangi bir siyasî eyleme katılmadı.⁵⁹¹

98/716 yılında Süleyman b. Abdülmelik'i ziyaret eden Ebû Hâşim'in ilmi ve fesahati karşısında hayrete düşen halîfe, Ebû Hâşim Filistin'e gitmek üzere iken onu bir adamına zehirletti.⁵⁹² Öleceğini anlayan Ebû Hâşim adamlarından kendisini Humeyme'ye götürmelerini istedi ve orada amcasının oğlu Muhammed b. Ali ile görüşerek ve O'na babası Muhammed b. Hanefîyye'den miras aldığı te'vil ilmini aktardı.⁵⁹³ İmâmeti kendisine vasiyet ederek⁵⁹⁴ Ona: “Ey amcamın oğlu! Ben

buna istekli olmamıştır. Bunda Hz. Hüseyin'in akıbeti etkili olmuştur. Doğan, İsa, “Hicrî I. Ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbasi Hareketi”, 19MÜİFD, sy.8., Samsun 1996, s.31.

⁵⁸⁵ Apak, *İslâm Tarihi* 4, 24.

⁵⁸⁶ Onat, Hasan, *Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed*, DİA, X, İstanbul 1994, s.146; Delice, “Abbâsî İhtilali”, *EKEV*, 42.

⁵⁸⁷ Belâzürî, *Ensâb*, III,53.

⁵⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 276; Dûri, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Eyvel*, 21; Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihul-Abbâsîyyun ve'l-Fatimî*, 19. Atçeken, “Hişâm Dönemi”, *SÜİFD*, 32.

⁵⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 276.

⁵⁹⁰ Ulyan, *Kiyâmu'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, 17.

⁵⁹¹ Doğan, “Abbâsî Hareketi”, 19MÜİFD, s.8.

⁵⁹² Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyâsî ve'l Hadarî*, 18-19; Varol, M. Bahaüddin, *Hilâfet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, Konya 2004, 72.

⁵⁹³ Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyâsî ve'l Hadarî*, 19.

⁵⁹⁴ Ya'kûbî, *Târih*, II, 297; Ahmed Muhtar, *Fi't-Târihil-Abbâsî ve'l-Fatimî*, 19; Baytar, Emine, *Târihu'l-Asru'l-Abbâsî*, 17; Ahmet Cevdet Paşa, II, 789-790; Atçeken, *Devlet Geleneği*, 133.

ölüyorum, sana geldim. Babamın bana vasiyeti vardır. Bu vasiyete göre hilâfet sana ve çocuklarına geçmiştir”⁵⁹⁵ dedi ve ardından Muhammed’e davanın sırlarını, bu davayı güderken olması muhtemel şeyleri anlattı. 100/718 yılında İbnü’l Hâris’in bu daveti alenî yaymasını istedi ve daha sonra da hilâfetin oğlu Ebu’l-Abbas’a geçeceğini haber verdi.⁵⁹⁶ Taraftarlarına da bütün haklarını Muhammed’e devrettiğini söyleyerek onların Muhammed’i tanımalarını ve lider kabul etmelerini vasiyet etti ve sonra öldü.

Davette aktif rol oynayan Muhammed’le birlikte⁵⁹⁷ Ali evladı’ndan birtakım kimseler de Abbasoğulları’na destek vermeye başladılar.⁵⁹⁸ Muâsır tarihçi M. Abdulfettah Ulyan; böyle bir vasiyetin olmadığını ve dolayısıyla Ebû Hâşim’in imâmeti Muhammed b. Ali’ye verdiğine dair görüşünün doğru olmadığını iddia eder.⁵⁹⁹

Ebû Hâşim’in imâmeti gerçekten Muhammed b. Ali’ye verip vermediği sorusu çok makul bir sorudur. Böyle bir görev tesliminde Ali evladı, Ebû Hâşim’in bu isteğini emir telakki etmez miydi? Ali Delice ise; “Ebû Hâşim’in başlatmış olduğu bu hareketi, Muhammed b. Ali’nin de devam ettirmesine engel teşkil eden bir durum yoktur. Ayrıca Ebû Hâşim bu görevi Muhammed b. Ali’ye tevdi etse bile bu durum bütün Şiayı kapsamak zorunda değildir” görüşündedir. Ayrıca Ebû Hâşim’in ölümünün akabinde bile Hâşimoğulları arasında anlaşmazlık çıktığını ve bir kısım Hâşimî’nin Muhammed b. Ali’ye biat etmediğini ifade eder ve sonuçta, bu görev intikalinin doğruluğuna sıcak bakmadığını, Muhammed b. Ali’nin bu hareketi uzun vadede planlı ve organizeli başlattığı yönünde çıkarımda bulunur.⁶⁰⁰ Bu yorumdan şöyle bir neticeye varılabilir. Emevîler’e karşı iki güçlü muhalif grup vardı. Bunlardan biri Ebu Hâşim’in etrafında diğeri de Muhammed b. Ali’nin etrafında toplandılar. Bu gruplar Ebû Hâşim’in ölümüyle Muhammed’in etrafında bir araya geldiler. Ahmed Muhtar ise bu vasiyetin olmadığına dair birkaç gerekçe öne sürer. Bu gerekçeler:

⁵⁹⁵ Ya’kubî, II, 297. İbn Kuteybe, *Maârif*, 126; *Ahbâru’ d Devleti’ l Abbâsiyye*, 186; Varol, *Hilâfet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, 73

⁵⁹⁶ Mes’ûdî, *et-Tenbîh*, 292-293.

⁵⁹⁷ Omar, Farouk, *The Abbasîd Chaliphate*, 67.

⁵⁹⁸ Gordon, Matthew, “Abbasid”, *EI*, I, Newyork 2004, 207.

⁵⁹⁹ Ulyan, *Kıyâmu’ d-Devleti’ l-Abbasîyye*, 24-26.

⁶⁰⁰ Delice, “Abbasî Hareketi”, *EKEV*, 47.

1-Eğer hilâfetten feragat meselesi gerçekten meydana gelmişse Abbâsîler'in bunu açıklama hakları olurdu. Fakat onların Âli Beyt ve Âli Muhammed gibi isimlerle davalarını yürüttüklerini görüyoruz. Şüphe yokki buradaki gaye özellikle Şia faktörünü devre dışı bırakmaktadır. Bu da feragat fikrinin doğru olmadığına delildir.

2-Abbâsî Devleti'nin ilk döneminde Ali evladından İmam Muhammed Nefsü'z-Zekiyye (Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in torunu) ile Abbasî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr arasındaki mektuplaşmadan Alioğullarıyla Abbâsîler'in Emevî Devleti'nin son günlerinde toplantı yaptıkları ve Emevî halîfeliğinin düşmesi durumunda imamın, Muhammed Nefsü'z-Zekiyye olacağı konusunda anlaştıkları sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan Mansûr'un da katıldığı bu toplantıda şayet halîfelikten feragat etme fikri ortaya atılmış olsaydı Mansûr bunu gündeme getirir ya da mektuplarında buna değinirdi.

3- Abbâsîler işler yoluna girdiğinde halîfeliklerini meşrû göstermek istediler. Sözelimi halîfeliğin Hz. Peygamber'den miras kaldığı anlayışıyla İslâm hukukunda verâset yasasını tatbik ettiler. Nitekim şöyle dediler: Onlar Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan geliyorlar. Bunun yanında Ali oğulları, Peygamber'in kızı Fatıma'nın soyundan gelirler. Amca ise mirasta ve asabiyette kızın evladından önce gelir. Nitekim el-Mansûr ve Nefsü'z-Zekiyye arasındaki mektuplaşmalardan da böyle bir ibare bulmaktayız. Mesela bir keresinde el-Mansûr ona: "...Siz Peygamber çocuklarısınız" sözüne gelince Allah bu konuda kitabında şöyle buyurur: 'Muhammed sizden hiçbir erkeğin babası değildir' ama siz Peygamber'in kızının evlatlarısınız bu ise yakın akrabalıktır. Ancak kızın miras bırakma hakkı ya da veliahtlık hakkı yoktur"⁶⁰¹ durum ne olursa olsun burada önemli olan Muhammed b. Ali'nin hilâfeti ele geçirmek için çabalayan Abbâsîler'in asıl kurucusu olmasıdır ve Ebu Hâşim'in vefatının ardından taraftarlarının gruplara ayrılarak bir bölümünün imâmetin Abbasoğullarına geçtiğine inanarak Muhammed b. Ali'nin yanında yer almalarıdır.⁶⁰² Bu vasiyet Ali evladı ve Abbasoğulları açısından da bir dönüm noktasının teşkil

⁶⁰¹ Ahmed Muhtar, *Tarihu'l-Abbâsî ve'l-Fâtûmî*, 22-23; Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî*, 20-21

⁶⁰² el-Işş Yusuf, *Târîhu Asril-Hilâfetil-Abbâsîyye*, Beyrut, 1992, 14.

ediyordu. Çünkü bu vasiyet ile bu iki grup illkez aynı amaç için bir araya gelmiş ve ortak düşman Emevî devletini yıkmak için birlikte hareket etmişlerdi.⁶⁰³

Böyle bir vasiyetin var olduğu kanaatini taşıyan kaynaklar ise Ebû Hâşim'in neden Muhammed b. Ali'yi imam seçtiğini birkaç gerekçeyle izah etmeye çalışırlar. Bunlar; Ebû Hâşim'in çocuğunun olmaması,⁶⁰⁴ Muhammed'i kendi çocuğu gibi sevmesi,⁶⁰⁵ Muhammed'in Ebû Hâşim'in öğrencisi olması,⁶⁰⁶ her devirde bir imam olacağı ve imamın da bir önceki imam tarafından seçilebileceği, kendisini Âli Beyt'in veziri olarak niteleyen Ebû Hâşimin dahi imameti tevdi edeceği kimseyi bulamadığından ötürü bu vazifenin Muhammed'e tevdi etmeyi zaruri gördüğüdür.⁶⁰⁷ Bu yüzden Muhammed, hareketi "*li'r Rıza min Âli Muhammed*" sloganıyla başlattı.⁶⁰⁸ Bundan maksadı herhangi bir isim vermeden ortak bir amaç doğrultusunda Ali evladı ve Abbasoğulları'nı biraraya getirerek, davetin daha kapsamlı olmasını sağlamaktı. Zira belli bir isim etrafında insanları toplamak, sadece o isme müntesip olanları davete bağlayacağından, davetin başarıya ulaşmasına engel olabilirdi. Bu slogan sayesinde Emevî iktidarı ve yönetimine karşı olan bütün muhalif gruplar aynı çatı altında bir araya gelebileceklerdi.

116/734 yılında Hâris b. Süreyc'in, 122/739 yılında Zeyd b. Ali'nin ve 125/742 yılında Yahya b. Zeyd'in başlattığı isyanlar Abbâsîler'in aleyhine bir durum gibi gözükse de onlar bu işi çok iyi değerlendirdiler. Muhammed b. Ali baş dâî Bukeyr b. Mahan'ı bu isyanlara katılmamaları için sıklıkla uyarmış böylece Yahya'nın akıbetine uğramaktan kurtulmuştur. Bu isyanlarda liderlerin başına gelenler bilhassa Yahya'nın akıbeti, halkın Emevîler'e karşı duyduğu düşmanlığı artırmış, artan şiddet ve kargaşa davetin alenî sürecine girmesine ortam hazırlamıştır.

⁶⁰³ Varol, *Hilâfet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, 65

⁶⁰⁴ Varol, *Hilâfet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, 72.

⁶⁰⁵ Kılıç, Ünal, *Ebû Seleme el-Hallâl*, CÜİFD, s.3.

⁶⁰⁶ Omar, *The Abbasid Chaliphate*, 63.

⁶⁰⁷ Watt, Montgomery *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, 2001, 191-192.

⁶⁰⁸ Suyûti, *Tarih*, 298; Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt*, 178-179; Bozkurt, Nahide, "Abbasilerde İktidarın Meşruiyeti Üzerine Bir Analiz", *İslâmiyat*, sy. 3, Konya 2000, s.148.

İhtilal hazırlığının başladığı Humeyme, Muhammed b. Ali'nin babası Ali b. Abdullah'ın (v.118/735-736) yerleştiği yerdî.⁶⁰⁹ Diğer şehirlerle irtibatı az olmasına rağmen ticaret kabilelerinin uğrak yeri ve hac yolunun kesiştiği bir noktada yer alan bir köydü.⁶¹⁰ Kûfe ise hilâfet için çağrıda bulunan ilk davetçi Hidaş'ın hareket noktasıdır. Horasan'da ilk başarılı adımları atan Hidaş adlı bir propagandacıdır. Aşırı fikirlere sahip olan Hidaş, etrafına kısa sürede kalabalık bir grup topladı. Merv'deki Şifler de ona katıldılar. Hidaş başlangıçta bazı başarılar kazanmasına rağmen 118/736 yılında yakalanarak idam edildi.⁶¹¹

Abbâsî davetçileri İranlı mevalîlerden, tüccarlardan ve dükkân sahiplerinden oluşmaktaydı. Bunun yanında burada Arapların etkisi ve konumu zayıftı.⁶¹² Davetin asıl merkezi olan Horasan'da içlerinde Süleyman b. Kesîr'in de olduğu 12 dâî ve 70 nakîb vardı.⁶¹³ Muhammed b. Ali onlara talimatların yazılı olduğu mektuplar gönderiyordu.⁶¹⁴ Ayrıca halka gönderilen davetçiler aracılığıyla Emevîler'in Kur'an ve sünnetten uzaklaştıklarını, bunun telafisinin de ancak kendi davetleri sayesinde gerçekleşeceğini belirtiyorlardı.⁶¹⁵

Muhammed b. Ali dâileirini bazı konularda uyarmaktan da geri durmuyordu. O, davası için çalışanları doğruya yönlendirirken şunları söylemekteydi: “Kûfe ve kırsalî Alioğullarının destekçilerindedir. Basra ve kırsalî Osmancılar'dır. Cezîre (Fırat ile Dicle nehirleri arasında kalan bölge) ise sapık Harûriyeciler'indir, yabancı memleket kafirleridir ve hıristyanların ahlâkını uygulayan müslümanlardır. Şam ahalisi ise Ebû Süfyan soyu ve Mervan oğullarına itaatten başka bir şey bilmezler. Ayrıca içlerine yerleşmiş düşmanlık ve cahillik birikimleri vardır. Mekke ve Medine'de ise Ebû Bekir ve Ömer hâkimdir... Lakin Horasan'a yönelmelisiniz. Orada sayıları çok, sabırlıları çok, gönülleri sağlam ve temiz, şehvetlere kapılmayan kimseler vardır. Onlar cemaatlere bölünmemişler ve onların içinde içlerinde fesat yayılmamıştır. Onların bedenleri, vücutları, omuzları, bünyeleri ve başları güçlüdür.

⁶⁰⁹ Bozkurt, *Abbâsîler*, 26-27.

⁶¹⁰ Delice, “Abbâsî İhtilali”, EKEV, 48.

⁶¹¹ Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 32; Yılmaz, *Abbâsîler ve Abbâsî Halifeleri*, 18.

⁶¹² Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 23.

⁶¹³ Hudari Bek, *Tarihu'l Ümeme'l İslâmiyye*, 15.

⁶¹⁴ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 22-23; Atçeken, *Devlet Geleneği*, 135.

⁶¹⁵ Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 183-184.

Onlar sakalları ve bıyıkları olan askerlerdir. Sesleri ve dilleri gürdür ki farklı düşünceleri içlerinden dışarıya yansır (açık sözlülerdir).⁶¹⁶

Muhammed b. Ali ileri görüşlülüğü sayesinde Emevîler'in eline düşmemek için uyanık davranarak, halkı herhangi bir isim vermeden sadece ehli beytin etrafında toplanmaya davet etti.⁶¹⁷

Abbasî propagandası her ne kadar “ehli beytin intikamı” sloganıyla başlamış olsa da⁶¹⁸ Abbâsîler ile Ali evladı arasında en baştan beri bir güvensizlik hâkim oldu. Abbâsîler, Şianın temel esası olan “imam-emîru'l-Mü'minîn” kaidesi üzerinde durmadılar. Şianın Abbasî yönetimi boyunca bu kaideyi yerleştirmek için halkı kıskırttığından şüphe yoktur. Abbâsîler de Ali evladının direncini kırmak ve onları kendi tarafına çekmek için çok uğraştılar fakat bunda başarılı olamadılar. Onların hilâfete geçtikten sonra yoğun bir şekilde mesihçi çağrışım yapan Mansûr, Mehdi, Hâdî gibi kullandığı lakaplar bile Şiiler'in taleplerini karşılamada yeterli olmadı. Bunu farkederek Me'mûn'un, ek olarak “imam” lakabını da aldığı düşünülmektedir ama yine de Şia'nın Abbasoğullarına karşı olan güveni yeniden inşa etmede geç kalındı.⁶¹⁹

Bernard Lewis; “İslâm dünyasının başına Abbâsîler'in geçmesi daha çok hanedan değişmesi olarak farzedilse de bu İslâm dünyası için bir dönüm noktasıdır. O bir saray entrikası ya da hükümet darbesinin neticesi değil önceki idareden memnun olmayan halkın ileri gelenlerinin temsil ve izhar ettiği yoğun bir propagandanın, teşkilatlanmanın etkin hale gelmesiyle iktidara gelen bir hanedandır.” der.⁶²⁰ Muâsır tarihçiler de genellikle böyle düşünürler. En belirgin özellik olarak da sıklıkla politik güç merkezinin doğuya kayması olarak görülür ve halîfe konseptinin değişimi de farklı etnik gruplarda görülen din değiştirme oranındaki artış ile doğru orantıda değerlendirilir. Bu artış muhtemelen hilâfette Pers kültürünün etkisinin artmasına da sebep olmuştur.⁶²¹ 125/742-743'de Muhammed b. Ali vefatından önce oğlu İbrahim'i vârisi olarak aday gösterdi. İmam İbrahim ile birlikte hareketin yeni bir askeri evresi

⁶¹⁶ Ahmed Muhammed, *el-Hilâfetu ve'd-Devle*, 60-61.

⁶¹⁷ Omar, *Abbasîd Chaliphate*, 69; Can, *Meşruiyet*, 330. İLK DÖNEM

⁶¹⁸ Omar, *Abbasîd Chaliphate*, 70.

⁶¹⁹ Shaban, M. A., *The Abbasîd Revolution*, 166.

⁶²⁰ Lewis, *Tarihte Araçlar*, 111.

⁶²¹ Daniel, *Abbasîd Revolution*, I, 3.

yani aktif sahası başlamış oldu.⁶²² İbrahim liderliğe geçer geçmez ilk iş olarak Ebû Müslim'i ailenin vekili sıfatıyla Horasan'a gönderdi. Ahmet Cevdet Paşa, Ebû Müslim'in aynı zamanda İmam İbrahim'in mektuplarını Horasan'a getirip götürdüğünü ifade eder.⁶²³ Halk Ebû Müslim'i ve davet mektuplarını çok iyi karşıladı ve Ebû Müslim⁶²⁴ 129/746 'da Horasan'da davası için faaliyete başladı.⁶²⁵ İlk olarak mutlak çoğunlukta olan Farisî mevalileri kendisine çekti ve Yemenli Arapların da desteğini kazandı.⁶²⁶ 127/744-745 yılında Bukeyr b. Mahan vefat etti ve bu seneye kadar İmam İbrahim Horasan'a dönmedi. İmam, babasının vasiyeti üzerine Bukeyr'in yerine Ebû Hafs b. Süleyman b. el-Hallâl'i davetin başkanlığına getirdi. Ebû Seleme de Ebû Müslim gibi daveti yaymak üzere Horasan'a gitti.⁶²⁷

Mektuplaşmaların ve Horasan'daki faaliyetlerin Emevîler'in son halîfesi Mervan b. Muhammed'e ulaşması üzerine halîfe, İbrahim'i hemen hapse attırdı. Öldürüleceğini anlayan İmam İbrahim, Ebu'l-Abbas'a imamlığı vasiyet ederek⁶²⁸ ona ailesiyle birlikte Kûfe'ye gitmesini, taraftarlarına da Ebu'l-Abbas'a tâbi olmalarını emretti.⁶²⁹ Çünkü Humeyme Ebu'l-Abbas ve ailesi için artık güvenli bir yer değildi⁶³⁰. Kûfe'ye gelen Abbasî ailesini Ebû Seleme el-Hallâl, Velîd b. Sa'd'ın evinde gizledi. Bu gizlilik kırk gün sürdü.⁶³¹ Ebû Seleme bu kırk gün boyunca Abbasoğullarının bu evde olduğunu nakîb ve kumandanlarına dahi söylemedi. Hatta Ebu'l-Abbas'ı sorduklarında; "Daha gelmedi, acele etmeyiniz, Onun ortaya çıkmasının daha zamanı gelmemiştir çünkü Vâsıt henüz ele geçirilmedi" gibi şeyler söyleyerek soruları geçiştirdi. Onun amacı hilâfeti Ali evladına vermektir.⁶³² Bu konuda boş da durmamıştı.

⁶²² Omar, *the Abbasîd Chaliphate*, 75.

⁶²³ Ahmet Cevdet Paşa, II, 790-791.

⁶²⁴ Bukeyr b. Mahan, Ebû Müslim'i hapishaneden satın aldı bir başka rivâyete göre de bir grup Horasan liderinin davet için Mekke yolu üzerinde hapishaneyi ziyaret ettikleri ve onu satın aldıkları söylenir. İmam İbrahim için H.124'ün sonu H.125'in başında onu satın alarak özgürlüğüne kavuşturdular. Sharon, Mosha, Black, 208-209. Ebû Müslim'de ölümünden kısa süre önce Muhammed b. Ali ile tanışma fırsatı buldu. İmam İbrahim onu kazandı. Yanına çekerek Onu kendi görüşleri istikametinde yetiştirdi. Yılmaz, *Abbâsiler ve Abbasî Halîfeleri*, 18-19.

⁶²⁵ Apak, *İslâm Tarihi 4*, 29.

⁶²⁶ Gordon, *Abbasids*, EI, I, 15.

⁶²⁷ Muhtar, Ahmed, *Fi't-Târihi'l-Abbasî ve'l-Fatimî*, 23.

⁶²⁸ Suyûtî, *Târih*, 257.

⁶²⁹ Taberî, *Târih*, VI, 80; Mesûdî, *et-Tenbîh*, 293; Kılıç, "Ebu Seleme", *CÜİFD*, sy:3, 1999, s.523.

⁶³⁰ Aksu, Ali, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 218.

⁶³¹ Taberî, *Târih*, VII, 423; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 267.

⁶³² Ahmet Cevdet Paşa, II, 799-800.

Hız. Ali'nin torunlarından Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık, Abdullah b. Muhammed b. Hasan ve Ömer el-Eşraf Zeynel Abidin'e ayrı ayrı çağrıda bulundu ancak bunlardan hiç birisi bu davete icabet etmedi.⁶³³ Bundan şüphelenen Horasanlılar Ebu'l-Abbas'ın bulunduğu yeri komutanlara ihbar ettiler ve Ebu'l-Abbas'a gelerek ona biat ettiler.⁶³⁴ Ebû Seleme durumu öğrenince Ebu'l-Abbas'a gelerek ondan af diledi. Birkaç defa onun ayaklarına kapanarak elini öptü. Ebu'l-Abbas: "Seni bağışladık Ebû Seleme. Doğru söylüyorsun biz seni ancak takdir ederiz. Senin yaptığın hizmetleri unutacak değiliz. Senin hatalarını da affettik..." demiştir.⁶³⁵

Ebu'l-Abbas, Mervan öldürülene kadar imamlık için kendisine biat istedi. Mervan öldürülünce de kendi hilâfetini ilan etti.⁶³⁶

İmam İbrahim'in Ebu'l-Abbas'ı halife olarak seçmesinin de bazı gerekçeleri vardır. Rivâyetlere göre Muhammed'in oğlu Abbas'ı daha 15 günlük iken çıkarıp taraftarlarına gösterip; "işte imamınız budur, iş onun elinde tamam olacaktır. Siz de o zamana erişip düşmanlarınızdan intikam alacaksınız..." demiş, onlar da Ebu'l-Abbas'ın elini öpüp Horasan'a dönmüştür.⁶³⁷ Madem Ebu'l-Abbas'ın halife olacağı ezelden belli ise Muhammed, neden Ebu'l-Abbas'ı değil de önce diğer oğlu İbrahim'e görevi tevdi etmişti? Bu rivâyet doğru ise, Muhammed kaos ortamının olduğu bir dönemde Abbâsîlerin lideri olacak olan Ebu'l-Abbas'ın hayatını riske atmak istememiş miydi? Ya da öncelikli olarak annesi Arap değil de Mevâlîden olan bir cariye'den doğma İbrahim'i seçerek iktidarı borçlu oldukları Horasanlılar'ın gönlünü kazanıp onların taatlerini sağlamlaştırmak mı istemişti? Bütün bu sorular muğlaklığını korumakla birlikte bu tezlerin de muhtemel olabileceği mümkündür.

Davet başarıya ulaşana kadar bu işin başında olan kimseler canları pahasına bu yolda çaba sarfetmiş ve Emevî Devleti ortadan kaldırılınca da asıl lider olarak benimsenen kimse hilâfete geçmiştir. Bu kimse için en uygun aday şüphesiz annesi

⁶³³ Ya'kûbî, *Târih*, II, 349-350; Makdisî, *Bed*, VI, 67; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, 154-159.

⁶³⁴ Dûrî, *Asru'l-Abbasîyyu'l-Evvel*, 45.

⁶³⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, II, 118; Cehşiyari, *Vüzerâ*, 86-87.

⁶³⁶ Şakir, *Halîfelik ve Emirlik*, 26.

⁶³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, II, 789-790.

Arap olan, aynı zamanda dedesi, babası ve İmam İbrahim'in yanından hiç ayrılmayan, bu kimselerden siyaseti öğrenen Ebu'l Abbas es-Seffah'tır.

Abbâsî hareketi davet esnasında üç temel esas üzerinde durdu. Bunlar: Kur'an ve sünnete bağlılık, Âli Beyt'ten rızaya davet ve insanlar arasında eşitliği sağlamak.⁶³⁸ Bu üç faktör Emevîler'in tamamen uzaklaştığı erdemlerdi. Abbâsîler din üzerinden insanların gözünü boyamayı başarmıştı. İlk Abbasî halîfeleri hac için Mekke'ye gelmeye büyük önem verdiler. Hac emiri olarak seçtikleri kimseleri de en güvendikleri isimlerden seçerek bu bölgelerde de siyasî tahakkümde bulunabildiler.⁶³⁹

Hâşimîler⁶⁴⁰ hilâfetin kendi hakları olduğunu ve başkasına geçmesinin de haksızlık olduğunu düşünüyorlardı. Buna en layık da kendilerini görüyorlardı. Hilâfeti talep eden Hâşimîler içinde birkaç grup vardı. Bunlardan biri Ali evladının oluşturduğu Alevîler, diğeri ise Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın sülalesi olan Abbasoğullarıydı. Abbâsîleri başarıya götüren şey Ali evladı gibi her isyan ve muhalefet hareketine katılmayıp güçlenene kadar faaliyetlerini gizli sürdürmeleriydi.⁶⁴¹ Üstelik Ali evladı kendi arasında bile uzlaşmamıştı. Onlar ehl-i beytin durumunu konuşmak üzere Ebvâ'da biraraya geldiklerinde dahi herhangi bir ittifak kurulamamıştı.⁶⁴²

Halîfe Ebu'l-Abbas bazı kaynaklarda davet aşamasında aktif rol oynamadığı için silik hatta zayıf bir karakter olarak gösterilir. Buna rağmen neden onun halîfe olduğunu sadece annesinin Arap olmasıyla açıklayamayız. Horasanlılar bilhassa bu kişiyi seçmiş olabilir. Bunun sebebi de Horasanlılar'ın, ılımlı bir şahsiyete sahip olan Ebu'l-Abbas'a sözünü geçirebileceklerini düşünmüş olmasıdır.⁶⁴³ Belki de bu yüzden Ebû Ca'fer hilâfete geçer geçmez kendilerini iktidara getiren hareketin güçlü kanadını ezmek istedi ve ihtilalin baş mimarı Ebû Müslim ve taraftarlarını bertaraf etti. Ebû Müslim adına çıkan isyanları bastırdı.

⁶³⁸ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 162; Atçeken, *Devlet Geleneği*, 134. Demircan, *Arap Mevali İlişkisi*, 177-178; Yılmaz, *Abbâsîler ve Abbâsî Halîfeleri*, 18-22.

⁶³⁹ Küçükbaşçı, *Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke Medine Tarihi*, İstanbul 2007, 43.

⁶⁴⁰ Hâşimoğulları sülalesi Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'in oğulları soyundan gelenler için kullanılır. Sariçam, *Emevî Hâşimi İlişkileri*, 71; Doğan, "Abbâsî Hareketi", *İ9MÜİFD*, 29.

⁶⁴¹ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 129; Gordon, "Abbasid", *EI*, I, 207.

⁶⁴² Ümit, *Ali-Hüseyini*, *ÇÜİFD*, 164.

⁶⁴³ Kennedy, *Hugh, Prophet*, 128.

Sonuç olarak Abbâsi ihtilali Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın torunlarından Muhammed b. Ali liderliğinde başlayıp 32 yıl kadar sürdü ve bu faaiyet Emevî devletinin yıkılıp Abbasî devletinin kurulmasıyla sonuçlandı.⁶⁴⁴

2.2. Hilâfetin Gerekliliği

Veliaht kimdir, veliahtlık nedir, İslâm'a göre bu uygulamanın hükmü nedir? sorularını cevaplamadan önce hilâfet ve halîfelik üzerinde durmak gerekiyor. Arapça “خلف” kelimesinden gelen halîfe; birinden sonra gelmek, arkasında olmak, geride kalmak, birinin yerine geçen kimse, babadan sonra gelen oğul anlamlarına gelir.⁶⁴⁵ Halîfelik, doğru mânâda kullanıldığında ve uygulandığında İslâmî siyaset biçimidir ve hilâfetin lüzumu hususunda İslâm alimleri arasında hemen hemen ihtilaf yoktur.⁶⁴⁶ Her çeşit kuvvet ve kudretin kaynağı sayılan İmam/Halîfe,⁶⁴⁷ ümmetin nazarında Hz. Peygamber'e halef olarak Müslümanların başına idareci olarak gelen kimsedir.⁶⁴⁸ Hilâfet ise, dinin muhafaza edilmesi ve dünya işlerinin dinî bir siyasetle idare edilmesi hususunda şeriat sahibine niyabettir.⁶⁴⁹

Maverdî'ye göre iki çeşit devlet geleneği vardır. Bunlar hilâfet devlet geleneği ve mülk devlet geleneğidir. Maverdî İslâmiyetin ilk asrında olduğu gibi hilâfet devlet geleneğini Kisra ve Kayser ile temsil edilen mülk devlet geleneği modelinden ayrıştırmak gereğinde bulunmuştur.⁶⁵⁰ Zira mülk sistemi İslâm'ın ilk döneminde Müslümanlara göre ilkeleri taşkınlık ve zulüm olan bir yönetim şekliydi ve sonuç itibarıyla de istibdat anlamına geliyordu.⁶⁵¹ Öncelikli olarak hilâfete namzet kimsenin bu görevi yerine getirmeye muktedir olacak birtakım şartları taşıması gerekiyordu. Bu şartlar, adayın Müslüman olması, reşit olması, akıllı ve ilim sahibi

⁶⁴⁴ Apak, *İslâm Tarihi* 4, 17.

⁶⁴⁵ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, I, 882.

⁶⁴⁶ İslâm âlimlerinin görüşleri hakkında bkz. El-Muhâcir, *Hilâfet ve Halîfelik*, 25-29; Baktır, *Câhız'a Göre Hilâfet*, 95-96.

⁶⁴⁷ Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslâm Tarihi*, 487.

⁶⁴⁸ Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, 263-264; Abdurrazık, Ali, *İslâm'da İktidarın Temelleri -Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi-*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1995, 24-25; Makdisi, “İslâm Toplumunda Otorite”, *SÜİFD*, 110; Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, c. XVII, 537.

⁶⁴⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 545.

⁶⁵⁰ Birsin, *Maverdî'nin Devlet Anlayışı*, Mehmet, *Mâverdî'nin Devlet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), TC Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temal İslâm Bilimleri İslâm Hukuk Anblim Dalı, dnş. İbrahim Çalışkan, Ankara, 2004, 15.

⁶⁵¹ Mustafa, *Muhalefet*, 158-159.

olması, hür olması, erkek olması, âdil olması, bedeni ve şahsi yeterliliğe sahip olması, Kureyşten olması gibi hususlardır.⁶⁵² Bu maddelere ek özellikleri sıralayan hukukçular da mevcuttur. Tahsinî şartlar⁶⁵³ olarak isimlendirilen bu şartları İmam Gazzali şöyle örneklendirir:⁶⁵⁴ Şehvetine yenik düşmemesi, şüpheli şeylerden uzak durması, hızlı hareket ve çabuk karar almaktan kaçınması, sükûtu muhafaza etmesi, konuştuğu zaman hoş ve güzel kelimeler kullanması, söyleyeceği şeyi en yalın ve düzgün ifadelerle yapması, ses tonunu iyi ayarlaması,⁶⁵⁵ güzel koku sürünmesidir.⁶⁵⁶

Kureyşten ve erkek olmak ihtilaflı şartlardır.⁶⁵⁷ Câhız'a göre ise akıl, liyakat ve dürüstlükten başka hiçbir şey devlet başkanının tayininde rol oynamaz.⁶⁵⁸ Halife'nin tayini ve tespiti için dört usûl vardır. Bunlar: Bey'at usûlü, istihlaf (veliaht bırakma), şûra usulü ve İstilâ (zor kullanarak yönetime gelmek)'dir.⁶⁵⁹ İslâm tarihinde bu dört yola da başvurulmuştur. Hz. Ebû Bekir biat usûlü ile halîfe olmuş, Hz. Ömer Hz. Ebû Bekir'in kendisini aday göstermesi ile yani istihlafi ile halîfe olmuş, Hz. Osman şûra heyetinin aldığı karar neticesinde halîfe olmuş, Muâviye'de mevcut halîfe Hz. Ali'ye itaat etmeyerek, kılıç yoluyla halîfe olmuştur. İslâm hukukçularına göre bu dört yol da meşrûdur ve bu yolla hilâfete geçen kimseye biat etmek vaciptir.⁶⁶⁰ Ümmetin yeni seçilen başkana muvafakatı ve rızası olmadan, bir emri vâki ile halîfeyi seçmek (istihlaf/veliaht tayini) veya seçilmiş göstermek meşrû değildir. Bu noktada Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'i istihlaf etmesiyle, Emevîler ve Abbâsiler zamanında olan istihlafi birbirine karıştırmamak gerekir. Nitekim râşid halîfelerden sonra ümmetin ya da ehlü'l-hal ve'l-akdin rızasına başvurmadan halîfeler, keyfî ve kendi iradesiyle

⁶⁵² Maverdî, *Ahkâmu's Sultaniyye*, 5-6; el-Amâsî, Abdüsselâm, *Tuhfetü'l-Umerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ (Siyaset Ahlâkı)*, çev. A. Mevhibe Coşar, Trabzon, 2011, 51; Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları*, 477; Arabî, *İslâm'da Yönetim Sistemi*, 108-109; el-Bedri, *İslâma Göre Devlet Adamı ve Âlim*, 69-62.

⁶⁵³ Cemâleddin, *İslâm'da İdarî Siyaset*, 122; Demici, *İmâmetu'l Uzma*, 216-263; Akyüz, *Hilâfet ve Saltanat Dönemi*, 118-139; Azimli, *Halîfelik Tarihine Giriş*, 33-37.

⁶⁵⁴ Gazzali, *Nasihât*, 26; Gazzali, *İslâm Siyaset Rehberi*, 63.

⁶⁵⁵ Gazzali, *İslâm Siyaset Rehberi*, 63.

⁶⁵⁶ Sa'lebî, *Taht Adabı*, 132.

⁶⁵⁷ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, 159; Azimli, *Halîfelik Tarihine Giriş*, 33-37. İmam Azam Ebû Hanife hariç, hilâfetin Kureyşliliğini savunmuştur. Akyüz, *Dört Mezheb İmamı*, 36,74,99,129.

⁶⁵⁸ Baktır, "Câhız'a Göre Hilâfet", *CÜİFD*, 103.

⁶⁵⁹ Uslu, Hüseyin, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1985, 145.

⁶⁶⁰ Demici, *İmâmetu'l Uzma*, 209; Harrâni, Ahmed b. A., *İslâm'da İdâre Edenler ve Edilenler*, İstanbul, 1974, 285.

veliaht belirlemiştir. Yine de Emevîler ve Abbâsîler’de uygulanan istihlaf usûlü İslâm hukukçularına göre meşrûdur ve itaat zorunludur.⁶⁶¹

Müslümanlar şu durumlarda kendilerini idare edecek kimseye biat etmekle yükümlüdürler:

1-Veliaht bırakmaksızın makamdaki halîfenin ölümü. Hz. Ebu Bekir’in Hz. Peygamber’in vefatından sonraki durumu gibi.

2-Halîfenin görevden alınmasını gerektiren bir sebepten dolayı makamda halîfenin azledilmesi. Bu durumda ümmet, kendi ilkelerini yerine getirebilecek ve mesuliyet yüklenecek bir imama biat etmeye mecburdur.

3-Halîfe etrafındakilerden veya sınır boylarında bulunanlardan kendisine karşı bir isyan hareket hissetmesi. Bu durumda halîfe, emire uyup itaat altına girmeleri için isyancılara karşı kendisine biat alır ve isyana karşı kendisine biat eden kimseleri yönlendirir.

4- Veliaht tayin eden halîfenin vefatından sonra veliaht tayin edilen kimseye halîfeliği için biatın alınması.

5- Hilâfet makamında oturan halîfenin, veliaht tayin ettiği kimse için ileride halîfe olacağına dair hayatta iken halktan biat alması.⁶⁶²

Bu maddeler, halîfe tayininin vacip/farz olduğunu göstermektedir.⁶⁶³ Bu işin vacip olduğuna dair ileri sürülen deliller ise şunlardır:

Birincisi; Ashâb ve tabiîn bu hususta birleşirler. Hz. Peygamber vefat edince hemen Hz. Ebû Bekir’e biat edilmiştir. Şayet imam seçmek vâcib olmasaydı sahâbenin Benî Sakîfe’de bu kadar tartışması da caiz olmazdı.⁶⁶⁴ Daha sonraları da aynı şey devam etmiştir. Bu suretle halîfe tayin etme konusunda ümmetin icmâsı vardır.

⁶⁶¹ Gökmenoğlu, “Verâset”, *SÜİFD*, 258.

⁶⁶² Demici, *İmâmetu’l Uzma*, 208-209.

⁶⁶³ Kerimoğlu, *İslâmi Hareketin Mahiyeti*, 122.

⁶⁶⁴ el-Ferrâ, *Ahkâm*, 19. Ayrıca Hz. Ömer’in halîfe seçme işini 6 kişilik bir şura ehline bırakması da imam seçmenin vacip olduğuna delildir. el-Ferrâ, *Ahkâm*, 195.

İkincisi; Dinî vecîbelerin yerine getirilmesi ve halkın rahatı bir imamın tayiniyle mümkün olur. İslâmî kural ve yasaklar uygulanamazsa halk içinde çekişme hasıl olur, zulüm çoğalır ve anarşi hâkim olur. İnsanlar arasında meydana gelen husûmet sona ermez. Bu yüzden farzın bağlı olduğu şey de farzdır ve dolayısıyla halîfenin tayin edilmesi farzdır.⁶⁶⁵ Bunlara ek olarak, İslâm ülkesini korumak, bu amaçla ordu hazırlamak, orduyu cihat için cepheye sevk etmek farzdır ve bu devlet ile mümkün olur.⁶⁶⁶ Câhız'a göre de bir devlet başkanının olması zarûridir. Bu gerekliliğin kaynağı ise nasslar olmayıp, insanların ihtiyaçları ve sahabenin uygulamasıdır.⁶⁶⁷

Sadece hilâfet olarak değil devlet başkanlığı konusunda da günümüz siyaset bilginlerine göre müttefik kabul edilmiş temel mefhumlardan biri devlet içinde var olan hakim şahıs veya sınıfın, devlet içinde yaşayan bütün vatandaşların ve hatta bütün muhalif grup ve onlara ait kuvvetlerin birarada yaşamasını sağlayan bağlayıcı bir güç olmasıdır.⁶⁶⁸ İster ırsî olsun ister başka şekilde olsun, devlette en yüksek siyasî kudrete haiz olan kimse kendisinin hükümdar olduğunu söylese onun hakimiyetini tanımak gerekir.⁶⁶⁹ Bu yüzden dünya var olduğundan beri topluluklara yön veren ve onlara liderlik eden kişi ya da kişiler mutlaka olmuştur ve olmaya da devam edecektir.

2.3. Velihtlık Usûlü Ve Veliht Tayin Etmenin Hükümü

Siyaset ve hukuk arasında uyuşmazlığın olduğu muhakkaktır. Çünkü tarihi olaylar göstermektedir ki, teoride var olan şeyler pratikte uygulanamamıştır. Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht yapması İslâm geleneğine aykırı olduğu gibi aynı zamanda İslâm'la dahi atılmamış olan Araplardaki kabile geleneğine de aykırı bir durumdur. O dönemde kabile reisliği kabile reisinin oğluna ya da onun belirleyeceği birine değil, kabilenin en güçlü ve en yaşlı kimsesine geçerdi.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 541; Mevdûdi, *İslâm'da Hükümet*, 19; Abdurrazık, *İslâm'da İktidarın Temelleri*, 34-35; Kerimoğlu, *İslâmî Hareketin Mahiyeti*, 112-113; Oral, "Halîfe'nin Görevleri", *EKEV*, 386.

⁶⁶⁶ Uludağ, *İslâm Siyaset İlişkisi*, 99.

⁶⁶⁷ Baktır, *Câhız'a Göre Hilâfet*, 96.

⁶⁶⁸ Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, 299.

⁶⁶⁹ Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, 301.

⁶⁷⁰ Apak, *Kerbela Hadisesi*, 271.

Muâviye'nin bu icraatine daha öncede bahsi geçtiği gibi sahabenin önde gelen şahsiyetlerinden itirazlar geldi. Ancak genel teamül bu kararı onaylamak yönünde oldu. İslâm âlimleri de şer'î açıdan bunda herhangi bir gayri meşrûluk görmezler. İslâm hukuku açısından böyle bir uygulama caizdir. Bunun sebebi ise İslâm'ın şûra ilkesini vurgulamakla birlikte, Müslümanlar için politik bir sistem yapısı sunmamış olmasıdır. Bu yüzden Müslümanların İslâmî ilkeleri göz önüne alarak başka devletlerin siyasî geleneklerinden faydalanmaları doğaldı.⁶⁷¹ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de tam olarak İslâm'ın şûra ilkesini uyguladı. Halk Hz. Ebû Bekir'i seçerken onun yaşını, tecrübesini, Hz. Peygamber'e yakınlığını, ilk Müslümanlardan olmasını, İslâm'a hizmetini, muhâcirden olmasını yani dönemin en seçkin ve faziletli sahabîsi olmasını göz önünde bulundurdu. Hz. Ebû Bekir de Ömer'i seçerken sahabî arasında en liyakatlı kimse olmasını dikkate aldı. Bu hem kabile anlayışına hem de İslâm anlayışına uygun bir davranıştı. Zira Mekke'nin fethedilmesine müteakip Hz. Peygamber, Mekke valisi Attab b. Esîd'i görevinde bırakarak ehliyete verdiği önemi ortaya koymuştu.⁶⁷² Yine Hz. Peygamber kendisine emirlik ve kumandanlık hakkında soru soran Ebû Zerr'e: "Sen zayıf bir kimsesin, o bir emanettir. Emirlik ve reislik - üzerine aldığı görevi hakkıyla yerine getirenler hariç- kıyamet gününde bir hasret ve pişmanlıktır"⁶⁷³ cevabını vererek, aynı zamanda bu görevlere getirilecek kimselerin güçlü ve basîretli olmaları gerektiğine işaret etmişti.⁶⁷⁴

Veliahtlığın ne olduğunu daha iyi anlayabilmek için bu kelimenin terim ve istilâh anlamı üzerinde durmak gerekir. ولی = veliye fiili, bir şeyin üzerine hakimiyet manasına gelir. Mastarı ولاية = vilâye ise hükümdar tarafından temsil edilen iktidar manasına gelir.⁶⁷⁵ عهد = ahd ise vasiyet etmek, ismarlamak, yemin edip söz vermek, eman vermek, zimmetine almak manalarına gelir. Ahd; aynı zamanda vasiyet, söz ve anlaşma demektir. Ahd'in terim manası ise; Devlet işlerinden belirli bir iş için belirli bir insan grubunun devlet başkanından başlayıp en alt derecedeki insana varıncaya kadar âmili seçmesine denir.⁶⁷⁶ Bu iki kelimenin terim edilmesine de vilayetü'l-ahd,

⁶⁷¹ Dûrî, *İslâm Tarihi*, 90.

⁶⁷² Ya'kûbî, *Târih*, II, 183; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 249.

⁶⁷³ İbn Hanbel, *Müsned*, XIX, Yöneticilik ve Hilâfet Kitabı, Hadis no:27126 (21845).

⁶⁷⁴ Ebu Yusuf, *Kitâbu'l Harac*, 36; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l Emvâl*, 22.

⁶⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, XV, "veliye" maddesi, 324.

⁶⁷⁶ ed-Demici, *İmâmetu'l Uzma*, 178.

halef tayin edilen kimseye de veliyyu'l ahd denilmiştir. ⁶⁷⁷ Veliyyu'l-ahd ise halîfelik için kendisine söz alınan, yemin verilen, beyat edilen; söz sahibi kimse demektir. ⁶⁷⁸

Özetle bir yükümlülüğü üstlenen, taahhüt eden kimse anlamına gelen veliaht, terim olarak ise hükümdarın kendisinden sonra tahta geçmek üzere belirledikleri kişileri ifade eder. ⁶⁷⁹ İslâmî nizamda devlet ancak Müslümanların seçtiği kimse tarafından yönetilebilir. Halife olacak kimsenin yönetiminin meşru olabilmesi için adayın ehlü'l-hal ve'l-akd ya da ulemâ dediğimiz bilirkşi kimselerin rızasını alması gerekir. ⁶⁸⁰ Bu yüzden Muâviye oğlunun veliahtlığını izhar etmeden önce sahabenin önde gelenlerini ikna etmek için çok uğraştı. Valilerden olumlu netice alamayınca bizzat kendisi bu sahabîlerin yanına giderek onları ya mal mülk ve makamla ya da tehdit yoluyla ikna etmeye çalıştı. Bir kısmını bir şekilde ikna etmeyi başarsa da bir kısmı da sırf Müslümanların yeniden bir çatışmaya girmelerinden endişelenerek bu durumu kabullenmiş göründü.

Mezheplerin değişikliğine ve aralarındaki anlaşmazlık bulunan hususların çokluğuna rağmen herbiri imâmetin verâsetle gerçekleştiremeyeceği konusunda fikir birliği içindedirler; ⁶⁸¹ ancak yönetici, kılıçla dahi olsa başa geçmişse şu görüşü savunurlar: “Kim onlara galebe gelir ve bunun neticesinde halife olup kendisine emire'l-Mü'minîn denilirse Allah'a ve ahiret gününe iman eden bir kimsenin uyuyup da gündüz kalktığında onu ister iyi olsun ister kötü olsun halife olarak görmemesi doğru değildir.” ⁶⁸² Veliaht olarak belirlenen kişinin halîfenin oğlu, kardeşi ya da yakını olmasına gerek yoktur. Zira böyle bir anlayış daha öncede değindiğimiz gibi hilâfet değil saltanat olur. Burada önemli olan veliahtın halife olmayı hak edecek bilgi donanımı, tecrübe ve rüşde sahip olmasıdır. İslâmî nizamla hiçbir ilgisi olmayan babadan oğula iktidarın verâseti işi, tarih boyunca bütün İslâm devletlerinde

⁶⁷⁷ Yılmaz, Saim, *Emevîler'de Veliahtlık*, Basılmamış Yüksek Lîsans Tezi, 29.

⁶⁷⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, III, “ahd” maddesi, 311.

⁶⁷⁹ Yılmaz, Saim, “veliaht” *DİA*, c.XLIII, s.28.

⁶⁸⁰ Feldman, *İslâm Devleti*, 80.

⁶⁸¹ Rayyis, *İslâm Siyasi Düşünce Tarihi*, 310. İbn Haldun dahi şu cümleyi kurmaktadır: “Veliaht belirtmekten amaç, eğer çocuklarına miras bırakmak ise böyle bir tutum dinle bağdaşmaz. Çünkü İmâmet Allah vereceği bir iştir ve bunu kullarından istediğine verir” İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 238.

⁶⁸² el-Ferrâ, *Ahkâm*, 20; el-Amasî, Abdüsselâm, *Tuhfetü'l-Umerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ* (Siyaset Ahlâkı), çev. A. Mevhibe Coşar, Trabzon 2011, 51; Yasin, Abdusselam, *Hilâfet ve Saltanat*, 58.

kullanılmış bir uygulamadır. İslâmın ilk devirlerinde gerçek mânâda hilâfet sistemi tatbik edilip veliahd adayı, ehlü'l-hal ve'l-akd dediğimiz heyete danışılırken daha sonraları bu heyet tamamen ortadan kalkmış ve halîfenin sözü emir telakki olmuştur. Saltanata dönüşen bu nizamda yeni halîfe halkın rızasına başvurulmadan zorla kabul ettirilmiştir.⁶⁸³

Verâset usûlü Müslümanların başlatmış olduğu bir uygulama değildi aksine Müslümanların başka toplumlardan esinlenerek tatbik etmeye başladığı bir uygulama idi. Bütün Orta çağ Avrupasında ve birçok bölgede icraa edilmekteydi. Bu ırsî iktidar sistemde amaç, iktidarın boşalması durumunda tahta kimin çıkacağı hususunda ortaya çıkacak belirsizliği en aza indirmeye çalışmak, devlet erkanı içinde çıkabilecek taht kavgalarına engel olmak ve rakipler arasındaki muhalefeti önlemektir. Bu muhalif hareket sadece devlet içerisinde değil toplum içinde de yönetimden hoşnut olmayan grupların silahlı kalkışmasına sebep olabilirdi. Dolayısıyla zaman ve koşullar göz önüne alındığında veliahtlık uygulamasının devletin devamını sağladığı ve büyümesine katkıda bulunduğu bir gerçektir; ancak ne İslâm hukunda ne de başka milletlerin hukukunda devlet yönetiminde verâsetin yeri olamaz. İlk Türk toplumları ve İslâmla müşerref olduktan sonra var olan Türk İslâm devletlerinde de bu uygulama tatbik edilmişti. Siyasî açıdan olumlu sonuçlar doğuran bu sistemin adı hilâfet değil saltanattır.

İslâm dininde halîfenin veliahtı yoktur. Kendisine birtakım yetkiler verilen veliaht, halîfe için bazı durumlarda tehdit oluşturabilir çünkü veliaht, bir an önce hilâfete geçebilmek için halîfeye kin besler ve gıyabında ona gizlice ihtilaf eder. Aynı şekilde halîfe, veliaht seçtiği kimsenin doğru kişi olmadığına kanaat getirir ve onu hal etmek isterse aralarında yine bir çekişme boy gösterecektir.⁶⁸⁴

Veliahtlık uygulamasının meşrû olması ve sıhhati için İsmail el-Bedevî on şart ileri sürmüştür. Bu şartların dördü halîfeyle, beşi veliahtla, biri de ümmetle ilgili şarttır. Bu şartlardan halîfeyle ilgili olan hususlar şunlardır:

⁶⁸³ el-Bedrî, *İslâm'a göre Devlet Adamı ve Âlim*, 22-23.

⁶⁸⁴ Şakir, Mahmut, *Halîfelik ve Emirlik*, İstanbul, tsz., 29-30; el-Muhâcir, *Hilâfet ve Halîfelik*, 92.

1. Ahdi yapan halîfenin baskı altında olmadan tamamen kendi iradesiyle bu kararı vermesi gerekir.

2. Halîfe, veliaht tayin ederken; özgürlüğünün ya da tasarrufunun kısıtlanmamış ve yönetime de baskı yoluyla gelmemiş olmalı aynı şekilde halîfenin, düşmana esir düşmemesi ve kurtuluşundan ümit kesilmemesi gerekir. Sözelimi halîfe müşriklere ya da zalim Müslümanlara esir düşmüşse bu durumda onu esir alan kişi müşrik ise, imam görevinden ayrılmış kabul edilir ve şûra ehlinin hemen başkasına biat etmesi gerekir. Ama eğer halîfe esir iken veliaht tayin edilir ve bu onun kurtuluşundan ümit kesildikten sonra olursa ahit sahih olmaz çünkü bu imametın çıkışından sonra gerçekleşen bir ahit olmuş olur. Şayet kurtuluşundan ümit kesilmeden önce olursa bu durumda imamet devam ettiği için ahdi de sahih olur. Buna bağlı olarak da kurtuluşundan ümit kesildiği andan itibaren halîfenin imameti ortadan kalktığı için veliaht, imamet görevine sahip olmuş olur. Fakat eğer imam, kendisinden ümit kesildikten sonra kurtulursa görevine dönemez çünkü bu durumda imam görevinden ayrılmış sayılır ve ahit de veliahta geçmiş olur. Şayet ondan ümit kesilmeden önce kurtulursa imam görevine devam eder ve veliahtın de ahidine zarar gelmez.⁶⁸⁵

3. Veliahtın halîfenin bulunduğu makamın hakkını verecek yeterliliğe sahip olması gerekir. Nitekim hilâfet şartlarına haiz birinin ahdi sahih olmaz çünkü hilâfet için veliahte en iyi şartlar aranmamış olur ve İslâm devleti için genel maslahat gözetilmemiş olur. Aynı şekilde onun güvenilir ve takva sahibi, Allah'a karşı samimi ve Müslümanlara öğüt veren birisi olmalı ki hedefi Müslümanların maslahatı için çalışmak olsun. Yine bu halîfe, bu iş için kendisini Allah'a karşı sorumlu görüp, Müslümanların yararı için en doğru kişiyi seçmenin elzem olduğunun bilincinde olmalıdır.

4. Ahitte bulunan halîfenin hilâfetinin genel bir biat (bey'atü'l-amme) yoluyla gerçekleşmiş olması gerekir. Şayet bu makama baskı, verâset, zor kullanarak yahut cumhurun rızası olmadan gelmişse onun hilâfeti de veliahtı da bâtil olur.

Veliahtı ilgilendiren şartlar ise;

5. Bu maddelerdeki gerekli şartları taşıyan halîfenin gösterdiği aday, veliaht olmaya hak kazanır.

⁶⁸⁵ el-Ferrâ, *Ahkâm*, 22-23.

6. Halîfeden sonra hilâfet makamına atanacak olan veliahtın ahit esnasında hilâfet şartlarına sahip olması gerekir. Eğer imam, imamet şartlarını taşımayan birini veliaht seçmişse sözkonusu atama da bâtil olur. Çünkü imam kötü bir tercih yapmıştır oysaki ahitte amaç Müslümanların maslahatını düşünmektir.

7. Veliyaht, imâmet görevine gelene kadar mevcudiyetinin devam etmesi ve hilâfet için gerekli şartların da devam etmiş olması gerekir. Nitekim veliahtın yetki alanlarının kullanabilmesi için uygun olan vakit, ahitte bulunan halîfenin ölümüyle başlar.

8. Halîfe ahitte bulunmak için, bu işe en uygun kimseyi seçmesi gerekir. Şayet o, Müslümanların yararı için en uygun kişiyi seçmişse kimseyle istişare etmeden ve başkasının arada bulunmasına gerek kalmadan sadece bu kişiyle yapacağı biat sözleşmesiyle yetinebilir.

9. Veliyahtın hilâfet makamının sorumluluğunu kabul etmeye rıza göstermesi gerekir. Veliyaht, ahdi kabul etmediği sürece hilâfetin akdedilmesiyle imâmet devredilemez. Sözelimi imamet görevi birini mecbur bırakarak ya da ona baskı yapılarak devredilemez.

10. Ümmetle ilgili olan bu şartta ise, ümmetin ahde rıza göstermesi, bu rağbetini ilan etmesi ve buna itiraz etmemesi gerekir. Örneğin Hulefâ-i Râşidînin hilâfeti ümmetin rızası ile olmuş, istisnasız herkes bunu kabul etmiş ve onaylamıştır.⁶⁸⁶

Hukukçular veliahtın imâmet görevini kabul etmesi gerektiği vakti belirleme konusunda iki farklı görüş beyan etmişlerdir.

Birinci grup: veliahtın imâmeti kabulü ancak ahitte bulunan halîfenin ölümünden sonra sahih olur. Bunun sebebi; veliaht ahitte bulunan imam hayattta olduğu sürece liderliğin ve imâmetin kontrolünü ele alamaz ve aynı zamanda yönetim ve siyasetten istifa hakkını da elde edemez. Bu durumda ahitte bulunan imam hayatta iken veliahtın yaptığı kabulün bir anlamı kalmaz. Bu durum; vâsinin ancak mûsinin ölümünden sonra yetkisini kullanma hakkına sahip olması gibidir. Şöyleki eğer ahitte bulunan imam hayatta iken, veliahtın kabulü gerekirse ahit ve vasiyet vaktine dönmek gerekir. Bu görüşe göre mûsi'nin kendisine vasiyet edileni vasiyetten mahrum

⁶⁸⁶ el-Bedevî, *Velâyetü'l Ahd*, 37-41; ed-Demici bu şartları beş maddeyle izah etmiştir. Bkz. *İmâmetu'l Uzma*, 186.

bıraktığı ve onu vasiyetten uzaklaştırdığı gibi ahitte bulunan imam da veliahtı görevden alabilir ve onu imamlıktan uzaklaştırabilir. Fakat bazı araştırmacılar veliahtın imameti kabulünün ahitte bulunan halîfenin ölümünden sonra bırakılmasının bir takım tehlikeli sonuçlar doğuracağını ileri sürmüşlerdir. Çünkü halîfe sorunların çözüldüğü merkezdir. Eğer o ölürse icabeti sona erer ve seçim hakkı da düşer. Bundan dolayı veliahtın ahitte bulunan halîfenin ölümünden sonra yapacağı kabul, sahih olmaz.

İkinci grup: bu kimselere göre şu üç sebepten dolayı kabulün, ahitte bulunan halîfenin ahdi ile ölümü arasında olması gerekir der.

1) imametın ahitte bulunan imamdan veliahta geçişin, önceden yapılmış bir kabulle gerçekleşmiş olması gerekir.

2) Veliahtlık hayati önem taşıyan bir vazifedir. Nitekim imam ancak imamet şartlarına haiz olan Müslümanların maslahatı için çalışan ve dinine güvenilen kimseye ahitte bulunabilir. Bu amaç ise ancak veliahtlığın halîfenin döneminde olmasıyla gerçekleşir. Böylece halîfenin vefatı ile imamet gerçekleşmiş olur. Öyleki hilâfet alanı geniştir ve ahitte bulunan imamın vefatı ile veliaht arasında birden gerçekleşmez çünkü İslâm ümmeti bir dönemi imamsız geçiremez.

3) Hilâfet, ahitte bulunan imam ile veliaht arasında yapılan bir akittir. Bu yüzden veliahtın, icab sona ermeden veya halîfe ölmeden ya da azledilmeden yahut gıyabından önce ahdi kabul etmesi gerekir. Şayet kabul ile icap aynı zamana denk gelirse o zaman hilâfet akdi sahih olur ve görev kabulle veliahta geçmiş olur. Bu görüşe göre ahitte bulunan imamın sebepsiz yere veliahtı görevden alması imkânsız hale gelir. Bunun sebebi ahitte bulunan imamın da şûra ehlinden biri sayılmasıdır. Nitekim malumdur ki şûra ehlinden kim imâmet akdine uygun görülürse tercihe bağlı olarak görevden alma yetkisine sahip olamaz fakat bazı âlimler bu görüşe itiraz ederek imametın veliahttan sonra tamamlanmayacağını ileri sürerler. Ama bu şûra ehlinin akdini yaptığı kimsenin imâmeti onun tercihi ile tamamlanabilir. Nitekim bu görüş daha isabetlidir.⁶⁸⁷

İlk dönem İslâm âlimleri veliaht belirtme işini İslâm siyaseti için bir tekâmül olarak bile görmüşlerdir. Maverdî; “Veliaht tayininin cevazlığı ve tayin olunduğu

⁶⁸⁷ el- Bedevî, *Velâyetü'l Ahd*, 42-44; Başoğlu, *Hilâfetin Sübut Şartı Olarak Bey'at*, 91.

ümmetin ittifakı ile sabit olduğu için meşrû bir iştir” der.⁶⁸⁸ Çünkü Hz. Ebû Bekir kendisinden sonra halîfeliği ashâbın huzurunda Hz. Ömer’e tevdi etti. Ashâb da halîfeye sağlığında çok güvendikleri için Ömer’e itaati vacib telakki etti.⁶⁸⁹ Burada bizim saltanat ve hilâfeti birbirinden ayırt etmemiz gerekir. Saltanat âdet olarak galibiyet ve zorlama yoluyla babadan oğula geçerek elde edilen ve ehlü’l-hal ve’l-akde müracaat etmeyen bir yönetim şeklidir. Hilâfet ise ancak ehlü’l-hal ve’l-akdin kabulüyle mümkün olan, ister seçim yoluyla isterse de birini vekil bırakma yoluyla olsun⁶⁹⁰ bu heyetin rızasını şart koşan İslâmî bir yönetim şeklidir. Çünkü şeriat halîfeyi seçme veya görevden uzaklaştırma yetkisini ulemâyaya vermiştir. Halîfelik babadan oğula geçebilecek bir makam değildir. Ehlü’l-hal ve’l-akd, bir adayın yöneticilik vasfına sahip olup olmadığını tespit eder ve aralarında yaptıkları bir sözleşme doğrultusunda bu adaya biat ederler. Bu sözleşme, seçilen yöneticiyi şeriatın gereklerini yerine getirmekle yükümlü hale getirir.⁶⁹¹ Yazılı bir İslâm anayasası olmasa da yukarıda bahsi geçen durum, sadece Râşid halîfeler zamanında mümkün olabilmiştir.

Bu kanaatin aksine veliahtlık uygulamasını ümmet için faydalı gören âlimler olmuştur ve onlar tespit ettikleri bu maslahatları şu şekilde ifade etmişlerdir.

Birinci maslahat: Veliahtlık imametin aralıksız devam etmesini sağlar. Öyleki halîfenin ölümünün peşisıra devlet başkanlığını veliaht devralır ve hilâfet kesintiye uğramaksızın direk veliahta geçer.

İkinci maslahat: Veliahtlık Müslümanların işinin muntazam bir şekilde yürütmesini ve onların birliğinin korunmasını sağlar.

Üçüncü maslahat: Veliahtlık, ümmetin bekasını zedeleyecek ihtilafi, çatışmayı, böbürlenmeyi, hilâfet makamı için yarışa girmeyi ve huzursuzluğu ortadan kaldırır. Çünkü insanlar kendilerini yönetecek bir halîfenin yokluğunda kaos ve karmaşa içerisine girerler.⁶⁹²

⁶⁸⁸ Mâverdî, *Ahkâm*, 45.

⁶⁸⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 531-533; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 129.

⁶⁹⁰ ed-Demici, *İmâmetü'l Uzma*, 49.

⁶⁹¹ Fildman, *İslâm Devleti*, 76.

⁶⁹² el-Bedevî, *Velâyetü'l-Ahd*, 52-53.

Bu maslahatların sadece muâsır krallık sistemlerini savunmak için söylenen gerekçelerden ibaret olduğunu iddia eden kimseler olsa da muâsır İslâm hukukçusu İsmail el-Bedevî bu görüşe katılmadığını belirterek, veliahtlığın halîfeliği devralmak için meşru bir yol olduğunu ve hukukçular arasında bu yolu gayri meşrû gören ya da en azından bu yol hakkında olumsuz görüş beyan edenlerin olmadığını ifade edip sözüne şöyle devam eder: “Çağdaş saltanat sistemlerinde devlet yöneticileri tahtı birbirine verâset ile devreder. Şöyleki halef, devleti seleften miras olarak alır. Hukukçular arasında bu yolla edinilen iktidarı mübah veya meşrû gören kimsenin olmadığını yoktur.”⁶⁹³ Görüldüğü gibi verâset yoluyla intikal eden hilâfet ile; seçim, tavsiye veya ittifak ile elde edilen hilâfeti birbirine karıştırmamak gerekir. Âlimler’in meşru gördüğü veliahtlık uygulaması, ehlü’l-hal ve’l-akd’in araştırması veya halkın seçimiyle gerçekleşen uygulamadır. Aksi takdirde halifenin sadece kendi iradesiyle ben falanca kimseyi veliaht ilan ediyorum demesiyle elde edilen hilâfet sahih bir uygulama olmamaktadır.

Biz de Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra uygulanan veliahtlık uygulamasının hemen hemen dünyanın her yerinde tatbik edilmiş olan verâset/saltanat sisteminden farkı olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü Ortaçağ’da hâkim olan krallık sistemi de verâsete dayanmakta ve iktidar genellikle babadan oğula intikal etmekteydi.

Bilhassa ibtidaî toplumlarda uygulanan bu yönetim sisteminde idareciler halk üzerinde mutlak otoriteye sahip olmuş, halk da idarecinin mutlak hakimiyetini kabul etmiş ve kanuna gelince onu da bizzat hükümdarın kendi mutlak arzusunun ifadesi şeklinde uygulanmıştır.⁶⁹⁴

Veliahtlık usûlünün caiz olup olmadığına dair farklı görüşler mevcuttur; ancak sonuç itibariyle cumhur, belirli şartların sağlandığı takdirde meşruluğu yönünde icma etmiştir. Halîfeden sonra veliahta biat etmek, bütün halkın onayından geçmek zorunda değildi. Sünnette de yeri olan bu uygulamaya göre halkın adına temsilci heyetinin biatı yeterliydi. Nitekim Sa’d b. Muaz’ın “Ensar yerine ben cevap veriyorum” sözüne mukabil ensarın sükût etmesi onların buna razı oldukları anlamını

⁶⁹³ el-Bedevî, *Velâyetü’l Ahd*, 54.

⁶⁹⁴ Devâlibî, *İslâm’da Devlet ve İktidar*, 31-32.

çıkartırken aynı zamanda Hz. Peygamber'in de ikrar etmesi bir temsilcinin hüküm verebileceği anlamına geliyordu. Eğer Rasûlullah'ın takrirî sünneti olmasaydı Rasûlullah; “Önce Ensarın görüşlerini dinleyelim” derdi. Aynı şekilde Hendek günü Benî Gatafan kabilesine gönderilen Medine'deki ürünlerin 1/3'ünü onlara vermeleri karşılığında onlardan kendisine ve ashâbına karşı savaştan grupları yalnız bırakmalarını isteyen sözleşmeyi, Hz. Peygamber'in Evs ve Hazrec temsilcileri Sa'd b. Muaz ve Sa'd b. Ubâde ile istişare etmesi de sünnette yeri olduğu anlamına gelmektedir.⁶⁹⁵

Ümmetin temsilciliğini yapma fikri, kaynağını sünnetten sonra icma'dan alır⁶⁹⁶ zira sünnet ve icma Kur'an'dan sonra hükümlerin en önemli ve güçlü delilleridir. İcmâ'ya gelince Nebî'nin “Ümmetim hata üzere biraraya gelmez.” Şeklindeki hadîsi ile sabittir ki; ümmetin hata veya dalalet üzere ittifak etmeyeceği⁶⁹⁷ dolayısıyla da bu temsilci heyetinin alacağı karar da gayri meşruluk olmayacağını göstermektedir.

Ümmetin temsilciliğini yapma fikri farzı kifayedir. Çünkü ümmetin bütün bireyleri aynı anda temsilcilik görevi yapamaz.⁶⁹⁸ Bu yüzden temsilcilik fikri kifâi olarak adlandırıldı. Yani ümmetin bir kısmı bu görevi yerine getirirse diğerlerinin üzerinden bu görev sakıt olur. İmam seçimine gelince, vekillik için imamla birlikte gerekli özel şartları taşıyan ve görevlerini en güzel şekilde yapmalarını sağlayacak birtakım özellikleri barındıran belli sayıdaki bir grubun sözleşme yapması gerekir.⁶⁹⁹ Velihtlık uygulamasının caiz olduğuna dair beyanatta bulunan bazı alimler biraz daha ileri giderek ehlü hal ve'l akd dediğimiz bilir kişilerin istişaresine gerek kalmadan da halîfeler kendi veliahtlarını seçebilir derler. Buna da Hz. Ebû Bekir ve Hz Ömer'in uygulamalarını örnek gösterirler.⁷⁰⁰ Fildman bu şekilde düşünen alimleri, Halîfeliği Hristiyanlıktaki “papa” kurumuna benzeterek halîfenin yönetme erkine sahip olmamasına rağmen hilâfeti bu erke sahip bir konuma getirdiği için eleştirir.⁷⁰¹ Bu

⁶⁹⁵el-Beyâtî, Münîr Hamîd, “Nazariyyetü'n Niyâbeti Ahdü'l Ümme fi'ş-Şerîati'l İslâmiyye”, *Mecelletü Külliyyeti'l Edeb*, Bağdat, 1974, 10.

⁶⁹⁶ el-Beyâtî, *Nazariyye*, 12.

⁶⁹⁷ el-Beyâtî, *Nazariyye*, 14.

⁶⁹⁸ Rayyıs, *İslâm Siyasi Düşünce Tarihi*, 170-171; el-Beyâtî, *Nazariyye*, 13-14.

⁶⁹⁹ el-Beyâtî, *Nazariyye*, 13.

⁷⁰⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 354; Maverdî, *Ahkâm*, 78; el-Bedevî, *Velâyetü'l-Ahd*, 84.

⁷⁰¹ Fildman, *İslâm Devleti*, 83-84; Misbah, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Mustafa Yalçın, İstanbul, 2011, 37-38.

uygulama bizim kannatimize göre de isabetli değildir zira Hz. Peygamber'den sonra halîfe tabiri İslâm Devletinin yönetiminden sorumlu kişi olarak görülürdü. O hem dinin ikame edilmesi hem de siyasî düzenin oluşmasında bir liderdi. Ancak Mansûr'la birlikte halîfelere kutsiyet de atfedilmeye başlandı. Mansûr oğlu için Mehdî, lakabını seçmişti ki bundan amaç muhtemelen Ali evladından Hasanîler'in iddiasını çürütmektir. Hasan b. Muhammed'in gizli bir yaşam sürmesi, taraftarlarının yakın bir zamanda ortaya çıkıp Müslümanların halîfesi olacağı umuduna sebep olmuştu. Mehdî'nin isminin Muhammed olması ve Hz. Peygamber'in bu konuda hadîsi olduğu düşünüldükçe ortalıkta yaygın olarak dolaşan söylemler, Mansûr'un bu lakabı seçmesinde etkili olmuştu. Nitekim Ca'fer el-Mansûr'un adı Abdullah, oğlunun adı ise Muhammed'di. Bu tarihten itibaren veliahta lakap vermek gelenek haline geldi.⁷⁰²

İslâm hukukuna uygun veliahtlık uygulaması şu şekilde olur: Halîfe ecelinin yaklaştığını hissettiğinde birini halîfe bırakmayı isterse seçilecek kimse hakkında ehlü'l-hal ve'l-akd ile müşavere eder ve bu makama uygun belirli bir şahıs üzerinde görüş birliği sağlanırsa ehlü'l-hal ve'l-akd de muvafakat ederse halîfe kendisinden sonra veliaht tayin eder.⁷⁰³

İmâmetin caiz olup olmadığına dair kesin bir nass bulunmadığından Müslümanlara yapıp yapmama konusunda belli bir sorumluluk yüklenmemiştir. Şayet yerine getirmezlerse günahkâr olmazlar; ancak gerek bireylerin gerekse toplumun bu konuya, koşulların gerekleri ve uygulama açısından yaklaşması gerekir. Çünkü zamanla koşullar ve gereksinimler değiştikçe gerekli yollara başvurmak elzem hale gelir. Yani yerine getirilmesi yasal bir zorunluluğa tabi olmasa bile çekimser kalmak büyük sorunlara yol açabilir.⁷⁰⁴ Her sistem kendi içinde şekillenir ve olgunlaşır. İslâmî sistem de bu şekilde gelişir ancak burada herşeyin menşei Allah'tır. Her hareket veya düşünce Ona istinad ettiği nisbette meşruiyet kazanır. Kabul görmenin tek şartı İslâmî nizama uymaktır. Halîfe bu sistemin icraası için öncelikli vasıta. Ona önem katan tek şey bu işte vasıta oluşudur yoksa halîfenin şahsi bir önemi yoktur.⁷⁰⁵ Şariate mutabık hareket etmek, halîfenin ulema nazarında meşruiyyetini sağladığı gibi ihlali

⁷⁰² Ghejne, *Succession to the Rule in Islam*, 55-56.

⁷⁰³ Demici, *İmâmetü'l Uzma*, 177

⁷⁰⁴ Rayyıs, *İslâm Siyasi Düşünce Tarihi*, 171.

⁷⁰⁵ Yılmaz, *İttihad-ı İslâm ve Hilâfet*, 30.

de halîfenin yüzüstü bırakılmasıyla sonuçlanır.⁷⁰⁶ Bu yüzden İslâm tarihi boyunca ulemâ hem idareciler hem de toplum nazarında çok güçlü bir nüfuza sahip oldu. Çünkü âlimlerin büyük kitleleri arkalarından sürüklemek gibi bir gücü vardı. Dolayısıyla İslâmî anayasal düzenden, onlar önemli bir güç kaynağı oldular

2.3.1. Veliâht Tayininde Aranılan Şartlar

Veliâhtte aranılan şartlara geçmeden önce bir veliâhtın nasıl olması gerektiğine değinmek gerekir. Hilâfete namzet gösterilmeye ehil olan kimse ki bu genellikle halîfenin çocuğu bunun yanı sıra kardeşi çok nadiren de olsa yeğeni ya da hanedanın başka bir üyesidir. Bu adaylar evvela diğer muhtelif adayların önüne geçmesini sağlayacak birtakım hasletlere sahip olmalılar. Onlar vakar sahibi, bilgili, kültürlü, dindar ve saygılı olmalıdır.

Bu kimseler resmî olarak veliâht olsalar dahi devletin herhangi bir vatandaş gibi ona boyun eğmeli, itaat etmeli ve saygıda kusur etmemelidir.⁷⁰⁷ Halîfenin huzuruna izinsiz girmemeli, Onun varisi olduğunu izhar etmemelidir.⁷⁰⁸ Halîfe'ye danışmadan herhangi bir karar vermemelidirler. Eğer hükümdar ile aynı yerde yaşıyorsa onun yediğini yemeli, onun içtiğini içmeli, onun kadar uyumalıdır. Halîfenin sevinçli ve hüzünlü günlerine eşlik etmelidir. Hükümdarın kızdığı kimseden razı olmamalı, bu kimse suçsuz dahi olsa halîfeye muhalefet olmamalı. Halîfeyi destekleyeninin yanında olup ona düşmanlık edene o da düşmanlık etmelidir.⁷⁰⁹ Anlatıldığına göre Yezîd b. Muâviye ile babası arasında sadece bir kapı vardı. İçeri girmek istediğinde “Cariye! Bak bakalım Mü'minlerin emiri kalkmış mı? diye sordu. Cariye gelip kapıyı açtı. Muâviye'yi Kur'an okurken buldu ve bunu Yezîd'e söyledi. O da içeri girdi. Bunun üzerine Muâviye “Oğlum! Halk ile aramda olduğu gibi seninle de aramda bir kapı var. Bu kapıdan hiç kimse izinsiz girebilir mi? diye sordu. Yezîd “Hayır, elbette giremez” deyince Muâviye “İşte senin kapında böyle olsun” diyerek onu uyardı. Aynı şekilde Hâdi de babası Mehdî'nin huzuruna izinsiz girmiş ve Mehdî onu “Sakın bir daha izinsiz girme, kapı sana açılmadan içeri gireyim deme” diyerek

⁷⁰⁶ Fildman, *İslâm Devleti*, 79-80.

⁷⁰⁷ Câhız, *Tâc*, 71; Sa'lebî, *Taht Âdabı*, 111

⁷⁰⁸ Câhız, *Tâc*, 71-72.

⁷⁰⁹ Câhız, *Tâc*, 71-72.

uyarmıştı. Vâsık da Mu'tasım hayatta iken durmaması gereken yerde beklerken görülmüş, hâcib onu durdurmuş ve "Öteye git! Kaçıl! Vallahi senden önce gelmemiş olsaydım sana yüz sopa vurdururdum" diyerek Vâsık'ı azarlamıştı.⁷¹⁰ Muâviye, oğlu Yezîd'i veliaht dahi olsa halktan herhangi birinden ayrı tutmamıştır Aynı şekilde Hâdî Mehdî'nin ikazına maruz kalmış Vâsık ise hâcib tarafından azarlanmıştı zira siyaset adabı bunu gerektirmekteydi.

İlk dönem kaynaklar verâset, veliahtlık ya da biatın usûlleri gibi konulara değinmekten genellikle kaçınmışlardır. Bunda yaşamış oldukları dönemin şartları ve muhtemelen iktidarın baskısı etkili olmuştur. Çünkü bu konular hiç şüphesiz herkesin cevazlığına dair icmâ edeceği ya da olumlu kanaat bildireceği konular değildi.

Veliaht seçiminde usûl şu şekilde olurdu. Halifenin kendisinden sonra veliahtlığa aday gördüğü kimseler ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından değerlendirmeye tâbi tutulur, birbirleriyle kıyaslanma sonucu hangisi daha faziletli ve üstün ise ona biat edilirdi. Bu durumda olan aday diğer adaylara tercih edilir ve heyet tarafından bu görev veliahta teklif edilir aday bunu kabul ederse heyet bağlılığını bildirerek ona biat eder ve halîfeliği gerçekleştirirdi. Şayet kabul etmezse kabulü için aday zorlanmaz aksi takdirde akd için hür ve rızasının olması şartı ihlal edilmiş olur. Cebir ve baskıyla kabul ettirilen bu görev meşru olmaz. Aday teklifi kabul etmezse başka bir aday için teklifte bulunulur.

Halîfe adaylarının ikisi ya da hepsi bu vasıflara hâiz ise ve veliaht olması için gerekli şartları taşıyorsa yaşça daha büyük olan tercih edilir. Yaşları eşitse daha olgun ve vakar sahibi olan tercih edilirdi. Durum bu olmakla birlikte elbette küçük olana da biat edilebilir. Eğer veliahtlardan biri bilgili diğeri ise daha cesur ise, zamanın şartları hangisini gerektiriyorsa o sıfat ve şartları taşıyan tercih edilir.⁷¹¹ Bu şekilde veliaht atanabileceğine dair icma olup sıhhati de ittifakla kabul edilmiştir. Buna delil olarak da 2 örnek gösterilir. Bunlardan ilki Hz. Ebû Bekir'in vefatından önce Hz. Ömer'i halîfe olarak göstermiş ve onun tayinini bütün Müslümanlar kabul etmiştir. Diğer

⁷¹⁰ Câhız, *Tâc*, 71.

⁷¹¹ Maverdî, *Ahkâm*, 7-8. Me'mûn'un zındık, hâricî ve Ali evladının çıkardığı isyanlarla uğraşması, onun kardeşine eğilim göstermesine sebep olmuştur. Çünkü bu kimselerin hakkından ancak cesur ve savaş bilgi ve tecrübesi iyi olan biri gelebilirdi.

örnek ise Hz. Ömer ‘i kendisinden sonraki halîfenin seçimini şuraya bırakarak şuranın seçtiği kimseyi bütün Müslümanların kabul etmesidir. Çünkü heyet üyelerinin hepsi inanç ve ahlâk yönünden zamanın en faziletli kişileri idi.

Veliaht usûlü ile bir aday belirlenecekse buna en layık, imamlık şartları en kuvvetli olanı arayıp bulması halifenin şahsı için vacip ve çok önemli bir vazifedir. Araştırmalar sonucu bir aday tespit edilirse duruma bakılır, tespit ettiği şahıs oğlu veya babası değilse ve seçmenler heyetine danışılmışsa veliahtı kabul etmek caizdir. Ancak veliaht tayin edilen kimseye biat edip etmemek hususunda seçmenlerin rızasının açıklamasının gerekip gerekmediğine dair görüş ayrılıkları vardır.⁷¹²

İmam seçiminde iki yol vardır. Bunlardan ilki; önceki imamın karar ve tayinidir. Mevcut imam kendisinden sonra kimin imam olacağını belirler. Hz. Ebû Bekir’in Hz. Ömer’i halîfe seçmesi ve onun halîfe olması gibi. Diğeri ise; mevcut imamın vefatı halinde ileri gelenlerin toplanıp ittifak ederek idareciliğe layık kişiyi seçmeleri ve ona tâbi olmalarıdır. Ehli sünnetin uygulaması budur. Bunda bir aykırılık yoktur. Bunun gibi Hz. Ömer’den sonra ümmet toplanıp Hz. Osman’ı halîfe yaptı ve ona bağlılık bildirdi. Üçüncüsü ise mevcut imamın vefatı halinde göreve layık kimse asker gücüyle İslâm ülkesi üzerinde zafer kazanıp başa geçtiğinde idareciliğinin kesinleşmesi ve fitnenin engellenmesi için ona bağlanmanın da kaçınılmaz olmasıdır.⁷¹³

2.3.2. Veliaht Tayin Edilene Biat Etmenin Hükümü

İslâm tarihinde en önemli siyasal değişim, dördüncü halîfenin öldürülmesi ile başladı. Bu aynı zamanda saltanatın başlangıç tarihi idi. Artık başta lakapları halîfe olan ama aslında sultan olan kişiler vardı. Bu Raşit halîfeler döneminden radikal bir kopuşu gösteriyordu.⁷¹⁴ Ölümünden sonra devlet başkanlığını oğlu Yezîd’e bırakan Muâviye’nin şer’î hilâfeti kaldırıp yerine mülk sistemini tesis ettiği kabul edilir. Bu doğrudur fakat Hz. Ali’nin şehit olmasından sonra hilâfete Hz. Ali’in yerine oğlu Hz. Hasan geçmişti gerçi Hz. Hasan’ı iş başına getiren Hz. Ali değil onun Kûfe’deki dostları ve taraftarları (Şîilere göre ise Allah, Rasûlü ve Ali’nin talimatı) idi. Ama yine

⁷¹² Maverdî, *Ahkâm*, 11-12.

⁷¹³ el-Amâsî, *Tuhfetü’l Umerâ*, 50-51.

⁷¹⁴ Azimli, *Halîfelik Tarihine Giriş*, 134.

de burada devlet başkanlığının babadan oğula geçişi olayı vardı. Şayet Muâviye'nin müdahalesi ve karşı çıkışı olmasa, hilâfet muhtemelen Ali evladının tasarrufuna geçecekti dolayısıyla Muâviye ve Yezîd'den önce Hz. Ali ve Hz. Hasan, halef-selef olmuşlardı. Üstelik Hz. Hasan'dan daha tecrübeli ve faziletli sahabîler hayatta idi.⁷¹⁵ Hz. Hasan'ın hilâfete getirilme düşüncesi Hz. Ali hasta iken kendisine sorulduğunda; Hz. Ali: “Bu mevzuda ne size emir veririm ne de bundan sizi men ederim. Siz kendi işinizi kendiniz daha iyi birsiniz”⁷¹⁶ diyerek seçimi halka bırakmış ve Hz. Ömer gibi kat'î surette oğlunun veliaht olma olasılığını reddetmemiştir.

Abbasî halifeleri de Emevîler gibi aile fertlerinden olan kimseleri bilhassa da çocuklarını veliaht tayin etme geleneğini devam ettirdi. Hatta bu durum veliahtların çok küçük yaşta seçilmelerine kadar gitti.

Hilâfet dini işlerin muhafaza edilmesi ve dünya işlerinin dinî bir siyasetle idare edilmesi hususunda şeriat sahibine niyabettir. Onun için bu makama hilâfet ya da imâmet, bu makamı işgal edene de halîfe ya da imam denmiştir.⁷¹⁷ Ehli sünnet âlimlerine göre ümmetin imam seçmesi vacip ve bu da istişare yani seçim ve ittifakla mümkün olur.⁷¹⁸ Emir seçmenin insanlar için farz olduğunu savunanlar da vardır. Gerekçeleri de İslâm'ın emirlerini hakkı ile eda etmektir.⁷¹⁹

Taftazanî, İslâm'da devletin varlığının zorunluluğunu ve dolayısıyla halîfenin gerekliliğini şu üç madde ile izah eder:

1. Devlet/halîfe zorunludur. Bu konuda sahabenin icma ve mutabakatı vardır. Halîfe seçimi o kadar önemlidir ki sahabe, Hz. Peygamber'in defin işinden önce halîfe seçimiyle meşgul olmuştur. Ayrıca vefat eden halîfenin cenazesi kaldırılmadan yeni halîfeye biat edilmiştir.⁷²⁰

2. İslâm ülkesini korumak, bunu sağlamak için ordu hazırlamak, cihad için orduyu cepheye sevk etmek farzdır ve bu farz devlet ve halîfe olmadan gerçekleştirilemez.

3. Zararı önlemek, faydayı temin etmek devlet ile mümkün olur. Devlet

⁷¹⁵ Uludağ, *İslâm Siyaset İlişkileri*, 61.

⁷¹⁶ Taberî, *Tarih*, IV, 112; Mesûdî, *Murûc*, II, 42; Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 94.

⁷¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 545.

⁷¹⁸ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 75; Uludağ, *İslâm Siyaset İlişkileri*, 99; Oral, “Halîfe'nin Görevleri”, *EKEV*, 386.

⁷¹⁹ Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, 19; Kerimoğlu, *İslâmi Hareketin Mahiyeti*, 112.

⁷²⁰ el-Ferrâ, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 195.

kötülük ve haksızlıkların işlenmesine engel olur. Suç işleyenleri cezalandırır, asayişî sağlar, can mal ve mülk güvenliğini temin eder. Bütün bunlar farzdır. Farzın yerine getirilmesini sağlayan devletin varlığı da farzdır.⁷²¹

Hiç şüphesiz toplum düzenini tesis etmek devlet eliyle sağlanabilir. Sahabenin Hz. Peygamberin defin işlerinden önce halife seçimine gitmesi, Hz. Peygamber'in gasli ve kefenlenmesiyle meşgul olacak sahabînin varlığındandır. Zira bu işlerle bizzat amcasının oğlu ve aynı zamanda damadı olan Hz. Ali ilgilenmiştir. Daha sonraki dönemlerde halîfenin ölümünden önce veliaht için biat alındı ki idarecinin ölümünden istifadeyle muhalefet gücün olası kalkışmaya teşebbüs etmesi engellenmiş olsun.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde dahi halîfenin ölümünden önce yeni halîfenin belirlenmesi asayişî temin ve muhtemel kargaşayı önlemek açısından zaruri görülmüştür. Emevî halîfesi Muâviye ile birlikte devlet başkanlığı babadan oğula ya da verâset yoluyla hanedandan başka bir kişiye intikal ile olmuştur. Sonuç itibari ile yeni halîfenin önceden belirlenmesi kaçınılmaz hal almıştır. Bütün bunları halîfelerin devletin bekası için gerçekleştirdiklerini bir kenara bırakırsak daha gerçekçi bir neden vardırki o da Hourani'nin ifadesiyle; bir hanedanın ilk amacı iktidarda kalmak istemesi"⁷²² tespitidir.

Birçok âlime göre devlet başkanı seçimi, eski halîfenin halîfeliğe layık gördüğü kimseyi tavsiye etmesiyle meşru olur. Tavsiye edilen bu kimse, ehlü'l-hal ve'l-akd'in de onaylaması ile hilâfete geçebilir. Şayet bu seçkin heyetin görüşüne başvurulmaz ve halife, veliahtı kendisi seçerse halk, kendilerini temsil eden bu heyetin onayı olmadığı için yeni halîfeyi meşrû olarak kabul etmez.⁷²³ Emevîler ve Abbâsîler döneminde hatta daha sonra kurulan devletlerde veliahtlık usûlüne dair resmi bir uygulama mevcut değildir. İslâm âlimleri tarafından bu uygulamanın meşruluğunun nasıl mümkün olacağı kurallar altına alınsa da uygulama da bunlar da dikkate alınmamıştır.

Âlimler veliahtlığın ne olduğu konusunda üç farklı görüş beyan etmişlerdir:

1. Grup: veliahtlığın bir tür akit olduğunu ileri sürerler. Bundan dolayı

⁷²¹ Taftazanî, *Sâduddîn, Şerhu Makâsıt*, İstanbul 1305, II, 274.

⁷²² Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 166.

⁷²³ Zeydan, *Fert Devlet Münasebeti*, 94.

veliahtın sözleşme şartlarının tamamlanması için veliahtlığı; onu tayin eden halîfenin akdi ile ölümü arasındaki süreçte kabul etmesi gerekir. Böylece imâmet görevi, veliaht tayin eden halîfe ölmeden veya görevden alınmadan yahut gıyabından önce veliahta geçmiş olur. Bu görüşe göre veliaht tayin eden halîfenin sebepsiz yere veliahtı görevden alması imkansız hale gelir. Ayrıca veliahtlık sisteminin; bir tür sözleşme olarak, şûraya dayanan İslâm Hukuk sisteminden verâsete dayanan baskıcı bir sisteme dönüşeceğini savunan âlimler de vardır. İsmail el-Bedevî bu görüşe itiraz ederek veliahtlığın bir akit olarak nitelendirilmesinin böyle bir sonuca yol açmayacağını savunur.

2. Grup: Veliahtlığın bir akit olmadığını fakat imâmet sözünü vermeye benzediğini ileri sürerler. Bu yüzden veliahtın, veliahtlık görevi ancak onu atayan halîfenin ölümünden sonra kabul etmesiyle sahih olur çünkü veliaht, onu tayin eden imam hayattayken imametten istifa edemez nasıl ki vasiyet, vasiyet eden kişi ölmeden gerçekleşmiyorsa iki imam da aynı anda göreve gelemez. Dolayısıyla nasilki vasiyet eden kişi vasiyi mirastan mahrum bırakabiliyorsa, veliaht tayin eden kişi de veliahtı görevden alabilir ve onu imametten uzaklaştırabilir. Bu yüzden veliaht ve imam arasında olan bu söz bir akit değil, sadece imamın veliahtı belirlerken yapmış olduğu bir tercihtir.

Birinci grubun savunucuları, halîfenin imamet için ehil gördüğü birini veliaht olarak belirlemesinin şûra ehlinin ve herhangi birinin istişaresine gerek duyulmaksızın tek başına imamet sözleşmesi için yeterli olduğunu savunurlar. Söz gelimi bu grubun savunucuları şu iki delille istişad etmişlerdir: Birinci delil; Müslümanların kendisine güvendiği imam onların dini ve dünyevi maslahatlarının güvencesidir. Bu yüzden onlara kendisinden sonra yönetim sorumluluğunu alacak ehil birini seçmesi daha evladır. Nitekim o, keyfi birşey için seçim yapmaz ve akrabasını tayin etmez. İkinci delil ise; Hz. Ebû Bekir'in Hz Ömer'i, Hz Ömer'in de altı kişilik heyeti tayin etmesi konusunda ümmetin rızasına başvurmamasıdır. İsmail el-Bedevî, veliahtlığın keyfiyet ile şûra ehlinin şahitliği ve ümmetin rızasını şart koşmanın birbirine karıştırıldığını ve dolayısıyla bu savunucuların hata yaptığını söyleyerek, veliahtlığı bir tür akit veya tercih görenlerin şûra ehlinin şahitliğini ve ümmetin rızasını şart koşmayabilirler der.

İkinci grup: bu kimseler ise acele edilerek ve tasarrufu bir şarta bağlanarak yapılan veliahtlığın bir takım şüpheler taşıdığını öne sürerler. Çünkü veliahtın

tasarrufu, onu tayin eden imamın ölümüne bağlıdır. Sözelimi buradan imamın hayatta iken ölümünden sonra halife olacak kimseyi veliaht tayin etmesi gibi bir sonuç ortaya çıkar⁷²⁴ ki bu doğru bir uygulama değildir.

Öncelikle istihlaf ve veliahtlığı birbirinden ayırt etmek gerekiyor. Âlimlerin ısrarla üzerinde durarak veliaht seçiminin meşrûluğuna dair delil getirdikleri Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulaması veliahtlık değil istihlaftır. İslâm âlimlerince de böyle bir seçim sahih ve meşrûdur; ancak halîfenin doğrudan kendi oğlu ya da aileden birini halîfe seçmesi veliahtlıktır ve bu, tamamen kendi ailesinin çıkarıdır, devletin bekası değildir.

Bazı araştırmacılar halîfenin kendisinden sonra gelene veliahtlığı devretmesinin doğu ve batıdaki Emevî saltanatında olduğu gibi verâset sistemine yol açtığını iddia ederler. Çünkü Emevî yönetiminin temeli sadece verâset sistemi üzerine kuruluydu. Aynı şekilde veliahtlık, yönetimin zorba ve zalim olmasına, haliyle şûranın ortadan kalkmasına ve İslâm yönetim sisteminin özünü yitirmesine yol açmıştır. Bu yüzden İsmail el-Bedevî veliahtlık sisteminin beş farklı noktada istihlaf sisteminden ayrıldığını öne sürer. Bu gerekçeler:

1. İstihlaf bütün müslümanların maslahatı içindir ama tevrîsü'l-imâme (veliahtlık) sisteminde amaç, imametın miras bırakıldığı ailenin (hanedan) menfaatini korumaktır.

2. İstihlaf sistemi Müslümanların hayrı, yararı için titiz bir araştırma süreci ve samimiyetine dayanır. Bu yüzden de veliaht olacak kişinin hilâfet şartlarını taşıması gerekir. Bunun yanısıra veliahtlık (tevrîsü'l-imâme) ise sadece akrabalığa dayanır ve İslâm hukukçularının hilâfet için belirledikleri şartların tahakkuk edilmesine bakılmaz.

3. İstihlaf sistemi İslâm hukukunda yönetimin temel esaslarından biri olan şûraya dayanır. Bunun yanında tevrîsü'l-imâme sistemi kibirlenmeye ve müstebit olmaya çağırın ırkçılığa davet eder. Aynı şekilde İslâm'ın kabul etmediği zalim ve sistemli sistemli hükümdar olmaya dayanır.

4. İstihlaf sistemi insanlardan ve halîfeden korkmadan seçime ve bütün müslümanların görüşüne başvurmayı öngörür. Bunun yanında tevrîsü'l-imâme yani veliahtlık sisteminde seçime ve müslümanların görüşüne yer verilmez.

⁷²⁴ el-Bedevî, *Velâyetü'l Ahd*, 18-21.

5. Müslüman âlimler istihlaf sisteminin meşrûluğu konusunda icma etmişlerdir. Fakat veliahtlık sistemi, şeriatın yönetimine ve dinin ruhuna tamamen ters düşmektedir. Aynı şekilde imamların; yöneticilerin seçimi konusunda birleşmiş oldukları yolla çelişir ve onlarda bulunması gereken şartlara bakılmaz çünkü şeriat, müslümanların yönetimine gelen kişi eğer ondan daha ehil birisi olduğu halde o bu görevi alırsa şüphesiz Allah Rasûlü ve müslümanlara ihanet etmiş olduğuna vurgu yapar. Zira Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kim müslümanların başına gelir de ondan daha iyi birinin geldiğini bildiği halde başka birini müslümanlara yönetici olarak atarsa, şüphesiz Allah’a peygamberine ve mü’minlere ihanet etmiştir.”⁷²⁵ Saltanat dediğimiz bu uygulamada hanedanın iktidarda kalabilmesi için her türlü gayri meşrû davranışlar sergilenirken kanun ve nizamlardan oluşan İslâm ahkâmı da çiğnenmiş olur.⁷²⁶ Bu bağlamda yukarıdaki hadîste bahsi geçtiği gibi halife, umûmun yararını değil kendi ailesinin çıkarını düşünerek şeriata muhalif davranır.

Hukukçular imamın biat akdi ile veliaht olarak sadece babasını veya oğlunu tayin etmesi konusunda üç farklı görüş bildirmişlerdir:

1. Görüş: imamın veliahtlık akdinin babasına veya oğluna münhasır kılması ancak şûra ehli ile istişare edip onların bunu hilâfete ehil görmeleri durumunda caiz olur ve böylece yapılan biat akdi de sahih olur. Bunun sebebi ise veliahtlık; şûranın tam anlamıyla tahakkuk etmesi ve hilâfet makamı gibi en yüksek makam için bulunması gereken şartların oluşması gereken bir yol olarak imamdan veliahta devredilir. Nitekim veliahtın ümmete atanması yönetimle gerçekleşir. Bu yüzden imamın töhmet altında kalma şüphesinden dolayı babasına veya oğluna ahitte bulunması caiz değildir. Sözelimi eğer basit ve hakir bir işte bile bir babanın oğluna veya evladın babasına ahitte bulunması caiz olmuyorsa bu durumda şanı yüksek ve en üstün makamlarda bunun gerçekleşmemesi daha evladır. Böyle durumlarda şûra ehlinin rolü, görülmek üzere mahkemeye taşınan davalardaki kadı'nın üstlendiği rol gibidir. Nasıl ki kadı, şahit bir baba veya bir evlat olduğunda söz konusu şehadeti reddediyorsa aynı şekilde ahdin de bir baba veya bir oğula yapılması durumunda şehadetteki güvensizlikten ve şeffaf olmamasından dolayı geçersiz olması gerekir. Çünkü insan tabiatı babaya yahut oğula

⁷²⁵ el-Bedevî, *Tevrîsü Reîsü'd-Devle*, 173-174.

⁷²⁶ Ağırakça, Ahmed, *Emevîler Döneminde Kıyâmlar*, İstanbul, 1992, 134.

veyahut selef ve halefi seçmeye meyillidir. Şu kadar varki imamın yönetim yetkisi ancak şûra ehlinin kararıyla sona erebilir. Bu yüzden ahde dışardan herhangi bir etkinin olmaması gerekir. Çünkü imâmet hakları ümmete has haklardır. Ancak şûra ehlinin rızası ve Müslümanlar'ın biatı ile hilâfet hükmünü icra edebilir.

2. Görüş: İmamın babasına ahitte bulunması caiz ama evladına bulunması caiz değildir. Bunun sebebi ise insan tabiatının babaya göre evlada daha meyilli olmasıdır. Bu yüzden genellikle edindiği herşey babaya değil de evlada yönelik bir yatırım olur.

Buna göre halifenin babasına ahitte bulunması şüpheden uzak bir davranıştır. Şayet babasına ahitte bulunursa şüphesiz bu ahit kendisinden sonra yönetimi babasına dayandırması konusunda kesin ve nihai bir ahit olur ama eğer evladına ahitte bulunursa bu durumda ahit; şüphenin bulunması ve kayırma ihtimaline karşı biat almak ihtiyaç olur.

3. Görüş: imamın gerek babasına gerekse oğula ahitte bulunması caizdir ve söz konusu ahitler sahihtir. Bu görüşün taraftarları şu delilleri esas almışlardır

Birinci delil imâmet için öngörülen sıfatlar ve şartlar herkesçe bilinmektedir. Nitekim bu özellikleri taşıyan birinin herhangi bir kimse tarafından aklanmasına gerek yoktur.

İkinci delil: imam ümmetin güvendiği kimsedir. Onların lehine ve aleyhine olan işleri icra edendir. Sözelimi makamın gücü nesebin gücüne galip gelir ve hilâfet emanetini de töhmet altında bırakmış olur. Bu durumda imamın babasına veya evladına yapacağı ahit, bunların dışındakilere yaptığı ahit gibi olur. Bu konuda İbn Haldûn imamın -babasına veya evladına ahitte bulunsun bile- töhmet altında bırakılmaması gerektiğini zikreder. Çünkü o hayatta olduğu sürece müslümanların nazarında güvenilir kimsedir. Fakat evla olan hayatından sonrası için hilâfet belli bir gruba münhasır kılınmasıdır.

Üçüncü delil: eğer bir kimse adalet ve istikamet sahibi sıfatlarlatanınıyor ve babası veya oğlu da onun adaletine şahitlik edilen aslın şهادeti, kendi fer'inin şهادeti ile sabit olmaz. Aynı şekilde şهادetine şahitlik edilen fer'in adaleti de kendi aslından şهادeti ile sabit olmaz.

Dördüncü delil: Müslüman kimsenin eman akdi için birinde gerekli şartları ve sıfatları ortaya koyan bir araştırmaya ve hayatının ayrıntılarına gerek duymaksızın

oğluna eman vermesi sahih olur.⁷²⁷

Hilâfetin verâsete dönüşmesi üç sebepten dolayı İslâm'daki, küllî kaidelerle ve İslâm hukukundaki genel ilkelerle çelişir:

1. Sebep: Bu sistem genel bir ilke olan şûrayı ve İslâm siyaset sisteminin dayandığı temel bir kaideyi yıkar. Çünkü genel yönetimin sorumluluğunu taşımak gibi kamu görevlerinin en tehlikelisi olan bir işte ümmetin ve şûra ehlinin görüşüne hiç bir şekilde değer verilmemektedir,

2. Sebep: Bu sistem İslâm hukukunun kabul ettiği ve buna göre hüküm verdiği eşitlik ilkesine de hanel getirir. Nitekim devlet başkanının görevi belli bir aile ile münhasır kılmaktadır. Bu ise, “halîfelik şartlarına haiz olan herkesin bu görevi alabileceğine” hükmeden İslâm hukukunun temel ilkerine ters bir işittir.

3. Sebep; imametın verâsetinden kastedilen “hilâfeti en iyi şekilde yürütebilen onun işlerine kâdir olan, ona daha ehil olan ve şartlarını en iyi şekilde taşıyan kimsenin bu görevi alabileceği” şeklindeki vasıflara haiz olmak değildir. Bilakis verâset sisteminde ulaşılacak istenen temel hedef; devlet başkanlığının babadan oğula devretme sürekliliğini korumaktır bir diğer ifadeyle bu görevi peşpeşe birbirine miras bırakacak belli bir hanedana has kılmış olmaktadır.⁷²⁸

Sonuç itibariyle bir kısım âlimler, veliahtlık sisteminin İslâm hukukunun kabul etmediği bir sistem olduğunu kaydeder. Çünkü veliahtlık sistemi, baskıcı sistemlere meşruluk hakkı vermektedir. Geçmişte de olduğu gibi günümüz yönetim sistemlerine de meşrû bir görüntü verir. İslâm'daki yönetim anlayışı, icma, şûra ehli ve ümmetin seçimine dayanan ve insanların rızasının olduğu bir sistemdir der.⁷²⁹ Bu sisteme gerekli şartları taşıdığı takdirde meşru gözüyle bakan âlimler ise ilk dönem İslâm tarihine bakarak iyi niyetle, devletin bekası için bu uygulamayı sıhhatli bulmuşlardır.

2.3.3. Birden Fazla Velihta Biat Etmenin Hükümü

İlk olarak Emevî halîfesi Muâviye b. Ebû Süfyan zamanında başlatılan veliaht usulü ondan sonra gelen halîfeler tarafından veliahtların sayıları artırılarak devam

⁷²⁷ el-Bedevî, *Velâyetü'l Ahd*, 73-76.

⁷²⁸ el-Bedevî, *Tevrîsü Reîsi'd-Devle*, 166-167.

⁷²⁹ el-Bedevî, *Tevrîsü Reîsi'd-Devle*, 177-178.

ettirilmiştir. Âlimlerin ekserisi; “Benden sonra halîfe falandır, eğer o ölürse onun ölümünden sonra falandır. Onun ölümünden sonra da falandır” derse böyle bir tayin işlemi caizdir derler. Buna delil olarak ise Hz. Peygamber’in Mûte Savaşı’nda Zeyd b. Hârise’yi komutan tayin ettiğinde; “Şayet şehit olursa onun yerine kumandan Ca’fer b. Ebî Tâlib, o da şehit olursa kumandan Abdullah b. Revaha’dır. O da şehit olursa Müslümanlar aralarından birini kumandan seçsin ve ona rıza gösterebilirler.”⁷³⁰ buyurmasını gösterirler. Zeyd kumandan olmuş, O şehit olunca sancağı, emir ve komutayı Ca’fer b. Ebî Tâlib devralmış, O da şehit olunca Abdullah b. Revaha devralmış o da şehit olunca Müslümanlar aralarından Halid b. Velîd’i komutan seçmişlerdir.⁷³¹ Hz. Ömer de Nihavend Savaşı’nda önce Huzeyfe el-Yeman’ı ardından da Nûman b. Mukarrin’i komutan seçmiştir.⁷³² Buna mesned olarak da Emevî halîfesi Süleyman b. Abdülmelik sırasıyla Ömer b. Abdülazîz’i ve Yezîd b. Abdülmelik’i veliaht seçmiştir. Aynı şekilde Abbâsî halîfesi Hârun er-Reşîd de sırasıyla oğulları Emîn, Me’mûn ve Mu’temen’i veliaht seçmiştir.⁷³³ Halîfe ölür ve bu üç veliaht da hayatta olursa hilâfet görevi bu kimselere sırayla geçer. İlk veliaht ölünce ikinci veliaht halîfe olur. Sıraya uyma konusunda hukukçulardan bazıları böyle bir uygulamayı doğru bulmayıp, şayet mevcut halîfe gönül rızasıyla kendisinden sonraki veliahtları vazgeçirebilirse yaptığı şey muteber olur derler ki es-Seffâh, Ebû Ca’fer ve İsa b. Mûsâ’yı veliaht seçmesine rağmen Ca’fer, İsa’yı azlederek yerine oğlu Mehdî’yi veliaht ilan etmiştir. Ca’fer’in bu uygulamasına hukukçular da itiraz etmemiştir. Şafii mezhebi ve Maverdî’ye göre de birden fazla veliaht seçildiğinde yeni halîfe tarafından önceden yapılan sıralama değiştirilebilir. Çünkü halîfelik görevi amme işlerindedir ve emirleri kesin hüküm ifade eder.⁷³⁴ Âlimlerin bu işin meşrûluğuna dair, Ebû Ca’fer’in İsa’yı hal etmesini göstermesi isabetli bir örnek olmamıştır. Çünkü İsa, kendi rızasıyla değil maruz kaldığı istihfaf, baskı ve tehdit sonucu bu işten feragat etmek zorunda kalmıştır. Yine de biz de ölmüş bir halîfenin sözünün geçerliliğinin devam edemeyeceği kanaatindeyiz. Babadan oğula verâset şeklinde ilerleyen bu yönetim anlayışına itiraz etsek de mevcut idare böyle bir uygulama yürütüyorsa; o halde yeni

⁷³⁰ İbnü’l Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 298.

⁷³¹ Maverdî, *Ahkâm*, 16.

⁷³² el-Bedevî, *Velâyetü’l-Ahd*, 95.

⁷³³ el-Bedevî, *Velâyetü’l-Ahd*, 95; Yılmaz, “Veliahd”, *DİA*, XLIII,29.

⁷³⁴ Maverdî, *Ahkâm*, 17.

halîfe ve ricâlinin görüşüne başvurulmalıdır. Birden fazla veliaht seçiminin geçerliliği şayet hilâfete geçen birinci veliaht, kendi veliaht adayını göstermeden vefat ederse vâki olur. İşte bu durumda eski halîfenin belirlediği ikinci veliaht, hilâfete geçebilir. Zaten tarihe baktığımızda da yeni halîfe, eski halîfenin veliahtını değiştirmeyi mutlaka planlamıştır. Kimisi bunu başarabilmiş, kimisi de bunu yapamadan vefat etmiştir ve birden fazla veliaht belirleme işi mutlaka veliahtlar arasında çekişmeye sebep olmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği gibi halîfenin birden fazla veliaht belirlemesi caizdir; fakat bu sayının sınırlandırılması ve imâmete uygun kimselerden olması gerekir. Ayrıca bu kimseleri belirlerken şûra ehlinin onay ve rızasından geçmesi gerekir ki bu heyet, İslâm toplumunu temsil eden kimselerden müteşekkildir.⁷³⁵ Söz gelimi Hz. Ömer'in yaptığı gibi hilâfet görevini şûra ehline tevdi edip onların belirlediği kimselerden en ehil olanını seçmesi için şûranın halîfeye şart koşması gerekir. Şayet halife vefat etmeden önce herhangi birini seçmemişse ve şûra ehli bir kişi seçerse onların seçimi caiz olmaz ama halîfe ölmeden önce birini belirlemişse şûra ehli ile istişare eder ve bu heyet önceliği halîfenin belirlediği kimseye verir zira halîfe nazarında o kimse hilâfete daha ehildir.⁷³⁶

Hz. Ömer hayatta iken belirlediği şûra ehli kimin halîfe olacağını istişare etmeye başlamışlardır. Abdullah b. Ömer onların hararetli bir şekilde konuştuklarını görünce “Siz hiç akletmez misiniz? Mü'minlerin emiri daha hayatta iken emir mi seçiyorsunuz?” demiş ve bu seslere Hz. Ömer uyanmıştı. Ömer onlara “Sakin olun. Eğer bana bir şey olursa Süeyb size üç gün halîfelik yapsın daha sonra kendi aranızda toplanarak karar verin ama eğer sizden kim istişare yapmadan emir seçerse derhal onun boynunu vurun.”⁷³⁷ Hz. Ömer'in vefatının ardından bu istişare heyeti Hz. Osman üzerinde mutabakat sağladı ve halife Hz. Osman oldu. Hz. Osman'ın şehadetinin ardından halk, Hz. Ömer'in seçtiği altı kişiden oluşan şûra ehlinin etrafında toplanmaya başladı. Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebi Vakkas gibi şûra'da bulunan sahabîlere halîfelik teklifinde bulunuldu.⁷³⁸ Hz. Ali de halk ısrarcı olunca Hz. Ali

⁷³⁵ Arabi, *İslâm'da Yönetim Sistemi*, 96.

⁷³⁶ el-Bedevî, *Velâyetü'l-Ahd*, 88.

⁷³⁷ el-Bedevî, *Velâyetü'l-Ahd*, 87-88.

⁷³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 227.

mescidde umumi biat olmadan böyle bir görevi kabul etmeyeceğini söyledi. Sonuç olarak Hz. Ali'ye biat edildi.⁷³⁹ Hz. Ali hilâfeti doğrudan oğullarına bırakmayı düşünmedi. Üstelik bu teklifte bulunanlar sahabenin önde gelen isimleriydi. Hz. Ali yine de seçimden yana oldu.

Abbâsîler veliahtlık seçiminde birden çok veliahtı aday gösterdi. Seffâh kardeşi Ebû Ca'fer ve yeğeni İsa b. Mûsâ'yı, Mansûr oğlu Mehdi ve ondan sonra yeğeni İsa b. Mûsâ'yı, Mehdî, İsa b. Mûsâ'yı hal ederek yerine oğulları Hâdî ve Hârûn'u, Hârûn oğulları Emîn (173/789), Me'mûn (182/798) ve Mu'temen'i de ölümünden beş yıl önce, veliaht yaptı.⁷⁴⁰ Halîfeler birden çok veliaht seçimini daha çok tedbir amaçlı yaptı. Veliaht adayının ölümü ihtimali ya da potansiyel adayın hırsını bastırmak için en az iki aday gösterdiler. Ancak bunun tezahürleri gerçekte beklenilenin tam tersi oldu. İlk aday hilâfete geçince ikinci adayı hal ederek kendi istediği kimseyi aday göstermek istedi ve verâset zincirini kırarak kendinden önceki halîfenin emrini çiğnemeye çalıştı. Bu tercih edilen adaylar genellikle de kendi oğulları oldu. Azledilen veliahtlar elbette bu durumdan memnun olmadılar. Hatta bu durum devletin rekabet halindeki bölgeleriyle özdeşleşmeye başlayınca bu rekabet çitası biraz daha yükseldi. Mesela Me'mûn Horasan'la bütünleşiyor ve rekabet biraz daha artıyordu. Sonuç olarak verâset mücadeleleri imparatorluk boyunca politik öneme sahip oldu ve bu da sivil savaflara sebebiyet verdi.⁷⁴¹ Daha önceden de belirttiğimiz gibi birden fazla veliaht bırakmak caizdir. Halkın bu veliahtlara biat edip etmemesine dair de üç görüş vardır.

1-Halîfenin belirlediği veliaht adaylarını şayet ehlü'l-hal ve'l-akd dediğimiz şûra heyeti onaylamazsa ve bu kimseleri ehil görmezse halkın biat etmesi doğru değildir.

2-Halîfe oğlu ya da babası gibi en yakınından veliaht seçerse bunlara biat etmek doğru olmaz çünkü halîfenin emri halkın iyiliğine ve kötülüğüne olan

⁷³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 190-191.

⁷⁴⁰ Hasan, İbrahim Hasan, Ali İbrahim Hasan, *Nizâmu'l İslâmiyye*, Kahire, tsz., 67; Beyyûd, *Er-Resâil'üs-Siyâsiyye*, 65.

⁷⁴¹ Bennison, *The Great Chaliphs*, 29.

hususlarda geçerlidir. Makam, nesebden daha üstündür ve yüklenmiş olduğu emaneti yani hilâfet görevini istismar etmeye ve kötü kullanmaya hakkı yoktur.

3-Halîfenin babasına yapılan biat akdinden ayrılmak caiz fakat oğluna yapılan biat akdinden ayrılmak caiz olmaz. Çünkü oğula olan temayülün babaya olan temayülden daha fazla olması fitrat gereğidir. Bu sebepten birey kazanmış olduğu ve razı olduğu şeylerin çokçasına babadan ziyade oğula devretmek ister.

Halîfenin asabesinden veya soyundan olan yakınlarından birine ya da kardeşine biatı, veliaht tayin edişi yabancı bir şahsı veliaht tayin edişi gibidir. Bütün bu sözler onlar için de geçerlidir.⁷⁴² veliaht tayin eden kimseye biat edip etmemek hususunda şûra heyetinin rızasının açıklamasının gerekip gerekmediğine dair 2 görüş vardır.

1-Basralı bazı hukukçular heyetin muvafakat göstermesi şarttır. Çünkü toplumun hakkı olan imam seçme meselesinde kendi aralarında seçtikleri seçmenler heyetinin rızası ve muvafakatı olmadan veliaht tayini toplumu bağlayıcı değildir.

2-Doğru olan ve yaygın olan görüş ise veliaht tayin ederse tayin edenin biatı imam olması için yeterlidir. Burada seçmenler heyetinin rızasını aramak doğru olmaz. Hz. Ömer'e yapılan biatta halkın rıza ve muvafakatına bakılmamıştır. Bu konuda imamın (halîfenin) sözü hepsinden tesirlidir.⁷⁴³ Aynı anda iki ve daha fazla veliahta biatı, hilâfetin tekliği prensibini bozacağından ötürü ilk dönem İslâm âlimleri kabul etmemiştir. Onlar bu konuda Hz. Peygamber'in: "İki halîfeye birden biat edilmişse sonrakini öldürün"⁷⁴⁴ hadîsine ve Ensar'ın Benî Sâkife toplantısında; "Bir emir sizden, bir emir bizden olsun" teklifini Hz. Ebû Bekir'in; "Emirler bizden, vezirler sizden"⁷⁴⁵ diye reddetmesi olayına dayandırmaktadırlar ancak Mu'tezile ve diğer bazı âlimler de Hz. Ali ve Muâviye'nin aynı anda halîfe olmalarını örnek göstererek iki halîfeye biatı kabul etmektedirler.⁷⁴⁶ Birden fazla veliahtın meşrû görülmemesine dair verilen örneklerin de buna rıza gösteren Mu'tezile'nin verdiği örneğin de konuyla tam

⁷⁴² Maverdî, *Ahkâm*, 12.

⁷⁴³ Maverdî, *Ahkâm* 12.

⁷⁴⁴ Müslim, *İmâre*, 61.

⁷⁴⁵ Takkûş, *Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 20.

⁷⁴⁶ Kallek, Cengiz, "Biat", *DİA*, İstanbul, 1992, c.VI, 123.

bağlantılı olduğu kanaatinde değiliz. Zira veliaht, halîfe yaşadığı sürece hukûki açıdan sıradan biri gibidir yani halîfenin sözünün üstüne söz söyleme hakkına sahip değildir. Elinde tuttuğu imkanlar tamamen halîfenin lütfu ile gerçekleşmektedir. Bu durumda halîfeliğin teklifine bir hanel gelmemektedir. Aynı şekilde Mu'tezile'nin Hz. Ali ve Muâviye'nin aynı anda bir süre halîfe olmalarına binaen bunu meşru göstermeleri de yerinde bir tespit değildir çünkü tarihte böyle bir olayın vukû bulması onun doğru bir uygulama olduğu anlamına gelmez. Toplumunu ikiye bölen ve iç savaşırlara sebebiyet veren bu olay, Müslümanların lehine değil ayhine olmuştur.

Kendisine veliahtlık verilen şahıs ölürse veya veliahtlık şartlarını kaybederse veliahtlık ikinci adaya geçer. İkincinin başına da aynı şey gelirse sıra üçüncüye geçer. Dolayısıyla halîfe, “benden sonra hilâfet falanca kişinin, ben hayatta iken o da ölürse bu sefer de falanın” diyerek hayatından sonrası için bir veliaht tayin ederse bu durum câizdir.⁷⁴⁷ Abbâsîler'in veliahtlık uygulamasını Emevîler'den ayıran tek özellik, mevcut haifenin sağlığında üç veliaht tayin etmesi ve her üçünün de halîfenin kendi oğlu olmasıdır.⁷⁴⁸

Üzerinde icmâ bulunan temel ölçüt, ümmetin bir ülkede veya bölgede birden fazla imamın varlığının caiz olmamasıdır. Çünkü böyle bir uygulama ümmet arasında anlaşmazlık ve bölünmeye sebep olacaktır. Emevîler ve Abbâsîler zamanında sanki bir çözümmüş gibi dayatılan veliahtlık uygulaması aslında tam aksine veliahtlar arasında çekişmelere sebep olan bir problem haline gelmiştir.⁷⁴⁹

2.3.4. Çocuk Veliahte Biat Etmenin Hükümü

Veliaht, halîfe ile gücü paylaşmamasına rağmen halîfe, onları yönetimi altındaki en önemli vilayetlere vali olarak atıyordu. Eğer onlar yetişkin değilse onların yanına özel hoca veya danışman atıyordu ve bu, Ümeyye oğullarından tevarüs eden bir uygulamaydı. Halîfeler böyle yaparak oğullarını hilâfete hazırlamayı amaçlıyorlardı.

⁷⁴⁷ Gümüş, *İslâmda İmâmet ve Hilâfet*, 246.

⁷⁴⁸ Kapar, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, 108.

⁷⁴⁹ Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 114.

Veliahtların bu vilayetlere vali olması sonunda gücün bölünmesine sebep oluyordu. Hârun er-Reşîd zamanında başlatılan bu gelenek ileride kardeşler arasında tüm ülkeyi etkileyecek sorunlara neden olacaktı. Hârun'dan sonra Mütevekkil üç oğlunu birden aday gösterdi. Her birini de imparatorluğun bir bölümüne atadı. Bu yüzden Müslümanlar onların Bizans çağdaşlarının bölünmezlik ilkesini uygulamada başarısız oldu.⁷⁵⁰

Muâviye'nin başlatmış olduğu saltanat modeline İslâm, fiilî bir durum olarak bakar. Yani bazıları veliahtlık uygulamasını Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarına dayandırarak savunurken bazıları da bu siyaset modeline karşı çıkmaktadır. Çağdaş araştırmacılardan Nevin Mustafa veliahtlık usûlünün aday gösterme ve bu aday göstermenin ümmetin kabulüyle sabit olması prensibinin, doğrudan birini halîfenin kimseye danışmadan veliaht seçmesiyle karıştırıldığını iddia ederek reddeder. Şöyleki, halîfelîğe aday gösterme işlemi, ümmet adına ehlü'l-ihtiyarın (seçmenler heyeti) yaptığı bir uygulamadır. Benî Sakîfe'de olan olay ile Hz. Ömer'in oğlunu istisna bırakarak, yedi kişilik bir şûra heyetini belirlemesi ve bu heyetin iki aday üzerinde yoğunlaşması bunun örnekleridir. Hz. Ömer'in Benî Sakîfe'de Hz. Ebû Bekir'e biat etmesi de aynı durumdur zira sahabenin ittifakı ile hilâfeti sabit olmuştur.⁷⁵¹

Veliahtlık uygulamasında zamanla birtakım değişiklikler meydana geldi. Başlangıçta, halîfenin kendi çocuğu bülüğa ermediği takdirde aileden bir başkasını birinci sırada, kendi oğlu ise ikinci sırada gösterilirken -nitekim Emevî halîfesi II. Yezîd kardeşi Hişâm'ı birinci sırada kendi oğlu Velîd'i küçük olduğu için ikinci sırada göstermişti- zamanla Hârun Reşîd zamanında olduğu gibi halîfe bülüğa ermemiş çocuğunu da veliaht göstermeye başlamıştır.

Hilâfetin sahih olması için halîfe adayında aranan şartlarda ittifakla sabittirki Halife adayı akıl bâliğ olmalı yani rüşdünü tamamlamış olmalıdır. Rüşdünü tamamlamamış bir birey değil halîfe olmak, kendi kararlarını almaya bile muktedir olmadığından bu ahitler yok hükmündedir. Tarih göstermiştir ki, böyle bir durumda

⁷⁵⁰ Ghejne, *Succession to the Rule in Islâm*, 56-57.

⁷⁵¹ Mustafa, *Muhalefet*, 161-163.

olan kimse devlet adına karar verme yetisine de sahip olmadığından, onun adına kararları vâsisi olarak kimi zaman halîfenin annesi, kimi zaman veziri ya da üzerinde nüfuzu olan herhangi biri almış, devlet bu kimselerin elinde oyuncak haline gelmiştir. Çocuk halîfenin başta olduğu bir devlet gerek hanedan arasında gerekse ordu içerisinde birçok ihtilafa ve gücü elde etmek adına iç savaşlara sebebiyet vermiştir. Çünkü hem hanedan üyeleri hem de devlet ricâli ve komutanlar, halîfeyi avuçları içine alarak iktidar hırsı uğruna kan dökmeyi göze almışlardır. Dolayısıyla İslâm devletini kalıcı bir zarara sokan ve hatta yıkılmasına sebebiyet veren bu uygulama her ne kadar âlimler ve İslâm hukukçuları tarafından reddedilse de devleti kendi mülkü olarak gören halîfeler, bu uygulamayı fiiliyata dökmekten geri durmamıştır.

2.3.5. Velihta Biatın Uygulanış Şekli

Türkçe de biat olarak kullanılan bu kelimenin aslı Arapça bey'at'tır. Bey'at kelimesi بيع - باع şeklinde yazılır. Lügat manası:1) İki tarafın bir anlaşmadan karara varması, 2) Bir şeyi, iki tarafın karşılıklı olarak değiş tokuş etmesi 3) Sözleşmenin iki taraf arasında tam bir rıza ile olması, alınan ve satılan bir şeyinde meblağının iki tarafın da bilincinde olmasıdır. Alıcı ile satıcı arasındaki itibar bu şekilde sağlanır. Her zaman mal takasında ya da karşılıklı mübadele sözleşmelerinde bu hukuka riayet etmek gerekir.⁷⁵² İslâmî ıstılahta ise, “Bir mükellefin, ehil bir cemaat (ehlü'l-hal ve'l-akd) tarafından tespit edilen imama (ulu'l-emr) itaat edeceğine ve sadık kalacağına dair söz vermesine bey'at denir.⁷⁵³ Genellikle Arapların yaptıkları ticarî anlaşmaları teyit amacıyla el sıkışmayı âdet edindiklerinden idare edenle idare edilen arasında bir nevi anlaşma niteliği taşıyan devlet başkanı seçimini de el sıkışmak suretiyle belirlemişler ve aralarındaki benzerlikten dolayı buna da bey'at demişlerdir.⁷⁵⁴

Bey'at üç rükundan meydana gelir. Bunlar: iktidara aday olan kimse, ikincisi ehlü'l-ha'l ve'l-akd ve son olarak da ümmetin cumhurudur.⁷⁵⁵ Ümmet adına veliaht belirleyen ehü'l-hal ve'l-akd, ittifak edilen bu aday için halktan biat almalıdır.

⁷⁵² Abdurrahman, *Bey'atü fi'n-Nizâmü's-Siyâsiyye*, 30.

⁷⁵³ Kerimoğlu, *İslâmî Hareketin Mahiyeti*, 121.

⁷⁵⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 577-579; Kallek, “Biat”, *DİA*, VI, 120-121.

⁷⁵⁵ Abdurrahman, *Bey'atü fi'n Nizâmi's Siyâsiyye*, 34.

İki türlü biat şekli vardır. Bunlar bey'atü'l-has (özel biat) ve bey'atü'l-amme (genel biat)'dir. 1-Bey'atü'l-has, İslâm ümmeti içerisinde ehlü'l-hal ve'l-akd uygulardı. Bu biat ile heyet (ehlü'l-hal ve'l-akd)'in imamın şahsı hakkındaki muvaffakiyetlerinin ilanı mesabesindedir. Bu biat, bey'atü'-amme yani genel biat öncesi bir mukaddime gibidir ne varki bu biat zorlama olmaksızın hür iradeyle olmazsa şer'î beyan sayılmaz. 2-Bey'atü'l-amme (umûmi/genel biat) ise bey'atü'l-has'tan sonra gelir ve hem şehirler hem de köylerde yaşayan insanların biatıdır. Halîfe bu biatı halktan kendisi ya da kendisi adına biat ile görevlendirdiği kişi vasıtasıyla alırdı. Bu biat idareci oluşunun, halîfeye itata ve emrettiği şeylere tabi olup İslâm toplumuna karşı çıkmayacağını da ilanıdır ancak eğer imam başkasına galebe çalarak başa geldiyse bey'atü'l-has, umûmi biatın yerine geçecek şekilde kapsayıcı olur.⁷⁵⁶

İslâm tarihinde biat, Hz. Peygamber'in akabede aldığı biat ile başlamıştır. Hz. Peygamber bilhassa dinî sıfatı ile bir peygamberdi ve kendisine inananlar grup halinde ya da tek tek biat ediyorlardı⁷⁵⁷. Daha sonra da Hulefâ-i Râşidîn döneminde halife daima biatla vazifeye gelmiştir.⁷⁵⁸ Halifelere biat yemini, devletlerin ve durumların değişmesine göre şekillere bürünmüştür.⁷⁵⁹ Önemli olan şey biatte seçim ve bağlılık iradesinin belirtilmesidir. Bu sebeple biatın icrası için belli bir şekle uymak gerekli görülmemiştir. Hz. Peygamber ve dört halife zamanındaki uygulama genellikle el sıkışma şekliyle ya da bazı durumlarda sözlü şekilde olmuştur. Kadınlardan biat alırken de bir bez üzerinden Mûsâfaha yaptığı veya bir kap suya birlikte ellerini soktukları bilinmektedir. Biat Hz. Peygamber ve dört halife döneminde mescitte halkın katılımına açık olarak yapılırdı. Rasulullah döneminde biate katılan kadınların ilk halife döneminden itibaren fiilen uygulamanın dışında tutulduğu görülür.⁷⁶⁰

Emevîler zamanında yapılan biat, genellikle dört halife döneminde uygulanan biat şekline benzemektedir.⁷⁶¹ Bu zamanda biat törenlerinin camilerde yapılması, halifelerin minberde dinî içerikli konuşma yapmaları ve Kur'an-Sünnet üzere biat

⁷⁵⁶ Abdurrahman, *Bey'atü fi'n-Nizâmü's-Siyâsiyye*, 34-35.

⁷⁵⁷ Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, 19.

⁷⁵⁸ Kallek, "Biat", *DİA*, VI, 123.

⁷⁵⁹ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 172.

⁷⁶⁰ Kallek, "Biat", *DİA*, c.VI, 121.

⁷⁶¹ Kapar, *Bey'at ve Seçim Sistemni*, 127.

almaları biate şer'î bir nitelik kazandırmak amacı taşımaktadır.⁷⁶² Her türlü merasim ve törende veliaht, halîfenin yanında otururdu.⁷⁶³ Zamanla devlet topraklarının genişlemesiyle halk halîfelere doğrudan biat etmemiştir. Halîfe adına bazen halkın ileri gelenleri⁷⁶⁴ bazen de valiler halktan biat almışlardır.⁷⁶⁵ Emevîler biat merasimlerinde katılımın fazla olmasına çok özen göstermiştir. Bunun sebebi, yeni halîfenin iktidarının “şûra” ilkesine uygun olduğu izlenimini vermek, söz konusu biatla yasallaştırılmaya çalışılan yeni yönetime itaatın zorunluluğunu hatırlatmak ve işleyen veliahtlık sistemine ilişkin eleştirilerin önüne geçmektir.⁷⁶⁶ Biat merasimlerinde Emevîler'den itibaren “biat resmi” veya “biat hakkı” uygulaması görülmektedir. Bu âdet, biat alan halîfenin başta askerler olmak üzere devlet ricali ve çeşitli kesimlere ulûfe (bahşiş) dağıtmasıdır.⁷⁶⁷ Veliaht seçilene biat etme usulü hemen hemen halîfe için yapılan aynıydı.⁷⁶⁸ Emevîler'e baktığımızda bu uygulama kısmen daha sade yapılırdı oysaki Abbâsîler bu uygulamayı daha kapsamlı hale getirdi. Yazılı bir metnin yanısıra bizzat halîfenin başkanlık ettiği bir törenle veliaht adayı halka duyurulurdu.⁷⁶⁹

Biat merasiminde hiyerarşik bir usul takip edilirdi. Öncelikle devlet büyükleri ve ikinci derecede devlet memurları biat ederdi.⁷⁷⁰ Bu resmi görevlilerin başında vali bulunurdu.⁷⁷¹ Bu devlet erkânı sırasıyla asker, komutan ve Bağdat kadılarında oluşurdu. Çoğunlukla ordu kâtibi biat edenlere yemin ettirme görevini üstlenirdi.⁷⁷² Halîfeye kendi sarayında biat alınırsa hilâfet alayı halîfenin evine getirilirdi. Bu alay yerli birçok attan oluşur, her atın başında da süslü elbiseler giymiş birer seyis bulunurdu. Halîfe kendisine tahsis edilen ata biner ve devlet büyükleri de atlı olarak etrafında toplanırdı. Halîfenin önünde, elinde mızrak olan bir adam yürür, yolun iki

⁷⁶² Özkan, “Biatın Fonksiyonu”, *HÜİFD*, 124.

⁷⁶³ Üçer, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 92.

⁷⁶⁴ İbn Abdîrabbîh, *İkdü'l Ferid*, IV, 369; el-Fıgyü, *Devletü Abbâsîyye*, 90.

⁷⁶⁵ Takkuş, *Devletü Ümevîyye*, 399.

⁷⁶⁶ Özkan, “Biatın Fonksiyonu”, *HÜİFD*, 123.

⁷⁶⁷ Kallek, *Biat*, *DİA*, c.VI, 123.

⁷⁶⁸ Dozy, *İslâm Tarihi*, I, 488.

⁷⁶⁹ Ayalon, “Wali al-ahd”, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden 2001, XI, 126.

⁷⁷⁰ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 172.

⁷⁷¹ el-İmâme, 164-166; *İkdü'l Ferid*, IV, 369.

⁷⁷² Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 172. Abbâsîler zamanında biat yemini şu şekilde yapılırdı: “Allah'ın kitabı ve elçisinin sünneti ve Peygamber'in ehli beytinden er-Rıza'ya itaat üzere size biat ediyorum. Bana sizin üzerinize Allah'ın ahdi mîsaki, talak, itâk, Beytullah'a kadar yayan gitmek olsun, başınızdaki idareciler size vermeden onlardan maaş, yiyecek istemeyeceksiniz.”

tarafında da askerler saf tutardı. Hilâfet alayı bu düzen içinde asker safları arasında Bağdat'ta bulunan hilâfet sarayına giderlerdi ve burada tebrik töreni başlardı.⁷⁷³ Atama işi devletin tamamına yayılırdı. Velihta ait bir saray, rical ve danışman tahsis edilirdi. Ülke çapında onun adına okutulan hutbe dışında imparatorluk sancağı ve paraların üzerine de veliahtın ismi yazılırdı.⁷⁷⁴ Halîfeye biat töreni sona erince kendisine birtakım lakaplar arz edilirdi ve halife bu lakaplardan birini seçerdi.⁷⁷⁵ Lakap işi ise ilk olarak Abbâsî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında başlatılmıştır.⁷⁷⁶

Hilâfet verâset biçimine döndükten sonra da halîfeler kendi oğulları ve yakınlarından kimseleri veliaht tayin ettikleri sırada halîfelere biat edilirken yapılan tören gibi birtakım törenler düzenlenirdi. Çoğunlukla halîfeler veliahta biat etmeden büyük devlet adamları ve tecrübeli kimselerle istişare ederdi.⁷⁷⁷ Veliht tayini bir ahitname ile kayıt altına alınır ve bu yazılı belgeler mühürlendikten sonra veliahtın kendisine ya da henüz aday küçükse onun vasisine emanet edilirdi.⁷⁷⁸ Kimi zamanda bu belgeler gizli bir kasada, mescidde ya da Kâbe'de emniyetli bir mekânda saklanırdı.⁷⁷⁹ Biat akdinin yazı ve metinle teşviki Emevîler zamanına rastlamaktadır. İlk defa Emevî valisi Haccac b. Yusuf, Halîfe Abdülmelik b. Mervan adına zorla aldığı biatları yeminle tasdik ettirmeye ve yazılı olarak düzenlemeye başlamıştır.⁷⁸⁰ Bu ahitnamelerin içeriğinde halîfe ile veliahtın isimleri, lakapları ve veliahtın halîfeliği kabul ettiğini beyan eden lafızlar ve şahitlerin isimleri yer alırdı.⁷⁸¹ Veliht için yapılan biat töreni Emevî halîfesi Abdülmelik b. Mervan zamanında başlamıştır. Törenin ardından bu atama, valilere bildirilir ve onlardan halîfe adına halktan biat almamaları istenirdi. Biat merasiminde kullanacağı bir lakap verilirdi. Abbâsîler döneminde veliaht tayin edilenlere bazen siyah bazen de siyah olmak üzere iki sancak verilirdi. Siyah sancak veliahtlık, beyaz sancak ise görev anlamına gelmekteydi.⁷⁸²

⁷⁷³ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 173.

⁷⁷⁴ Ayalon, "Wali al-ahd", *EI*, XI, 126.

⁷⁷⁵ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 172.

⁷⁷⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l A'sâ*, IX, 280; Maverdî, *Ahkâm*, 17; Yılmaz, "Veliht", *DİA*, XLIII, 29.

⁷⁷⁷ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 173; Yılmaz, "Veliht", *DİA*, XLIII, 29

⁷⁷⁸ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 174.

⁷⁷⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 470.

⁷⁸⁰ Başoğlu, *Hilâfetin Sübut Şartı Olarak Bey'at*, 88; Kallek, "Biat", *DİA*, c.VI, 121.

⁷⁸¹ Kalkaşendî, *Subhu'l A'sâ*, IX, 280.

⁷⁸² Taberî, *Târih*, IX, 176; Kapar, *Bey'at ve Seçim Sistemi*, 109.

Abbâsîler'in ilk yüzyılında veliahtlar genellikle Sûriye, Ermenistan veya batıdaki vilayetlere gönderilirdi. Bu dönem, veliahtlık uygulamasının zirve yaptığı dönemdir ancak Abbâsî hakimiyetinin sultana bağlandığı dönemde bu uygulama değerini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır.⁷⁸³

3. VELİAHTLARIN BELİRLENMESİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER

3.1. Nesebin Etkisi

Arapların aşırı derecede soy (neseb) davası gütmeleri onların kabile kabile kabuklarına çekilmesine ve dolayısıyla bir devlet olmalarına engel oluyordu.⁷⁸⁴ Soylarıyla övünen Araplar, Ensab ilmine, gerek cahiliyye döneminde gerekse İslâm'dan sonra önem vermeye devam ettiler. Her ne kadar Hz. Peygamber asabiyetten Müslümanları men etmeye çalışsa da nesebin etkisinin hâlâ devam ettiğini henüz Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Benî Sakîfe'de toplanan sahabenin tutum ve söylemlerinden anlamaktayız. Ensab ilmi İslâm'dan sonra da çocuklara bir ders gibi öğretilen ve övünme aracı olarak kullanılan bir ilim oldu. Neseb o kadar önemliydiki Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht olarak seçmesi dahi, iktidarın başka bir aileye intikalini engellemekti. Aynı şekilde el-Mansûr'un Mehdî'ye yaptığı nasihatler arasında ehlibeytine hürmet göstermesi, onlara öncelik verip bol bol ihsanlarda bulunması ve önemli makamlara onları ataması⁷⁸⁵ talimatlarını vermesi de nesebin ne kadar önemli olduğunun göstergesiydi.

Bir halîfede bulunması gereken şartları sıralayan âlimler dahi bu şartlara halîfenin Kureyş'ten olmasını zarûri bir faktör olarak eklemişlerdir. Ancak bu husus İslâm'ın ruhuna ve esaslarına aykırı bir durumdur.⁷⁸⁶ Câbirî de "İmamlar Kureyş'tendir"⁷⁸⁷ hadîsini ilk dönem kaynaklarda Hz. Ebû Bekir'in Ensar'a böyle bir hadisin varlığını öne sürmek ve nassla bunu temin altına almak varken bunu gündeme getirmemesinden ve bu hadisin yer aldığı kaynakların Abbâsîler döneminde

⁷⁸³ Ayalon, "Wali al-ahd", *EI*, XI, 126.

⁷⁸⁴ Hamîdullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdâresi*, İstanbul, 2012, 69.

⁷⁸⁵ Dûrî, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 82.

⁷⁸⁶ el-Arabî, *İslâm'da Yönetim*, 100.

⁷⁸⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, XIX, Hadis no:27015 (12332), 207.

yazıldığından yola çıkarak hadisi sahih kabul etmez.⁷⁸⁸

Hilâfetin saltanata dönüşmesi, yönetimin belli bir aileye münhasır kılınması anlamına gelmektedir. Abbâsîler de halîfeler kendilerinden sonra kimin halîfe olacağına kendileri karar verse de kimi zaman ailesinin isteği ve baskısına maruz kalmış ve bu doğrultuda karar vermişlerdir. Bu, halîfenin hilâfeti aile dışında birine tevdi edeceği anlamına gelmemelidir. Me'mûn'un Ali er-Rıza'yı veliaht yapma girişimi hariç hiç bir halîfe, hilâfetin ailesi dışında birine devredilmesine değil teşebbüs etmek, bunu aklından dahi geçirmemiştir. Bizim nesebden kastımız bizzat veliaht adayının annesinin hanedan ailesinden gelmesidir. Devlet yönetimi gibi ağır mesuliyet isteyen bu iş dahi halîfelerin zaafı ve hanedan ehlinin hırslarına yenik düşerek, hanedan kanı taşıyan annenin çocuğuna tereddütsüz biat edilmesine sebep olmuştur.

Abbâsîler iktidara geçerken hilâfetteki miras haklarını kanıtlamayı soylarına dayandırarak başarmışlardır. Bu onların işini de kolaylaştırmıştır. En büyük rakipleri olan Ali evladı dahi Abbâsîler'in bu iddialarına itiraz edememişlerdir zira kendileri de imâmet teorilerini tamamen soya dayandırarak izah etmektedirler.⁷⁸⁹ Abbâsîler'in ilk yüzyılına baktığımızda Ebu'l-Abbas, Mehdî ve Emîn'den başka annesi ümmü veled olmayan halîfe yoktur. Tarih kiatlarının hepsinin ittifakla üzerinde durduğu şey ise bu üç halîfeyi hilâfette öne geçiren hususun anneleri tarafından da Abbasî soyuna mensup olmalarıdır. Fethi Polat; bir köke mensubiyetin üstünlük aracı olarak ilk olarak şeytanla başladığını söyler ve şeytanın ateşten yaratıldığı için çamurdan yaratılan bir varlığa secde etmek istemeyerek bunu başlattığı yorumunda bulunur.⁷⁹⁰

Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Emîn'in annesi Zübeyde bint Ca'fer el-Mansûr, Emîn'i, Hârun'un hilâfetinden kısa süre sonra dünyaya getirmiştir. Böyle bir anneden doğmuş olması, Emîn'in kendisinden birkaç ay önce dünyaya gelen ve annesi cariye olan Me'mûn'a tercih edilmesine neden olan en büyük faktör olmuştur. Emîn'e 173/789-790 tarihinde biat alınmıştır.⁷⁹¹ Me'mûn'un ikinci veliaht olmasındaki husus ise onun zeka ve yetenekleri sayesinde halîfe ve devlet erkanının dikkatini çekmiş olmasıdır. Emîn hilâfete geçince kardeşini veliahtlıktan azledip henüz bülûğa ermemiş

⁷⁸⁸ Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akl*, 176-179.

⁷⁸⁹ Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akl*, 426-427

⁷⁹⁰ Polat, "Soy İddiası", *SÜİFD*, 19.

⁷⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 9; Zettersteen, "Emîn", *İA*, IV, İstanbul 1977, 258.

çocuğunu veliaht yapmak istediğinde de devlet erkanının Emîn'i desteklemelerinin tek sebebi, Arap asabiyetinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü Emîn asil bir Araptı ve Fârisî tesirinden bıkan ve onların egemenliğini kıskanan Araplar için Emîn, Arap egemenliğinin tesisi açısından önemli bir simgeydi.⁷⁹²

Ali b. Mûsâ'ya, Me'mûn'un: "Neye dayanarak hilâfetin sizin hakkınız olduğunu iddia ediyorsunuz?" sorusuna Ali b. Mûsâ: "Ali'nin Hz. Peygamber'e olan yakınlığına ve Fatıma'nın neslinden olamamıza dayanarak..." cevabını vermiş bunun üzerine Me'mûn: "Bu iş eğer sadece akrabalık meselesi ise Hz. Peygamber'in akrabaları arasında ona Ali'den daha yakın veya Ali'yle eşit yakınlıkta olan insanlar var fakat hesaba katılan şey bu değil de sadece Fatıma'nın soyundan olmak ise, Fatıma'nın hakkı kendisinden sonra Ali'ye değil, oğulları Hasan ve Hüseyin'e geçmiştir. Bu da Ali'nin hayattayken ve sağlıklıları yerindeyken oğullarının haklarını gasp ettiği ve kesinlikle hakkı olmayan bir işi ele geçirdiği anlamına gelir." Me'mûn'un bu cevabına Ali b. Mûsâ cevap verememiştir.⁷⁹³ Öyle görünüyorki nesebini öne atarak makam elde etmek, insanların taltifine mazhar olmak ve bununla gurur duymak Abbâsî Devleti'nin tamamında yadırganmayan hatta her fırsatta gündeme getirilen bir durumdu.

Me'mûn'un Ali b. Musa'yı veliaht seçmesinin sebebi olarak kaynaklar, Me'mûn'un Abbasoğulları ve Ali evladı soyundan gelenler arasında Ali b. Musa'dan daha faziletli ve takva sahibi birisini bulamadığını gösterir.⁷⁹⁴ Önce Me'mûn'un Ali b. Musa'yı her ne sebepten olursa olsun veliaht göstermesi, sonra mihne davasında direktmesi Me'mûn'un izlediği politikanın farklılığını gözler önüne sermektedir. Me'mûn'un birçok ilimle ilgilenmesi ve devlet adamlarının etkisinde kalması onun böyle kararlar almasında etkili olmuştur.

3.2. Hanedandaki Hanımların Etkisi

Tarih boyunca bir çok devletler kurulmuş bir çok devlet de son bulmuştur. İster tarihe yön veren devletler olsun ister küçük çaplı ve az ömürlü devletler olsun bu devletlerin yönetimlerinde mutlaka kadının da parmağı olduğunu görürüz. Kimi

⁷⁹² Dûrî, *Asru'l Abbasîyyu'l Evvel*, 157.

⁷⁹³ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, II, 140-141; İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, II, 209.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 379.

kadınlar, zekası ve ileri görüşlülüğü sayesinde hükümdara başarı elde etmesinde katkı sağlamışken, kimi kadınlar da ağır basan duygusallığı ve hırsı yüzünden hükümdarın hatalı kararlar almasına neden olmuştur. Nitekim “sultanın saltanatı neyle tamam olur neyle devam eder?” diye Behram Gûr’a sorulduğunda O: “Altı şeyle; sultanın sırrını saklayan iyi bir vezir, sultanı ihtiyaç anında kurtaran bir at, düşmanı çabuk öldüren bir kılıç, göstermesi kolay olan bir mal, sultana arkadaş olan güzel bir eş, sultana yarayacak iyi yemekler yapan bir aşçı...” diye cevap vermiştir.⁷⁹⁵ İslâm tarihine baktığımızda da bu durum değişmemiştir. Hz. Peygamber eşi Hz. Hatice’nin tavsiyelerine riayet etmiş,⁷⁹⁶ kadınlara da seçme hakkı vererek onlardan biat almıştır. Bu biatlar ilkin Mekke döneminin sonlarında Akabe Biatları dediğimiz gün olmuş ve kadınlar da biat etmek için hazır bulunmuşlardır. Yine Hz. peygamber Ensar kadınlarından biat alması için vekaleten Hz. Ömer’i Medine’ye göndermiştir.⁷⁹⁷ Bu biatların siyasî değil, dinî olduğu iddia edilse de bu görüş isabetli değildir. Çünkü Hz. Peygamber’e biat edilmesini içeren âyetlerde O’nun devlet başkanlığına dair de hükümler yer alır.⁷⁹⁸ Hz. Peygamber’in eşleri dinî anlatma ve tebliğ etme hususunda kendisine yardımcı olmuşlardır. Asr-ı Saadet’te hanımların siyasette aktif rol oynadığına şahit olmasak da kadınların da fikirlerinin alındığı bir gerçektir. Nitekim Hz. Peygamber’in eşlerinden Ümmü Seleme Hudeybiye günü ortaya çıkan bir sorun hususunda görüşünü beyan etmiş, Hz. Peygamber de onun sözünü dinleyerek problemi çözmüştür.⁷⁹⁹

Hulefâ-i Râşidîn dönemine baktığımızda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in hanım sahabîlerle istişare ettiğini görmekteyiz. Hz. Osman’ın hilâfeti döneminde ise hanımlar sadece müşavere rolü üstlenmemiş siyasete de yön vermiştir. Halîfenin akrabalarına karşı yumuşak tutumu, sahabenin önde gelenlerinden Ebû Zer el-Ğıfari’nin Rebeze’ye sürgün edilmesi, Beytü’l mâl’in gelirlerinden akrabalarını zengin etmesi gibi hususlardan kaynaklı olarak Hz. Aişe’nin Hz. Osman’a itiraz etmesi, yine Hz. Osman’ın evinin muhasara altına tutulduğunda sahabenin Hz. Peygamber’in

⁷⁹⁵ el-Amâsî, *Tuhfetü’l Umerâ*, 118.

⁷⁹⁶ Sabuncu, *Hz. Hatice*, 134.

⁷⁹⁷ İbn Hacer, *el-İsabe*, IV, 457

⁷⁹⁸ Danişman, M. Ali, *İslâm Hukukunda Kadının Erkekten Farklı Değerlendirildiği Hükümler* (Basılmamış doktora tezi) dnş. Saffet Köse, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri AnaBilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Konya 2005, s.51

⁷⁹⁹ İbn Hacer, *el-İsabe*, IV, 440

eşlerinden isyancılara arabuluculuk etmesi için yardım istemesi, Hz Aişe'nin bizzat Hz Osman'ın kanını talep edenlerin safında yer alarak Cemel Savaşı'nda Hz Ali'ye karşı savaşan ordunun başında olması kadının doğrudan ya da dolaylı olarak siyasette etkin olduğunun göstergesidir.

Emevîler döneminde ise kadınların yönetimde herhangi bir etkisi ve nüfûzunu göremeyiz. Bu devirde halîfelerin eşleri dahi gündeme gelmemiştir. Kadınlar sadece eğlence hayatında cariyelerin olduğu tabakada kendini göstermiştir.

Arapların tarihinde hür kadınlar mahremiyetten ötürü şiir ya da mûsikiye konu edilen kimselerden olmamıştır Buna karşılık hür olmayanların yani hizmetçi, yataklık, şarkıcı ve benzer şekillerde kullanılan ve Abbâsî toplumunun temel özelliklerinden biri olan cariyelerin haberleri ve şiirleri edebiyat kitaplarında çokça zikredilmektedir. Dolayısıyla bu tür edebî ürünlerin en verimli olan dönemi I. Abbasî devrindeki (132-231/749-845) şair cariyeler ve faaliyetleri kayda değer bir öneme sahiptir.⁸⁰⁰ Çünkü evlere ve saraylara getirtilen cariyeler, sıradan vasıfsız kızlardan oluşmuyordu. Kayıtlar, Bağdat ve civarındaki şehirlerin köle pazarlarında çok sayıda yetenekli ve kültürlü cariyelerin bulunduğu ve bunların fiyatlarının da elli bin ila yetmiş bin dinar gibi fahiş fiyatlara satıldığını haber vermektedir.⁸⁰¹

Emevîler ve Abbâsîler zamanında yeni fethedilen Bizans ve Sasânî topraklarından getirtilen kadınlar, lüks ve zenginliğin artması sonucu Arap erkeklerini çeken unsur haline geldi. Evler cariyelerle dolarken, evin hür kadınları evden çıkamaz hale geldi ve bu durum harem kültürünün ortaya çıkmasına sebep oldu.⁸⁰²

Abbâsîlere baktığımızda Ebu'l-Abbas es-Seffâh'ın eşi Ümmü Seleme'nin halife üzerindeki tesirini görebiliriz; ancak devletin yeni kurulması ve es-Seffâh'ın etrafında yönetimde kendisine yardımcı olabilecek ricalin fazla olması Ümmü Seleme'yi arka plana atmıştır. Ebu'l-Abbas'ın tek ešli olan nadir halîfelerden olması eşinin nüfuzundan kaynaklanmaktadır.

Ebû Ca'fer el-Mansûr da eşi vefat edene kadar tek ešli kalmıştır ve o dönemde kendisi etkili bir devlet adamı olmasından mütevellid eşinin herhangi bir etkisini görmemekteyiz.

⁸⁰⁰ Koçak, *Şair cariyeler*, 36.

⁸⁰¹ Yüksel, "Sosyal Ve Kültürel Hayat", *İSTEM* sy. 12, 246.

⁸⁰² Şeyban, *İslâm'da Kadının Dönüşümü*, 15.

Kadının siyasette tesirine ilk olarak Mehdî zamanında rastlarız. Halîfe Mehdî kadınlara çok düşküdü. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Mekke köle pazarından satın aldığı Yemen asıllı Hayzuran adındaki cariye, oğlu Mehdî'ye eş olmuş ve Hâdî ile Hârûn er-Reşîd'in de içinde olduğu üç erkek evlat dünyaya getirmiştir.⁸⁰³ Bu cariye güzelliği, eğitimi ve zekası sayesinde hem kocası hem de oğulları üzerinde etkili olmuş, halîfeler onun istemediği birini vezir ya da hacib tayin etmemiştir.⁸⁰⁴

Farouk Omar; "Mansûr'un katı yönetiminden sonra Mehdî'nin hilâfeti ılımlı görüldü fakat yıllar geçtikçe artan bir şekilde onun sadece ılımlı olmadığı aynı zamanda zayıf bir halife olduğu ortaya çıktı. Nitekim kendisini beklenen Mesih olarak addeden Mehdî, karısı Hayzuran'ın kurbanı oldu ve kendisini saray erkanı ile mevalinin entrikalarının arasında buldu"⁸⁰⁵ yorumunda bulunur ancak biz bu tesbiti yerinde bulmamaktayız çünkü Mehdî zaafı olan bir halife olsa da daha önceden de değindiğimiz gibi bunu siyasî hayata hiç yansıtmemiştir. Kaynaklar vefat edene kadar Mehdî'nin, hanımı Hayzuran'ın tesirinde olduğunu zikrederler.⁸⁰⁶ Onun oğulları arasında sadece Hâdî ve Hârûn'u veliaht göstermesi bile Hayzuran'ın Mehdî üzerindeki etkisini gözler önüne serer.⁸⁰⁷

Mehdî'nin ölümü Bağdat'ta karışıklıkların çıkmasına sebep oldu. Askerler maaşlarının verilmediğini bahane ederek, devletin bazı ileri gelenlerinin evlerini ateşe verdiler. Hayzuran duruma müdahale ederek, Yahyâ'dan karışıklıkların bastırılmasını istedi. Yahyâ derhal askerlerin maaşlarını ödeyerek karışıklıkları önledi ve bu sırada Cürçân'da bulunan yeni halife Hâdî'nin acele Bağdat'a gelmesini sağladı.⁸⁰⁸

Görüldüğü gibi Hayzuran sıradan bir cariye değildi. Kararlı ve iyi bir fakihti. Edip, şair ve doktorlara maddi destek verecek kadar da ilim adına cömert davranan kültürlü, medeni bir hanımefendiydi. Dolayısıyla O, danışılacak akla, görüşe, belağat ve fesahata sahipti.⁸⁰⁹ Böyle bir hanımla evli olan erkeğin ona fikrini sormaması olası değildi. Zamanla bütün yetkiler kendisinin elindeymiş gibi davranması da Halîfe'nin zaafından çok Hayzuran'ın becerisiydi çünkü Mehdî, vezirine de birçok görev tevdi

⁸⁰³ Clot, *Hârûn Reşit*, 18

⁸⁰⁴ Et-Tûncî, Muhammed, *Mu'cemü A'lâmi'n Nisâ*, 81, Beyrut 2001; Özdemir, *Kölelik*, 122.

⁸⁰⁵ Omar, Farouk, *Abbasîd Caliphate*, 334-335.

⁸⁰⁶ Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't Târihi'l Abbâsî ve'l Endelüsî*, Beyrut, tsz., 74.

⁸⁰⁷ Clot, *Hârûn Reşit*, 23.

⁸⁰⁸ Yıldız, "Bermekiler", *DİA*, c. V, 518.

⁸⁰⁹ Ebû Halîl, *Hârûn Reşit*, 15-17.

etmiş ancak vezir dahi Hayzuran'ın bilgisi dışında hareket etmemiştir. Oğullarının veliahtlığını da temin ettikten sonra devlet yönetimindeki gücünü sağlamlaştıran Hayzuran için Mervan b. Ebû Hafsa, şu beyti söylemiştir:

“Ey Hayzuran sevin, sonra tekrar sevin
Âlemlere hükmetmeye gelen iki oğlun için”⁸¹⁰

Hayzuran, halîfe üzerindeki nüfuzunu oğullarını veliaht beirlenmesinde daha çok göstermiş ve bunu başarmıştır.⁸¹¹ Nitekim onun isteğiyle Hâdî ilk veliaht olmuştur.⁸¹² Mehdî, Hayzuran'ın ısrarı ve Bermekîler'in desteğiyle veliahtlık konusunda oğlu Hârûn'u, büyük oğlu Mûsâ'nın önüne geçirmek istemiş ancak bunu başaramadan 22 Muharrem 169'da (4 Ağustos 785) Mâsebezân'da vefat etmiştir.⁸¹³

Hâdî'nin halîfe olmasıyla birlikte Hayzuran devlet içindeki eski gücüne kaldığı yerden devam etti. Zaman geçtikçe Hâdî, Hayzuran'ın kapısında insanların sıra olmasından rahatsızlık duymaya başladı.⁸¹⁴ Hâdî insanları bundan onları men ederek annesine: “Eğer ki kapıda bir emir olsaydı vallahi onun boynunu vurdurturdum. Senin meşgul olacağın bir eğirme işin, Kur'an zikrin ya da bir tesbihin yok mudur?” dedi. Annesi hiddetle ayağa kalkarak sinirle oradan ayrıldı.⁸¹⁵ Sonra devlet erkanına dönerek; “Hangisi daha iyi? Annemle benim durumum mu yoksa sizinle annelerinizin durumu mu?” Onlar: “Elbette senin ve annenin durumu” deyince, “Peki hanginiz yabancı erkeklerin annenizin işleri konusunda konuşmasını, falanın annesi böyle yaptı demesine razı olursunuz” deyince arkadaşları “Razı olmayız” cevabını verdiler. “Öyleyse niçin annemin yaptıklarından bahsediyorsunuz” deyince onlar annesinden uzaklaştılar.⁸¹⁶ Rivâyetlere göre Hâdî, annesine zehirli bir yemek göndermiş, annesi bunu köpeğe yedirtmiş, köpek hemen orada ölmüştür. Bunun üzerine annesi de Hâdî'yi öldürmeye karar vermiş, Hâdî'nin ateşli bir hastalıkta bitkin düştüğü bir sırada cariyelerine talimat vererek oğlunu yatakta iken yastıkla boğdurtmuştur.⁸¹⁷

⁸¹⁰ Suyûtî, *Târih*, 284.

⁸¹¹ Bobrick, *Halîfe'nin İhtişamı*, 38.

⁸¹² Omar, Farouk, *Abbasîd Caliphate*, 335.

⁸¹³ Bozkurt, “Mehdi”, *DİA*, 379.

⁸¹⁴ Özdemir, *Kölelik*, 122-123.

⁸¹⁵ Taberî, *Tarih*, X, 23; Suyûtî, *Târih*, 280.

⁸¹⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 173; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I-II, 340; Rifâî, *Asru'l-Me'mûn* I, 108.

⁸¹⁷ Suyûtî, *Târih*, 280; Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 110.

Hâdî'yi annesinin öldürdüğüne dair kaynaklar fikir birliği etmiş görünse de⁸¹⁸ biz, bir annenin oğlunu hırs uğruna öldürebileceği ihtimalini düşünmemekteyiz. Anelik duygusu her türlü histen daha ağır basacak bir duygudur. Hâdî, hastalığı şiddetlenince annesini yanına çağırması ve ona: “Daha önce sana bazı hususlarda emir verdim bazı durumlardan da seni nehyettim. Bu tamamen yönetim politikası gereğiydi. Sana karşı nankör değilim. Seni koruyan sana karşı itaatkar ve vefalı bir evladım” diyerek annesiyle helalleşmişti.⁸¹⁹

Çok küçük de olsa ihtimalleri değerlendirdiğimizde oğluna çok kızıp onu öldürmeyi kafasına koyan bir annenin bu emelini gerçekleştirmek için oğlunun hastalığını beklemesi ve başına yastık koydurarak onu boğdurması bize pek mantıklı gelmemektedir. Böyle bir rivâyet gerçekten insanlar arasında yayılmış olabilir. Biz bunu da ölümünün son anlarında oğlunun başında olan bir annenin, odadan çıktıktan sonra halîfenin âni ölümü üzerine annesinin zan altında bırakılmasına yorabiliriz. Hâdî gibi sert mizaclı birisinin annesinin hakkından gelemeyerek onu zehirletme teşebbüsünde bulunması da bize makul gelmemektedir.

Hâdî'nin ölümünden sonra hilâfete geçen Hârûn da babası gibi etrafına kadın ve erkek kültürlü insanları toplamıştır. Cariyelerini dahi en güzellerinden değil aynı zamanda en zeki ve en eğitilmişlerinden seçerdi.⁸²⁰ Hilâfetinin ilk yıllarında annesi Hayzuran'ın daha sonraları ise karısı Zübeyde'nin tesiri altına girdi.

Hâdî'den ters tepki alan Hayzuran Hârûn er-Reşîd döneminde eski gücüne yeniden sahip oldu. Hârûn Reşîd annesine danışmadan iş yapmadı. Fazl b. Rebi'yi çok sevdiği halde annesi Hayzuran'dan çekindiği için onun ölümüne kadar (173/789) kendisine görev vermedi.⁸²¹ Annesi Bağdat'ta vefat edince baş ve omuzlarını örten ve orta kısmı kemerle sıkılmış bir örtü giyerek cenaze törenine katıldı. Kureyş mezarlığına varana kadar ayakları çıplak halde çamura batarak yürüdü. Sonra ayağını yıkadı, abdest aldı, namaz kıldı ve onu kabrine koydu. Annesi adına yüksek meblağ sadaka dağıttı.⁸²²

⁸¹⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, III, 340; Ebu'l Fida, İsmâil b. Ali (v.732/1331), *Târîhu Ebi'l-Fida el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-III, Beyrut, 1997, I, 311; ez-Zehabî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, VII, 682; Akkuş, Murat, “Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, *İSTEM*, yıl:11, sy:21, Konya, 2013, 213.

⁸¹⁹ Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 110.

⁸²⁰ Clot, *Hârûn Reşîd*, 42.

⁸²¹ Özeydî, “Fazl b. Rebi”, *DİA*, XII, 274.

⁸²² et-Tûncî, *Nisa*, 81; Ebû Halîl, *Hârûn Reşîd*, 16.

Hârun, halîfe olmadan beş yıl önce on sekiz yaşındayken (165/782) asıl adı Ümmü Azîz⁸²³ olan Zübeyde ile Huld sarayında görkemli bir şekilde evlendi.⁸²⁴ Zübeyde'nin annesi Hayzuran'ın kız kardeşi Salsal (Selsebil), babası Halîfe Mehdî'nin kardeşiydi. Babası ve dedesine nisbetle Ümmü Ca'fer, Muhammed (Emîn) adında tek oğlu olması sebebiyle de Ümmü'l-Vâhid künyesini almıştır.⁸²⁵ Abbâsî hanedanına mensup halîfe doğuran tek kadın olan Zübeyde, dedesi el-Mansûr'un beyaz teni ve güzelliğinden dolayı Zübeyde diye hitap etmesinden dolayı bu lakapla meşhur olmuştur.⁸²⁶ Zübeyde beyaz tene, simsiyah ve iri gözlere, küçük bir ağza, dolgun yanaklar ve zarif bir burna sahip mütebessim, güzel bir hanımdı.⁸²⁷ Aynı zamanda fesahat ve belâğat ehli, ilmin, âlimin, şiirin, sanatın ve sanatkârın değerini bilen, onlara cömertçe davranan, eşinin ve oğlunun halîfelik dönemlerinde siyasete etkisinin yanında Bağdat'ın sosyal ve kültürel hayatında hayranlık uyandıran derin bir etkiye de sahipti.⁸²⁸ Hatta Hârun Reşîd'in çevresinde yaşananları konu edinen Bağdat menşeli "Binbir Gece Masalları"nın önemli kahramanlarından olarak tarihe geçmiştir.⁸²⁹

Zübeyde hilâfet ailesine mensup olması ve halîfenin eşi olması sebebiyle geniş imkanlara sahipti. Eşinin de gözdesiydi. Hârun er-Reşîd karşısındaki konumuna dair İbn Kesîr şöyle bir rivâyete yer verir: Hârun Reşîd bir gün Zübeyde'nin yanından gülerek çıkar, kendisine neden güldüğü sorulduğunda; "Bugün Zübeyde'nin yanına gittim yanında biraz kaldıktan sonra uyudum. Şu üç yüz bin dinar Mısır'dan geldi diyorlardı. Zübeyde: Ey amcaoğlu bu altınları bana hibe et dedi. Ben de senin olsun dedim. Daha sonra yanından çıkarken senden ne hayır gördümki diye bağırıyordu."⁸³⁰ Bu rivâyet Zübeyde'nin zenginliğine işaret ederken, Hârun'un böyle bir olayı mütebessim bir tavırla karşılaması eşlerin muhabbetini de gözler önüne sermektedir.

Zübeyde, çok iyi eğitim almış bir hanımdı. Bu konuda cariyelerini dahi yetiştirmişti. Sarayında yüz kadar cariye vardı hepsi Kur'an okumasını biliyordu. Öyleki dışardan bile onun sarayında okunan Kur'an'ın sesi gelirdi.⁸³¹ Zübeyde, oğlu

⁸²³ Et-Tûncî, *Nîsa*, 118.

⁸²⁴ Bobrick, *Halîfenin İhtişamı*, 62-63.

⁸²⁵ Uyar, "Zübeyde", *DİA*, XLIV, 518.

⁸²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 202-203; Uyar, "Zübeyde", *DİA*, XLIV, 517-518.

⁸²⁷ Zeydan, *Abbase*, 132.

⁸²⁸ Kan, Kadir, "Zübeyde", *İSTEM*, 166.

⁸²⁹ Uyar, Gülgün, "Zübeyde", *DİA*, 519.

⁸³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 219.

⁸³¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II,314; Zehebi, *A'lâmü'n Nübelâ*, X, 241,

Emîn'i yetiştirirken de bu cariyelerden istifade etmişti.⁸³²

Me'mûn'dan daha küçük olmasına rağmen Emîn'in 175/792 yılında birinci veliaht olmasında annesi Zübeyde'nin etkisi çok büyük olmuştur. Hârûn Reşîd halîfeliğe diğer oğlu Me'mûn'u daha layık bulmasına rağmen Hâşimoğulları ve çok sevdiği eşi Zübeyde'nin ısrarıyla Emîn'i veliaht yapmak zorunda kaldı.⁸³³ Hatta Zübeyde, oğlu Emîn'in veliahtlığına karşı oldukları için vezir Yahya ile oğlu Ca'fer el-Bermekî'yi sevmeydi. Bermekî ailesinin sonunu getirme de şüphesiz Zübeyde'nin Hârûn Reşîd'i onlara karşı kışkırtması da vardı.⁸³⁴ Zübeyde oğlunun her türlü istek ve şımarıklıklarına göz yummuş, onun bir dediğini iki etmemiştir. Emîn'i eğlendirmek, mutlu etmek ya da yeri geldiğinde firenlemekten de geri durmamıştır. Oğluna gösterdiği ihtimamın aynısını Emîn'in hocalarından da istemiş, bunu göremediğinde bu âlimlerle ters düşmüştür. Rivâyetlere göre şiire düşkün olan Zübeyde oğlu Emîn'i de şair olarak yetiştirmek istemiş, bir defasında şiirlerini değerlendirmesi için Emîn'in şiirlerini Ebû Nüvâs'a vermiştir. Ebû Nüvâs görüşlerini açıkça beyan edince kendisini zindanda bulmuştu. Bunu öğrenen Hârûn, Ebû Nüvâs'ı zindandan çıkartmış, oğlunu ise azarlamıştı. Bunun üzerine Emîn babasının huzurunda şaire başka şiirlerini okuması için istemiş, halîfe de buna izin vermişti. Fakat Ebû Nüvâs, ilk birkaç beyti duyar duymaz huzurundan ayrılmak istemiş, Hârûn nereye gidiyorsun diye sorunca "zindana dönüyorum" cevabını vermişti.⁸³⁵ Bu rivâyeti iyi tahlil etmek ve değerlendirmek gerekir. Salt bu rivâyete bakılırsa, Emîn ilmi seviyesi düşük, şiirden bîhaber gibi zannedilebilir; ancak daha önceden de bahsettiğimiz gibi Emîn iyi bir eğitim almıştı. Emîn hilâfete geçince onu ve ceddini öven Şair Selm b. Amr el-Hâsir'e Zübeyde'nin şaire yirmi bin dinar değerinde mücevher hediye edildiği rivâyet edilir.

836

Emîn'i çok seven Zübeyde, Me'mûn'u korumak için de elinden geleni yapmıştır. Emîn'in Me'mûn'u hilâfetten uzaklaştırmasına üzülmüş, Horasan'a Me'mûn'la savaşmak üzere giden komutan Ali b. İsa'yı şu şekilde tembihleme gereği duymuştur: "Ey Ali, her ne kadar halîfe (Emîn) benim oğlum ise ve ona olan

⁸³² Abbott, Nabia, *Hayzuran ile Zübeyde, Bağdat'ın İki Kraliçesi*, çev. Suat Kaya, Ankara 2000, 170.

⁸³³ Uyar, *Zübeyde*, DİA, 518.

⁸³⁴ Şeyban, *Kadının Dönüşümü*, 56.

⁸³⁵ Bobrick, *Halîfenin İhtişamı*, 93.

⁸³⁶ Suyûti, *Târih*, 32, Kan, "Zübeyde", *İSTEM*, 163.

merhametim sonsuz olsa da haksızlığa uğrayan Abdullah'a da acıyor ve onu seviyorum. Oğlum, kardeşinin saltanatını elinden almak istiyor. Abdullah'ın oğulluk, kardeşlik hakkını gözet. Ona sert cevap verme zira onun dengi değilsin. Ona köle gibi davranma. Ayaklarını ve ellerini bağlayarak onu küçük düşürme. Bir cariye ve hizmetçiyi ona hizmet etmekten alıkoyma, yürürken onunla aynı hizada yürüme. Ondan önce atına binme, atına bindiğinde üzengisini tut. Sana sert davranır ya da hakaret ederse buna katlan” dedi. Ona gümüş bir kelepçe verdi ve elini onunla bağlamasını istedi. Ali b. İsa da emrini yerine getireceğim dedi.⁸³⁷ Zübeyde dahil herkes Emîn'in büyük ordusu karşısında küçük bir ordusu olan Me'mûn'un yenileceğini düşünmekteydi. Şayet Zübeyde az da olsa oğlunun yenilebileceğine ihtimal verseydi, oğulluğu olan Me'mûn için gösterdiği endişeyi ziyadesiyle kendi oğlu Emîn için gösterir ve ne suretle olursa olsun bu savaşa mani olurdu.

Bu rivâyetin aksine Corci Zeydan şöyle bir rivâyete yer verir. Zübeyde, oğlu Emîn'e kardeşi Me'mûn'un annesinden bahseder: Merâcil cariyelerimin arasında idi. Rahmetli baban o zaman Ca'fer'in güzel sesli cariyelerinden olan Denair'le çok meşguldü. Bütün vaktini bu bülbül sesli, iri siyah gözlü cariyeyle geçiriyordu. Bu durumu amcalarına şikayet ettim. Onlar da cariyelerimden birkaçını babana hediye etmemi istediler. Ben de ona on cariye hediye ettim. Aralarında Merâcil de vardı.⁸³⁸ İşte ondan kardeşin Me'mûn dünyaya geldi. Küçük yaşından beri Ca'fer'in elinde büyüdüğü için Bermekiler'in taraftarı olarak yetişti. Böyle yetişen bir çocuk senin makamına layık mı? diyerek Me'mûn'u halîfelikten hal etmesini istedi.⁸³⁹ Merâcil, Me'mûn'u doğururken vefat ettiği için, Me'mûn'u Fârisî olan Denâir adlı cariye yetiştirmiştir.⁸⁴⁰ Me'mûn'un, kıskandığı bir cariyeden olması, dadısı Denâir'in yine Hârûn'un gözde cariyelerinden olması, eğitmenlerinin Bermekiler'den oluşması ve kendi oğluna bu çocuğun büyük bir rakip olması Zübeyde'de de hoşnutsuzluk, kıskançlık ve endişe yaratsa da bu savaşın boyutunun kardeşlerden birinin canıyla sonuçlanacağı ihtimalini akla getirmemişti.

Emîn'in katlinden sonra Zübeyde, Me'mûn'un hilâfetinin ilk yıllarında maddî

⁸³⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahri*, 160; Bobrick, *Halîfenin İhtişamı*, 187; Namık Kemal, *İslam Tarihi*, 306.

⁸³⁸ Zeydan *Emîn Me'mûn* 311

⁸³⁹ Zeydan *Emîn Me'mûn*, 311.

⁸⁴⁰ Zeyda, *Emîn Me'mûn*, 34.

sıkıntı çekmiştir. Bunu Me'mûn'a gönderdiği mektupta şikayet konusu yapmış, bunun üzerine Me'mûn onu sarayına davet ederek ona hürmet göstermiş ve ikramlarda bulunmuştur.⁸⁴¹ Zübeyde'nin Me'mûn'un karısı Bûran'a hacca gideceğinde hil'at giydirip bir köy bağışlamasından⁸⁴² zamanla eski siyasî güce ve maddî olanaklara sahip olmasa da yeterli maddî güce ulaştığını anlamaktayız.

Halîfeler nezdinde Zübeyde'nin nüfuzu sadece güzelliği ya da dehasından değil, onun bizzat Abbâsî hanedanına mensup bir birey olmasından kaynaklanıyordu. Nitekim bu durumu Halîfe el-Mansûr'un kölesi Ebû Aynâ şu şekilde dile getirmiştir: "Eğerki Zübeyde saçlarının örgüsünü açacak olsaydı; saçları halîfelerden ya da bir halîfe veliahtından başkasına değmezdi. Gerçekten de Mansûr onun dedesi, Seffâh ise dedesinin kardeşidir. Emîn oğlu, Me'mûn ve Mu'tasım da kocasının oğullarıdır. Vâsık ve Mütevekkil de kocasının torunlarıdır ki onların da sayısız veliahtları vardır."⁸⁴³

Abbâsîler'in ilk dönemine baktığımızda az önce bahsi geçen hanımlar kadar halîfe nezdinde etkin ve siyasette söz sahibi bir hanım olmamıştır.

Bütün bu rivâyetlerde, kadının erkek üzerindeki nüfuzu sadece erkeğin kadın karşısındaki kötü bir zaafı olarak değerlendirilirken, kadın daima ötekileştirilmiştir ve hatta yok sayılmıştır. Kadının koca üzerindeki etkisini erkeğin zayıflığı değil de kadının zekası, bilgisi ve mahâreti olarak değerlendirilmelidir. Hz. Peygamber'e Nur dağında ilk vahiy geldiğinde doğrudan yanına gittiği kimse eşi Hz. Hatice olmuş ve Hz. Peygamber, eşinin yanında teskin edilerek rahatlamıştır.⁸⁴⁴ Dolayısıyla ister halîfe olsun ister veliaht, bir erkeğin arkasında duran güçlü bir kadın, o kimseyi ancak yücelten ve başarıya götüren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Emîn'in ölümüyle sonuçlanan hilâfet mücadelesinde, Emîn'in yanlış kararlar vermesine sebep olan unsur olarak karşımıza sadece annesi Zübeyde değil, etrafındaki insanların hırs ve kibiri ile öngörülen yoksun olmaları ve Emîn'in zayıf kişiliği çıkmaktadır.

Alınan yanlış kararlar ya da icrâ edilen yanlış uygulamalar da bir suçlu aranacaksa bu kimse en zayıf halkadan seçilmemeli aksine hatalı kimse ya da kimseler, kapsamlı bir araştırma ve değerlendirme sonucu ortaya çıkarılmalıdır. Nasıl ki, Hâdî

⁸⁴¹ Et-Tûncî, *Nîsa*, 118.

⁸⁴² İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 265; Kan, "Zübeyde", *İSTEM*, 149-150; Uyar, "Zübeyde", *DİA*, 518.

⁸⁴³ Suyûtî, *Târih*, 305.

⁸⁴⁴ Sabuncu, *Hz. Hatice (r.anha)*, 107.

güçlü bir karakter olarak annesinin devlet işlerine müdâhil olmasına engel olmuşsa, bunu gerektiğinde diğer halîfeler de yapabilmeliydiler. Bu durum sadece hanımların etkisine değil, devlet erkânı ve komutanların da etkisine engel olmaya yönelik daha geniş mânâda düşünülmelidir. el-Mansûr ya da Hâdî gibi güçlü bir karaktere sahip olan halîfeler sadece hanımları değil, devlet yönetiminde kendisine alternatif olabilecek bütün güçleri bertaraf etmişler, iktidarda tek olarak kalmışlardır.

3.3. Velihtin Kişisel Özellik, Beceri Ve Zekasının Etkisi

Tarihte büyük hanedanlıkların ya da büyük devletlerin çöküşüne zemin hazırlayan en dikkat çekici şeyin, hükümdarın yeterli tecrübe, liyakat ve bilgiye sahip olmadığından kaynaklandığını görürüz. Hz Ebû Bekir'in hilâfeti Hz Ömer'e tevdi etmesi ve sahabe arasında bu makama en layık kimse olarak onu görmesi, yine ikinci halîfe Hz Ömer'in "Eğer Selman'ın kölesi Sâlim⁸⁴⁵ hayatta olsaydı onu halife yapardım"⁸⁴⁶ diyerek hilâfet makamına en layık kimsenin Sâlim olduğuna işaret etmesi, altı kişilik bir grubu hilâfete namzet olarak bu alternatifler arasına koyması İslâm tarihinde bu konuya en uygun örnekler olarak göze çarpmaktadır. Aynı şekilde Muâviye'nin keskin görüşlülüğü ve iyi idareciliğinin sahabe tarafından övülmesi, bu konunun bambaşka bir zekâ ve beceri istediğini göstermektedir.

Muâviye gibi güçlü bir lider her ne kadar Emevîler'i ihya edip yücelttiyse aynı halîfe de aldığı yanlış kararlar devletinin yıkılışına zemin hazırlamıştır. Yezîd'le birlikte özellikle de Emevîler'in son dönemlerinde iktidara gelen halîfelerin beceriksiz, sefih ve tecrübesiz oluşu devletin yıkılışında önemli rol oynamıştır. Bu tarihi hataların bilincinde olan Abbas oğulları devlet kurulurken -bu önemli süreçten doğru kişilerin tahta geçmesi için uğraşmışlardır.

Hilâfete geçene kadar hayatı hakkında pek bilgi sahibi olamadığımız ve en kanlı geçen davet sürecinde geri planda tutulmuş Ebu'l-Abbas, bu tehlikeli ortam ve zamandan uzak tutularak bir nevi müstakbel hilâfeti için korunmuştur. Zira Ebû

⁸⁴⁵ İlk muhâcirlerden olan Sâlim, Kuran'ı iyi bildiği için Kuba mescidinde Müslümanlara namaz kıldırılmış, Kur'an bilgisi sayesinde Hz. Ömer tarafından hilâfete layık görülmüştür. Zira İslâm devletini yönetecek birinin şer'î kurallar ve yasakları uygulayabilme noktasında Kur'an'ı iyi bilmesi gerekmektedir. İbnü'l Cevzî, *Sıfatü's Safve*, 171; Demir, Halis, *Raşid Halîfeler Dönemi*, (basılmamış doktora tezi), dnş. Prof. Dr. Hamza Aktan, 32.

⁸⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 343; Taberî, *Târih*, V, 34.

Seleme'nin⁸⁴⁷ Abbâsiler yerine Ali evladından birini halîfe yapmak istemesinden dolayı⁸⁴⁸ uzun süre harekete gönül verenlerden Ebu'l-Abbas'ı gizlediği yeri saklaması, bundan rahatsız olan kimselerin bu durumu ifşa ederek komutanlara bildirmesi, onun hilâfetinin herkes tarafından benimsenip kabullenildiğini göstermektedir. Ebu'l-Abbas'ın da kendisinden sonra böyle hassas bir dönemde seçeceği kimse gerçekten bu işi hakkıyla yerine getirebilecek güçlü, cesur ve zeki birisi olmalıydı. Ebu'l-Abbas amcası Abdullah b. Ali'yi seçemezdi çünkü bir çok kimsenin katledilmesine sebep olan bu kimse, halkın tepkisine sebep olabilirdi. Kardeşi Ebû Ca'fer, davet aşamasından, hilâfetinin son dönemine kadar Ebu'l-Abbas'ın yanında olmuş hem savaş idaresinde hem de siyasette yeterli deneyimi elde etmiş herkes tarafından da bilinen bir kimseydi. O, zekası, çocukluğundan itibaren edindiği bilgisi ve ileri görüşlülüğü ile göze çarpmaktaydı. Ebu'l-Abbas kuvvetle muhtemel diğer amcalarının da gönlünü almak için yeğeni İsa b. Mûsâ'yı da ikinci veliaht seçmişti. İsa da çok zeki ve iyi bir komutandı kendisi aynı zamanda Kûfe valisi idi. Bu iki seçimde rastgele verilen kararlar veliaht olmamışlardı. Zamanla Ebû Ca'fer'in devletin gerçek kurucusu olarak görülmesi alınan bu kararın ne kadar isabetli olduğunu da göstermiştir.

Ebû Ca'fer de bu vazifenin ciddiyetinin bilincinde biri olarak, oğlu Mehdî'nin küçük yaştan itibaren eğitimine önem vermiştir. Onu bir halîfe gibi yetiştirmiş, sık sık verdiği nasihatler ile oğlunu karşısına çıkabilecek durumlar için uyarılarda bulunmuştur.

Ebu'l-Abbas'ın, Ebû Ca'fer'in ve Mehdî'nin ileride halîfe olmaları planlanan birer aday olmaları hiç şüphesiz isabetli bir karardır. Nitekim bu kimselerin ne kadar doğru tercihler olduğu da zamanla görülmüştür.

Kimi veliahtlar yetiştikçe dikkat çekmiş, hilâfet için ön plana çıkmışlardır.

⁸⁴⁷ Ebû Seleme Kûfe'nin zenginlerinden aynı zamanda da Abbâsiler'le temas kurmasında aracı olan Bükeyr b. Mahan'ın damadıydı. Bükeyr ise İmam İbrahim'in kâtibiyfi. Her ne kadar Abbasî ihtilali boyunca çok hizmetler etmiş, malını bu uğurda harcamıştır. (İbn Tiktataka, *el-Fahri*, 117) İslâm tarihinde vezir ünvanını alan ilk kimsedir. Kaynakların belirttiğine göre Ebû Seleme İmam İbrâhim'in maiyetinde çalışmasına rağmen Hz. Ali evlâdını tutuyor ve hilâfette daha çok onların hakkı olduğunu düşünüyordu. Hatta Ali evlâdından üç kişiyle mektuplaşıp halîfeliği onlara teklif etmişti. Bunlar Abdullah b. Hasan, Ömer Eşref b. Zeynelâbidîn ve Cafer es-Sâdık'tı; ancak hiçbirisi bu teklifi kabul etmedi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hâşimî, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 26-37; Hudarî Bek, Muhammed, *Muhâdarâtü Târihi'l-Ümeme'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye) Mısır 1970*, 26-27; Yıldız, "Ebu seleme", *DİA*, X, 228-229; Kılıç, "Ebu Seleme", *CÜİFD*, sy. 3, 525; Ümit, Mehmet, *Abbâsî-Hüseynî*, 165.

⁸⁴⁸ Gordon, "Abbasid", *EI*, I, 16.

Bunlardan ilki, Mehdî'nin ikinci veliahtı olan Hârûn er-Reşîd'dir. Bilindiği gibi Mehdî'nin ilk veliahtı Hâdî idi. Baba, bu iki veliahtı da aynı derecede eğitime tabi tutmuş, aynı ilgi ve alakayı göstermiştir. Hâdî, Mu'tasım gibi fiziksel güç olarak gelişirken, Hârûn da âlimlerle ilmî münazara yapacak derece de bilgi birikimine sahip olmuştur. Mehdî oğullarına devlet yönetimine dair bilgi verilmesinin üstünde de çok durdu. Bu konu da Hârûn daha çok dikkat çekti. Veliahtlığı döneminde iyi bir komutan olduğunu gösterdi. 163/780 yılında Bizans seferine komutan seçildi, 164/781'de de Enbar'dan başlayarak bütün batı vilayetlerinin valisi oldu ve yetkileri genişletildi.⁸⁴⁹ Mehdî zamanla Hâdî'yi ilk veliaht seçmekle hata yaptığını anladı, pişmanlık duyarak yeniden bir ahidnameyi yazmak istedi ama Mehdî bu isteğini yerine getiremeden vefat etti. Muhtemelen babasının bu eğiliminden dolayı Hâdî, hilâfete geçer geçmez kardeşi Hârûn'u manupüle ederek, oğlunu veliaht yapmak için uğraştı. Çünkü o, kardeşini her zaman kendisine bir rakip olarak gördü.

Hârûn da babası gibi oğullarının eğitimine büyük önem verdi. O, kendisinden sonra hilâfete kimin geçeceğini düşünmeye başladığında hilâfeti üzerinden çok uzun zaman geçmemişti. Ondört oğlu arasında ilk ikisini hilâfete layık buldu. Bunlar Zübeyde'den olan Emîn ve cariyeden olan ilk oğlu Me'mûn idi. Kimi veliahtlar vardı ki, halîfenin oğlu olduğu için eğitime tabi tutulmuş ve zamanla sahip oldukları ilim ve ve edindikleri donanım sayesinde göze çarparak veliaht olmuşlardı. Kimisi de vardı ki, neredeyse bebek diyeceğimiz yaşta veliaht oldukları için eğitime tabi tutulmuşlardı. Eğitimi veliahtlığından çok önce başlayan kişi Me'mûn iken, veliahtlığı eğitiminden önce başlayan kişi ise Emîn'dir. Onun veliaht olarak seçilmesi Emîn'in hilâfete layık olmasından kaynaklı değildi. Küçük yaşta veliaht olmasında farklı başlıklar altında değindiğimiz başka etkenler yatmaktaydı. Hârûn, Abdullah el-Me'mûn da asalet ve üstünlük görüyor ve şöyle diyordu: "Vallahi onda Mansûr'un akıl ve tedbiri, Mehdî'nin nüsük ve ibadeti, Hâdî'nin izzet-i nefsi vardır. Buna dördüncü bir vasıf daha eklememi istersen bunu da yaparım. Ama Muhammed b. Zübeyde'yi veliahtlıkta onun önüne aldım ve biliyorum ki, o hevesine uyan biridir ama bundan başkasını da yapamıyorum."⁸⁵⁰

Halîfe, oğlu Emîn'in büyüdükçe istediği gibi biri olamayacağını görür. Bu

⁸⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, II, 344-345.

⁸⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 188.

endişesini veziri Yahya b. Hâlid el-Bermekî'ye açar, ancak hanedandan korktuğu için Me'mûn'u Emîn'in önüne geçiremez.⁸⁵¹ Onca oğlu arasında gözdesi Zübeyde'nin oğlu Emîn'i seçmesini anlamakla birlikte, diğer çocukları gibi cariyeden olan oğlu Me'mûn'u veliaht seçmesini de şu şekilde izah edebiliriz: Me'mûn, Hârun'un ilk evladıydı, üstelik Me'mûn'un annesi olan Merâcil, Hârun'un gözde cariyelerindendi. Bütün bunlara ek olarak Me'mûn, Emîn'e nazaran daha akıllı, bilgili, sorumluluk sahibi, saygılı ve başarılıydı.

3.4. Devlet Erkanı Ve Komutanların Etkisi

Abbâsîler'in kuruluş aşamasında Fârisîlerden müteşekkil olan Horasan'ın yardımı küçümsenemeyecek kadar çoktu hatta Abbâsîler mevcudiyetlerini bir nevi Fârisîlere borçluydular. Bu yüzden ilk halîfe Ebu'l-Abbas, Ebû Müslim el-Horasanî ile daima yakın ilişki içinde oldu. Sasânî hükümdarı Erdeşir'e sultan için en hayırlı kişi kimdir diye sorduklarında Erdeşir: "Akıllı, salih ve güvenilir vezir"dir diye cevap vermiştir. Bu yüzden de her idarecinin vezirini, nedimini, kâtibini iyi araştırması gerekir der.⁸⁵²

Halîfe halkın itaatini de vezirleri ve yardımcıları sayesinde sağlar; ancak bunu başarabilmek için de her daim vezir başta olmak üzere devlet ricalini izleyerek denetlemesi gerekir⁸⁵³ ki bu kimseler kendilerini en yetkin kimse zannetmesinler. Abbâsîler de sayelerinde iktidara geldikleri be halkın itaatini sağladıkları bu kimselere valilikler verdi. el-Mansûr hilâfete geçince Ebû Müslim'i devlet için bir tehdit gördü çünkü devletin karşısında Ebû Müslim, taraftarlarının sayısıyla çok güçlü bir şahsiyetti. Mansûr, hilâfeti tanımayan amcası Ali b. Abdullah'ı da ortadan kaldırdı ve hilâfeti boyunca da hiçbir devlet adamı ya da komutanın güçlenmesine izin vermedi. Vilayetlerin merkezle rabitası daima sağlam tutuldu. Erdeşir'in de dediği gibi ricalini denetlemeyi hiç bırakmadı.

el-Mansûr, Ebû Müslim'i de ortadan kaldırdıktan sonra Hâlid b. Bermekî ve ailesini güvendiği adamların arasına kattı. Kendisi de bizzat ona saygı ve hürmet gösterdi. el-Mansûr'un bu muamelesine rağmen Bermeki ailesi gurura kapılıp

⁸⁵¹ Clot, *Hârun Reşîd*, 85; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 25-28.

⁸⁵² el-Amasî, *Tuhfetü'l Umerâ*, 116-117.

⁸⁵³ İbnu'l Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, 26.

şırmadılar. Hiçbir zaman tevazuyu elden bırakmadılar. Her ne kadar Ebû Seleme'nin başına gelenlerden sonra “vezir” isminden uzak dursalar da resmîyette tam olarak vezirin yerini aldılar.⁸⁵⁴ Bermekî ailesinin zamanla halîfeyle yarışacak boyutta nüfuz ve mala kavuştuğunu görünce onların başlangıçtaki tevazularını, el-Mansûr'un sıkı siyasetine dayandırmak gerektiği kanaatindeyiz. el-Mansûr bu konuda çok dikkatliydi ve rakip gördüğü her kim olursa olsun gözünü kırpmadan ortadan kaldırmaya muktedirdi. Yarım yüzyıldan fazla siyasette etkin rol oynayan bu aile zamanla kapıldıkları kibir, gösteriş ve keyfî uygulamaları ile Hârûn er-Reşîd tarafından 803/1400 yılında ortadan kaldırılmıştır.⁸⁵⁵

Devlet adamlarının siyasetteki etkilerini Hâdî ve Hârûn kardeşler arasındaki rekabette de görmekteyiz. Hâdî hilâfete geçtikten kısa süre sonra kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azledip yerine oğlu Mûsâ'yı veliaht yapmak istedi. İlk başta ikna yoluyla kardeşini veliahtlıktan feragat etmesini bekledi. Kaynaklar Hârûn'un buna rıza göstereceği ama danışmanı Yahya b. Hâlid'in uyarması üzerine bundan vazgeçtiğini rivâyet ederler. Daha sonra Hâdî bunu tehdit ve baskı yoluyla çözmek istemiş ve onu ortamlarda tahkir etmiştir. Hâdî daha sonra Yahya b. Hâlid'in Hârûn üzerindeki etkisini bildiğinden Yahya'yı yanına çağırılmış ve onunla istişare yapmak istemiştir. Yahya: “Ey Mü'minlerin emîri! Eğer insanları Hârûn'a bağılıklarından vazgeçirirsen yaşamış oldukları sorunları kendi başlarına çözmeleri için onları ceasretlendirmiş olursun ama eğer kardeşine biat etme konusunu ve ondan sonra da Ca'fer'e biat edilmesini seyrine bırakırsan bu durum biat için daha uygun olur.” Hâdî bu görüşü isabetli bulmuş fakat bir süre sonra bu cevap içine sinmemiştir. Bu sefer de Yahya, Hâdî'yi oğlu ergenlik çağına girmeden onun ölebileceği ihtimaline karşı uyarılmış ve “Eğer sen bunu yaparsan Allah korusun halîfe de ölürse ailenin önde gelenleri de buna karşı bir hamle yaparlar ve babanın evladı hilâfeti kaybeder” demiş ve sözüne şöyle devam etmiştir: “Ca'fer ergenlik çağına girinceye kadar -Allah bize bunu nasip ederse- bu işten vazgeç. Hârûn kendi iradesiyle ona biat edene kadar ben onu cezalandıracağım. Ey mü'minlerin emîri! Allah'a yemin ederim ki bunu yapacağım.” demişti. Yahya'nın böyle konuşmasından maksadı halîfenin gözüne girmek, ondan gelecek yardım ve ihsandan

⁸⁵⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I-II, 348.

⁸⁵⁵ Burry, *Müslim Civilisation*, IV, 274.

yararlanmaktı. Bütün bunlara rağmen kriz büyümeye devam edince Yahya, Hârun'u Hâdî'den uzaklaşması için nasihatta bulundu. Yahya Hâdî'yi oyalamakla aynı zamanda kendisini de güvence altına alıyordu. Sonunda Hâdî, Yahya'yı yakalattı ve onu öldürmeye karar verdi fakat bunu gerçekleştiremeden Hâdî o gece vefat etti.⁸⁵⁶

Yahya'nın Hârun'un hilâfeti için bu kadar uğraşmasının altında Hârun'un halîfe olmasıyla kendisinin de vezir olacağını ümit etmesi yatmaktaydı.⁸⁵⁷ Elbette böyle bir ihtimalin gerçekliği göz ardı edilemez. Yahya'nın bu işten bir çıkarı olacağı muhakkaktır ancak bütün bunları canını hiçe sayarak sırf vezirlik için yapabileceği ihtimalini biz zayıf görmekteyiz çünkü Yahya'nın Hâdî'ye sunduğu gerekçeler çok yerinde ve doğru tespitlerdi. Halîfenin ölme ihtimali, veliahtın rüştüne ermemiş olması boş kalan iktidar için sadece hanedan içinde değil ordu ve muhalif gruplar için de iç savaşa sebep olacak belki de devletin çöküşüyle sonuçlanacak ciddi bir meseleydi. Üstelik bu aile zaten çok seçkin bir statüdeydi. Yahya'nın Hârun için verdiği bütün bu çabalar karşılıksız kalmamış, Hârun, Yahya'nın bu işini en büyük iyiliklerinden saymıştı.⁸⁵⁸

Annesi ve veziri Yahya sayesinde güçlenen Hârun, daha sonra yetkilerinin tamamını Yahya'nın eline verdi.⁸⁵⁹ Sasânîler'den alınan bu vezirlik makamı ile vezirler halîfe yerine bütün işleri yürütmeye başladılar. Yürütme işi ve halîfenin mührü dahi vezirlere bırakıldı.⁸⁶⁰ Halîfe ile rekabet edecek güce sahip olan bu aile, kendisini yücelten aynı halîfe tarafından yok edildi. Çünkü Bermekî ailesi artık halîfeye dahi baskı uygulamaya başlamış, sünnî siyaset takip eden Abbâsîler'e karşı bu aile Şîî temayülünde olmuş ayrıca Fazl b. Rebî gibi bu aileyi kıskanan devlet adamlarının entrikalarıyla gözden düşerek ortadan kaldırılmışlardır.⁸⁶¹

Me'mûn'a kadar Bermekî ailesinin nüfuzu tartışmasız çok etkindi. Bazı halîfelerin yönetime gelmesi ve idare de başarı elde etmesi bile bu ailenin sayesindeydi. Zamanla Bermekîler'in itibasızlaştırılmasının doğrudan sebepleri

⁸⁵⁶ Dûrî, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 102-103.

⁸⁵⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 148.

⁸⁵⁸ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 148.

⁸⁵⁹ Omar, *The Abbasid Chalipheth*, 342.

⁸⁶⁰ Dûrî, *Nizâmu'l-İslâmiyye*, 12.

⁸⁶¹ Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 103.

arsında veliahtlık düzenlemesindeki gerilim de vardı. Hârun er-Reşîd babası gibi, kendisinden sonra birkaç oğlunu veliaht bırakmak istedi. İlk veliahtı Emîn'e 170/786'de, Bermekî ailesinden Ca'fer b. Yahya'nın aday gösterdiği ikinci veliahtı Me'mûn'a 182/798 yılında biat edildi.⁸⁶² Her ne kadar Hârun tarafından bu aile ortadan kaldırılsa da yine de bu ailenin nüfuzu Me'mûn'u başarıya götüren bir etken olmaya devam etmiştir. Çünkü Me'mûn ve beraberindekiler, Bermekî ailesinin yönetim anlayışı ve idarî dehalarına şahit olmuşlar ve bu ailenin yanında yetişmişlerdi.

Me'mûn, ileri görüşlü vezirleri ve adamlarının sayesinde, ordusu ve elinin altındaki mal ile çok güçlü bir rakip olan kardeşi Emîn'e karşı zafer elde etmişti. Her ne kadar kaynaklar Emîn'i yerip Me'mûnu övseler de aslında Emîn de Me'mûn da hemen hemen aynı âlimlerden aynı eğitimi almışlardı. Veliahtların kâtipleri ve aynı zamanda danışmanları olan kimseler, veliahtlar hilâfete geldiklerinde de halîfenin veziri olmuşlardı. Dolayısıyla çocukluklarından itibaren her daim veliahtların yanında olan bu kimseler elbette halîfe üzerinde de büyük bir nüfuza sahiptiler.

Emîn'in veziri Fazl b. Sehl'in kışkırtmaları ve tahrikleri olmasa belki Emîn, kardeşi Me'mûn'a hiç cephe almayacaktı en azından bu iki kardeş arasındaki rekabet, Emîn'in canından olmasına sebep olmayacaktı ya da Me'mûn'un veziri Fazl b. Rebî'nin teşvik ya da tavsiyeleri olmasa Me'mûn Emîn'in isteklerine boyun eğecek belki de veliahtlık haklarından feragat edecekti. Hârun dahi, vezirinin müdahalesi olmasa, sadece amcakızı Zübeyde'nin yanında olması koşuluyla Hâdî'nin kendisini azletme teşebbüsüne razı olacaktı.

138/755-756 yılında doğan Fazl b. Rebî, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hâcibi olan Rebî b. Yunus'un oğludur. İlk olarak Halîfe Hâdî zamanında Fazl, hâcib olarak atanmış, Hârun da onu çok sevdiği halde annesi Hayzuran'dan çekindiği için Fazl'a görev verememiştir. Hayzuran'ın ölümünden (173/789) sonra onu devlet harcamalarıyla ilgili olan divanda görevlendirdi daha sonra da onu 179/795-796 yılında hacib tayin etti. 187/803 yılında Bermekî ailesinin ortadan kaldırılmasının ardından da sınırlı yetkilerle onu vezir tayin etti.⁸⁶³

⁸⁶² Kennedy, *The Prophet*, 143-144.

⁸⁶³ Özeydin, "Fazl b. Rebî", *DİA*, XII, 274.

Me'mûn'u adamları ne kadar iyi yönlendirdiyse Emin'in adamları da yanlış karar ve görüşleriyle halifeyi ölüme götürdüler. Bu yüzden Emîn'in hezimete uğramasında en büyük etken yanındaki adamlarıydı. Sözgelimi Emîn'in komutanı Ali b. İsa b. Mâhân, Me'mûn'u komutanı Tâhir b. Hüseyin'i ve ordusunu hakir görmüş, onların başarılı olacağını asla ihtimal vermemiştir. Öyleki, Me'mûn'un ordusunun, kendi ordusunun bölüklerinden sadece bir parça olduğunu söyleyerek onun ateşinden bir kıvılcımın dahi kendilerine isabet etmeyecektir düşüncesiyle düşmanını küçümsemiştir.⁸⁶⁴ Emine Baytar; "Emîn'in hayatı Me'mûn'un adamları ve komutanları eliyle son buldu" diyerek; veliahtların danışmanlıklarını, kâtipliklerini ya da hâcipliklerini yapan kimselerin, istedikleri şeyi kolayca veliahta yaptırabildiklerini hatta kimi zaman da emir almaksızın kendi iradelerini ortaya koyduklarını ifade etmiştir.⁸⁶⁵ Nitekim Me'mûn, veliahtlığında olduğu gibi hilâfetinde de Merv'de bulunduğu sıralarda devlet yönetimine dair bütün işlerini "zürriyâseteyn" lakabını verdiği Fazl'a bırakmaktan çekinmemiştir.⁸⁶⁶

Bazı kaynaklar, Me'mûn'u veliaht yapması fikrini Hârûn er-Reşîd'e Ca'fer b. Yahya'nın verdiği söylemektedir. O, Emîn'in şöyle söylediğini rivâyet eder: "er-Reşîd'in görüşü (Me'mûn'a biat ertme konusunda) Ca'fer b. Yahya'nın sihri ve büyüleriyle, onu kuşkuya düşürmesiyle beklenmedik şekilde ortaya çıktı."⁸⁶⁷ Belki de er-Reşîd, Hâşimiler'in ve eşi Zübeyde'nin baskıları sonucu Emîn'i Me'mûn'a tercih etmiş ve Emîn'i veliaht seçmişti. Böylece hilâfetin kendi neslinde kalmasını sağlamıştı. er-Reşîd'in büluğa ermemiş çocuğunu veliaht tayin etmesinin sebebi; kardeşi Hâdî ile girdiği veliahtlık çekişmesi ve Hârûn'un iktidarını sağlama almak istemesiydi ki hilâfetinden kısa bir süre geçer geçmez hemen oğullarından birini veliaht seçmiştir. Madem böyle bir işe teşebbüs edecekti o halde elbette ilk tercihi Hâşimî kanı taşıyan Emîn olacaktı.

Kaynakların çoğuna göre Hârûn'u ikinci bir veliaht seçmesine götüren sebep; Emîn'in zamanla ahlakî bir çöküntü içerisine girmesi, Me'mûn'un ise halkın ve çevresindekilerin itibarını kazanmaya muktedir düzgün bir şahsiyet olarak

⁸⁶⁴ Baytar, *Târihu'l-Asri'l-Abbâsî*, 105.

⁸⁶⁵ Baytar, *Târihu'l-Asri'l-Abbâsî*, 104-105.

⁸⁶⁶ Can, Mesut, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri Merv*, Konya 2017, 126.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 305; Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyul-Evvel*, 142.

yetişmesiydi. Bütün bu ihtimallerin yanında biz, Muâviye'nin Yezîd'i veliaht yapmak istemesine rağmen sahabeden çekindiği için bunu izhar edemediği ve Muğîre'nin de bu fikre sahip olduğunu öğrenince ondan cesaretleterek veliahtını açıkladığı gibi, Hârun er-Reşîd'in de Me'mûn'u veliaht yapmak istediğini ama Hâşimîler'den çekindiği için Ca'fer b. Yahya'nın da bu görüşte olduğunu öğrenene dek bunu dile getiremediği kanaatini taşımaktayız. Hârun'un ikinci veliahtı seçmek için 6 yıl beklediğini göz önüne alırsak belki de Emîn istenilen vasıflarda bir veliaht olsaydı Hârun, ikinci bir veliaht seçmeyi hiç düşünmeyecekti. Çünkü her ne kadar Hâşimîler'in baskısıyla Emîn veliaht olduysa, o dönemde en az Hârun kadar nüfuzla sahip olan Bermekî ailesinin nüfuzunu da yok sayamayız.

Bermekî ailesi ya da Hârun, ikinci bir veliahta biat edilmesini isteseydi 6 yıl gibi uzun bir süre beklemelerinin bir anlamı olmayacaktı. Emîn'in de yukarıda ifade ettiği gibi, Me'mûn'a biatı beklenmedik şekilde ortaya çıkaran şey, Ca'fer'in çabasıdan ziyade Emîn'in kötü ahlâkı, dillere dolanan sefih hayatı ve sorumsuzluğu idi. Çünkü Me'mûn'a baktığımızda o da zaafları olan bir çocuktur; ancak onu dizginleyen çevresinde ciddi, işine samimiyetle bağlı, sorumluluk bilinci taşıyan ve bu konuda Me'mûn'u ta'zir etmekten çekinmeyen devlet adamları bulunmaktaydı. Onlar sadece halifenin ölümünden sonra değil halife hayattayken dahi Me'mûn'un hilâfet haklarını korumayı kendilerine görev addetmiş kimselerdi. Öyleki, er-Reşîd, isyan eden Rafî b. Leys'e saldırmaya gideceğinde Me'mûn'u Bağdat'ta bırakmayı istemiş bunun üzerine Fazl, hemen müdahale de bulunarak Me'mûn'a; "Sakın seni onunla göndermesine izin verme. O hasta biridir üstelik de güvenilir değil. Bilemezsin ki bir sorun olur daha sonra kardeşin üstüne çullanır ve annesi Zübeyde ve Hâşimoğulları'ndan dolayı seni tahttan indirir." demişti. Geçekten de halife seferdeyken ölümü halinde Bağdat'ta kardeşi Emîn'le aynı yerde bulunmaları üstelik de Bağdat'ın Hâşimîler'in merkezi olan bir şehir olması Me'mûn için büyük tehlike arz etmekteydi. Bu yüzden Horasanlılar ve Bermekî ailesinin "kız kardeşimizin oğlu" diye hitap ettikleri⁸⁶⁸ Me'mûn'u canları pahasına koruduklarını görmekteyiz.

⁸⁶⁸ Dûrî, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 142.

186/802 yılında ise Hârun, diğer oğlu Kasım'ı Mu'temen lakabı ile üçüncü veliaht olarak atadı. Mu'temen'in veliaht seçilmesi de Mu'temen'in hocası Abdülmelik b. Salih'in gayret ve teşvikiyle olmuştu.⁸⁶⁹ Hârun, oğulları Emîn ve Me'mûn'a arka arkaya biat etmemiştir. Aralarındaki zaman farkını düşünürsek aslında Hârun'un aklında ikinci bir veliahtın hiç olmadığı, Emîn büyüdükçe onu hilâfete ehil görmediğinden alternatif bir veliaht düşündüğünü söyleyebiliriz. Bir başka ihtimal ise Hârun'un Emîn'i destekleyen hanedan mensuplarından çekindiği için bir süre bunu hiç dillendirmediğini uygun ortam ve koşul oluştuğunda bu fikrini paylaştığı çıkarımında da bulunabiliriz.

3.5. Halîfelerin Kişisel Tercihî

Halîfelerin veliaht seçiminde en masum gibi görünen ama kimi zaman çok vahim sonuçlar doğuran unsur, halîfenin oğluna duyduğu aşırı sevgi ve zaafı. Bu kimse bazen çok donanımlı bilgi ve tecrübeye sahip bir evlat olurken kimi zaman da sarayda şımartılarak büyütülen zevk ve sefa düşkün, sorumluluktan bîhaber yetişen, tecrübesiz ve liyakatsiz biri olabiliyordu. Bunun ilk örneğini çok daha tecrübeli, bilgili ve sahabenin ileri gelenleri dururken Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht seçmesiyle görürüz. Yezîd'in halîfe olması o zamandan günümüze kadar hâlâ eleştirilen bir konu olmuştur. Daha sonraki süreçte liyakatsiz bazı halîfelerin başa geçmesi Emevîler'in sonunu getirme de en büyük rolü oynamıştır.

İlk dönem Abbasî halîfelerinden kişisel tercihini kullanan ilk halîfe Ebu'l-Abbas es-Seffâh'tır. O seçimini kardeşi Ebû Ca'fer'den yana kullanmış, onun en büyük destekçileri olan amcalarının gönlü olması için de ikinci veliaht olarak yeğeni İsa b. Mûsâ'yı seçmiştir. es-Seffâh'ın Mansûr'u seçmesi hiç şüphesiz yerinde ve isabetli bir karardı. Çünkü el-Mansûr çocukluğundan beri davetin bizzat içerisinde yer almış, bu süreçte olan biten herşeyden haberdar hatta devletin asıl kurucusu⁸⁷⁰ ünvanını kazanacak kadar tecrübe ve ehliyeteye sahip bir kimseydi. Nitekim Ebu'l-Abbas böyle hassas bir dönemde devlet kademeleri ve vilayetlerin yönetimine akrabalarını ve davet aşamasında kendisine en çok yardımı dokunan güvenilir

⁸⁶⁹Dûrî, *Asru'l-Abbasîyyu'l-Evvel*, 138.

⁸⁷⁰Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 41.

kimseleri atadı.⁸⁷¹ Mansûr, yeni yeni filizlenen devleti emanet edebileceği en güvenilir kimse olmakla birlikte çok yönlü bir âlim, araştırmaya meraklı, iyi bir şair, yeni bilimlere karşı ilgili, zeki, ileri görüşlü ve güzel ahlâklı biriydi.⁸⁷² Hilâfete geçer geçmez de hem bilimde hem fende gelişmeler oldu ki bu atılım memleketin umûmi gelişmesi üzerine katkıda bulunuldu.⁸⁷³

el-Mansûr hareketin başarıya ulaşip hilâfetin Abbasoğullarına geçmesinde de bizzat yer aldı. Ebu'l-Abbas'ın daima en büyük destekçisi oldu. Vâsıt'ı teslim etmeyen ve savaşmakta direnen Ebû Hâlid b. Hubeyre'yi ikna ederek teslim olmasını sağladı. Ardından Harran'a giderek bu şehrin hakimiyetinin Abbâsîler'e geçmesini sağladı. Bu başarılar ona büyük itibar kazandırdı. Ardından Ermeniye ve Cezîre valiliğine getirildi (133/750-751) ve buradaki komutanları da tahakküm altına almayı başardı. Bizans kuşatmasında yer alan Kemah'ı hakimiyeti altına aldı ve 136/754 yılında hac emiri oldu.⁸⁷⁴ Bütün bunlar halife olma yolunda el-Mansûr'a büyük referans oldu.

Halîfenin kişisel tercihi ile halife olan diğer isim el-Mansûr'un oğlu Abdullah el-Mehdî'dir. Mehdî babasının hilâfetinde henüz 14-15 yaşlarında iken görevinden azledilince isyan eden Horasan valisinin isyanını bastırmak üzere Horasan'a gönderildi.⁸⁷⁵ Mehdî isyanı bastırdı ve valiyi Bağdat'a babasının yanına gönderdi. 142/759 yılında ise Ali evladından Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'ye destek vermek için isyan eden kardeşi İbrahim b. Abdullah üzerine babasını emriyle Rey'den büyük bir ordu sevk etti. 144/761'de Taberistan'ın fethi için görevlendirilen Mehdî bu görevden de başarıyla döndü ve 151/768 yılına kadar on yıl Horasan bölgesinde Rey şehrinde kaldı. Buradan dönünce Bağdat yakınlarında kendisi için kurulan Rusafe şehrine yerleşti. 151/768 yılında ise İsa b. Mûsâ'nın veliahtlığının önüne geçirilerek kendisi adına biat alındı. 153/770 yılında da hac emiri oldu. 155/772'de de Rakka şehrini kurdu.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ el-Fıgyü, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, 22.

⁸⁷² Bozkurt, "Mansur", *DİA*, c.XVIII, s.6.

⁸⁷³ Zettersteen, "Abbâsîler", *İA*, c.I, 18.

⁸⁷⁴ Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, c.XVII, s.5

⁸⁷⁵ Dûri, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 82.

⁸⁷⁶ Bozkurt, "Mehdî", *DİA*, c.XXVIII, s.378.

el-Mansûr oğlu Mehdî'yi veliaht yapma fikrine en baştan sahip olmalı ki onu küçük yaşta yönetime dahil etmiş, siyasî ve kültürel yönden donatılması için onun eğitimiyle bizzat ilgilenmiş, onun için dönemin en iyi alimlerinden biri olan Mufaddal ed-Dabbî'yi görevlendirmiş⁸⁷⁷ ve küçük yaştan itibaren ona tehlikeli görevler vermekten çekinmemiştir.⁸⁷⁸

el-Mansûr, kardeşi Ebu'l-Abbas'ın biatını bozacak kadar oğlunun veliaht olmasını arzu etmiştir. Bu bağlamda yeğeni İsa'yı hal ederek oğlu Mehdî'yi veliaht yaparak biatı bozan ilk Abbasî halîfesi Ebû Câfer el-Mansûr olmuştur.⁸⁷⁹

İlk dönem diğer Abbâsî halîfelerinin veliaht seçimlerine baktığımızda Ebu'l-Abbas'ın kardeşi Ebû Ca'fer'i, Ebû Ca'fer'in de oğlu Mehdî'yi seçmesi haricinde diğer atamaların tamamen halîfenin kişisel tercihiyle olmadığını görmekteyiz. Halîfeler mutlaka biri ya da birilerinin etki ve nüfuzuyla isim öne çıkarmışlardır. Ancak bunlara ek olarak bir de Me'mûn'un Mu'tasım'ı veliaht seçmesine değinebiliriz. Bilindiği gibi Hârun er-Reşîd sırasıyla Emîn, Me'mûn ve Mu'temen'i veliaht seçmişti. Mu'tasım bu adaylar içerisinde yer almıyordu. Bunda hiç şüphesiz eğitime çok önem veren Hârun'un oğlu Mu'tasım da bunu görmemesi yatmaktaydı. Mu'tasım iyi bir komutan olmakla birlikte eğitimini yarıda bırakmış ilmi zayıf biriydi; ancak Me'mûn'a baktığımızda O, Horasanlı askerler tarafından sevilen ve desteklenen oğlu Kasım'a rağmen kardeşi Mu'tasım 'ı veliahtlığa namzet göstermiştir. el-Fıgyü; Me'mûn'un bu tercihini, onun filozof bir halîfe olmasıyla ve Mu'tasım'ın cesareti, kuvveti ve yiğitliği sayesinde mümkün olduğunu ifade eder.⁸⁸⁰ Nitekim Me'mûn'un hilâfeti boyunca üzerinde titizlikle durduğu halku'l-Kur'an meselesini kardeşi Mu'tasım'ın aynı hassasiyetle devam ettireceğinden emindi.

Me'mûn bu hassasiyetini Mu'tasım'a yazdığı vasiyette de vurgulamıştı. Vasiyette özetle şunlar yazılıydı: Kur'an'ın yaratıldığı fikrini desteklemesi, halktan herkesin dertleriyle ilgilenmesi, Irak'a dönme hususunda aceleci davranması, sınır boylarını, başkentleri oralarda bulunan savaşçıları önemsemesi, haramîlerle ciddiyetle

⁸⁷⁷ Altınsoy, *Âlim ve Muhaddislerle Münasebetler*, 88.

⁸⁷⁸ Dûrî, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 82.

⁸⁷⁹ el-Fıgyü, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, 90.

⁸⁸⁰ El-Fıgyü, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, 96.

savaşması, hiç kimseyi vezir edinmemesi (bu da Me'mûn'un adamlarından edinmiş olduğu acı tecrübelerin bir sonucudur) ve Ali evladına şefkatle davranması.⁸⁸¹

Bu vasiyetten anladığımız kadarıyla Me'mûn gruplaşmalardan ve insanları fitneye sokacak şeylerden uzak durmaya çalıştı. Kardeşiyle girdiği hilâfet mücadelesi de Me'mûn üzerinde endişe ve korkuya neden oldu. Bu yüzden devlet için tehdit unsuru olarak gördüğü şeyleri yok etmek için çabaladı. Ordusunu güçlendirmek için Türklerden istifade etti. Zamanla Me'mûn'un Türkler'e, Fârisîler'e ve Alevîler'e uyguladığı hoşgörü siyaseti Abbâsîler'in aleyhine döndü ve zayıflayan iktidarın karşısında Türkler'in nüfuzu arttı.⁸⁸²

Veliahtta aranılan şartlar arasında şayet iki veliaht adayından biri cesur biri de daha bilgiliyse şartlar ve zaman neyi gerektiriyorsa o seçilmeli diye bir ibare yer alır. Me'mûn'un oğlu Kasım iyi bir eğitimden geçmişti oysaki Mu'tasım eğitimini yarıda bırakmıştı. Me'mûn zamanı ve şartları da göze alarak Mu'tasım'ı seçmekle çok isabetli davranmıştı zira Mu'tasım iyi bir komutan, tecrübeli bir siyasetçi üstelik de yiğitliği ve cesaretiyle nam salmıştı. Oğlu Kasım ise böyle bir çalkantılı ortamda hilâfeti ayakta tutmaya muktedir olamayacak kadar toydu. Mu'tasım ordu tarafından da çok iyi tanınıyordu. Me'mûn'un vasiyeti de daha çok karışıklık ortamı, kaos ve çekişmeler karşısında Mu'tasım'ın ne yapması gerektiğine dair konuları barındırıyordu. Bu yüzden Mu'tasım bu kaos ortamından devleti kurtaracak, muhalefeti azaltacak ve böylece onları kontrol altına alacak güce sahipti.⁸⁸³ Mu'tasım dizginlenemez bir güç ve sağlam bir yaratılıştaki idi. Devlet işlerine aşına, siyaset yapmayı da bilen biriydi. Mu'tasım halîfe olunca ordu içinde bir anlaşmazlık çıktı çünkü onlar Me'mûn'un oğlu Kasım'a biat etmek istediler; ancak Kasım amcası Mu'tasım'a biat edince huzursuzluk ortadan kalktı.⁸⁸⁴

⁸⁸¹ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 173; Ahmed, Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd Devle*, 70; Cümeylî, *Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 97.

⁸⁸² Ahmed Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd Devle*, 70.

⁸⁸³ Ahmed Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd Devle*, 70.

⁸⁸⁴ Beyyûd, *er-Resâilü's Siyâsiyye*, 66.

4. VELİAHTLIK UYGULAMASININ İÇ SİYASETE YANSIMALARI

4.1. Veliht Uygulaması Sebebiyle Hanedan İçinde Yaşanan

Mücadeleler

Ebu'l-Abbas'ın halife seçilmesine kadar olan evrede ihtilalin bel kemiğini oluşturan isimler umûma karşı gizlenmiş ve yeni lider, imamların ölümünden önce belirlendiği için davetin öncüleri ve destekçileri arasında herhangi bir ihtilaf yaşanmamıştır. Abbâsîler döneminde hanedan arasındaki iktidar mücadelesi ilk olarak Abdullah b. Ali'nin Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilâfetine karşı çıkmasıyla başlamıştır.

Ebu'l-Abbas ölümünden önce kendsinden sonra kimin hilâfete geçeceğini bir mektuba yazmıştı. Ölümünden sonra cemaate okunan mektupta şunlar yazılıydı: “Size selam olsun. İmdi halîfeniz ölümünden sonra yerine kardeşi Ebû Ca'fer'i geçirmiştir. Şayet icab ederse ondan sonrası için de İsa b. Mûsâ'yı veliaht olarak tayin ettim.”

Dinleyiciler mektupta geçen “şayet icab ederse” sözünün ne anlama geldiği konusunda ihtilafa düştüler. Kimi İsa b. Mûsâ'nın halîfeliğe layık olursa anlamına geldiğini kimisi de şayet o zaman İsa b. Mûsâ hayatta olursa diye yorumladı.⁸⁸⁵ İbn Kesîr, ikinci rivâyetin daha doğru olduğunu nakleder. Çünkü İsa b. Mûsâ zaten hem iyi bir vali hem de iyi bir komutandı.

Kaynaklar Ebu'l-Abbas'ın: “Ailemden kim Mervan'ın üzerine giderse benden sonra halife O'dur” vaadinden bahsederler.⁸⁸⁶ Bu sözü destekler nitelikte halîfenin ölüm haberi Abdullah b. Ali'ye ulaştığında Abdullah, halkı camide toplayarak; Seffâh'ın ölüm haberini bildirdi. Sonra bir hutbe irad etti ve kendisini Mervan'ın üzerine göndermesi esnasında şayet Mervan'ı hezimete uğratırsa Seffâh'ın kendisine veliahtlık vereceğini iddia etti. Onun bu iddiasının doğruluğuna şahitlik edenler oldu.⁸⁸⁷ Bunun üzerine halk ve komutanları Ona biat ettiler.⁸⁸⁸ Zira kendisi, Mervan'ı ortadan kaldırmakla, bu sözün muhattabı olmuş dolayısıyla da hilâfete geçmeye hak kazanmıştı.⁸⁸⁹ Bu yüzden kendisini fitne çıkarmakla suçlayan elçi

⁸⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 103-108.

⁸⁸⁶ Taberî, *Târih*, VII, 474; Cümeylî, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 31; Hudarî Bek, *Târihu'l Ümemi'l-İslâmiyye*, 28.

⁸⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 62-65; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 126.

⁸⁸⁸ Taberî, *âarih*, VII, 474.

⁸⁸⁹ Hudarî Bek, *Târihu'l Ümemi'l İslâmiyye*, 28; Gordon, “Abbâsids”, *EI*, I, 17.

Heysem b. Ziyad el-Huzafî'yi gözünü kırpmadan öldürmüştü.⁸⁹⁰

el-Mansûr da Ebu'l-Abbas'ın bu sözü verdiğiinden haberdar olmalığı halife öldüğünde hac emiri olarak Mekke'den dönerken, yolda amcası Abdullah'ın isyan edebileceğinden endişelenmiş ve hızlıca başkent Enbar'a vararak devletin kontrolünü ele almıştır. Abdullah b. Ali, 95/714 yılında büyük bir ihtimalle Humeyme'de doğdu. Annesi Hennâde adlı Berberî asıllı bir câriye idi.⁸⁹¹ Abdullah daha çok Abbâsîler'in Emevîler'e karşı giriştikleri mücadelede kendini gösterdi ve son Emevî Halîfesi II. Mervân'ı Büyük Zap Suyu Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattı (11 Cemâziyelâhir 132/25 Ocak 750). Bazı tarihçilere göre O, Abbâsî ihtilâlinde kaynaklarda zikredilenlerden daha fazla rol oynamış tecrübeli bir askerdi, bu yüzden Ebû Ca'fer Mansûr ve Ebû Müslim'e rağmen, çok tehlikeli bir görev olan Mervân'ı bertaraf etme işi ona verilmişti. Zira mücadelenin en tehlikeli safhasında Ebû Ca'fer veya Ebû Müslim gibi önemli simaların kaybedilmesi Abbâsîler için korkunç bir felâket olabilirdi.⁸⁹² Ebu'l-Abbas vefat etmeden önce Abdullah b. Ali'yi sınır güvenliğini sağlaması için Şam'ın kuzeyine göndermişti. Yolda halîfenin vefat haberini alınca ilerlemekten vazgeçerek, ordusuyla birlikte Mansûr'a karşı savaş hazırlıklarına başladı.⁸⁹³ İsyân hareketi Mansûr'a ulaştınca Mansûr çok telaşlandı. Ebû Müslim ona: "İstersen elbiselerimi kuşağında toplar sana yardım ederim, istersen Horasan'dan sana yardımcı ordular gönderirim, istersen de Abdullah b. Ali ile savaşmaya bizzat ben giderim" deyince, Mansûr savaşa gitmesini isteyerek⁸⁹⁴ iki düşmanından birinden kurtulmayı hedefledi.⁸⁹⁵

Abdullah, Nusaybin yakınlarında Ebû Müslim ile giriştiği savaşta mağlûp oldu ve savaş meydanını terkederek Basra valisi olan kardeşi Süleyman'ın yanına kaçtı (137/754). Süleyman ile diğer kardeşi İsâ, Halîfe Mansûr'dan onun affedilmesini istediler. Halîfe amcalarını kırmadı ve Abdullah için istedikleri emanı vereceğini bildirdi. Bunun üzerine İsâ, meşhur kâtibi İbnü'l-Mukaffa'ya hiçbir te'vile yer bırakmayacak şekilde bir emannâme yazmasını emretti. Ancak Halîfe Mansûr

⁸⁹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 145

⁸⁹¹ Fığlalı, "Abdullah b. Ali", *DİA*, I, 82.

⁸⁹² Fığlalı, "Abdullah b. Ali", *DİA*, I, 82.

⁸⁹³ Abbâdî, *fî't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, 45.

⁸⁹⁴ İbn Tiktataka, *el-Fahrî*, 127.

⁸⁹⁵ Zehebî, *A'lâmü'n Nübela*, VII, 88-89; Zorlu, "İlk Silahlı Hareketler", *Marife*, 99; Güneş, Hasan, "Abdullah b. Ali İsyânı", *HÜİFD*, 81.

emannâmede kendini küçük düşüren ifadeler bulunduğunu iddia ederek İbnü'l-Mukaffa'yı⁸⁹⁶ öldürttü. Abdullah b. Ali'yi de teslim alarak Hîre'de temeline tuz doldurulmuş bir eve hapsedirdi. Yaklaşık yedi yıl ev hapsinde kalan Abdullah, akıtılan suların tuzları eritmesiyle çöken binanın enkazı altında can verdi.⁸⁹⁷ Mansûr'un amcası Abdullah'ı hemen öldürmeyip bunca sene hapiste tutması, Mansûr'un bu konuda içinin hâlâ rahat olmadığını gösterir.⁸⁹⁸

Ebu'l-Abbas'ın böyle bir vaadi gerçekten var ise, Ebu'l-Abbas neden olası isyana karşı en azından ikinci veliaht olarak amcası Abdullah'ı aday göstermedi? sorusu muammadır. Çünkü kaynaklar el-Mansûr'un Abdullah b. Ali'nin isyan edeceğinden korktuğunu kaydeder. Böyle bir vaad ortada yok ise o halde Mansûr neden diğer amcalarından değil de bilhassa Abdullah'tan korkmaktadır? Ebu'l-Abbas, böyle bir vaadde bulunmuştur. Nitekim savaşacakları rakip, Emevîler'in son halîfesi Mervan'dır ve komutanları onunla savaşmaya teşvik etmek için, güçlü bir gerekçe gerekmektedir. Veliahtlık ödülü de bunun için iyi bir teşviktir. Öyle görülüyorki, Ebu'l-Abbas, hilâfeti boyunca bu vaadini hiç dillendirmemiş ve neticede unutmamıştı. Ancak, muhtemelen Ebû Ca'fer bunu hiç unutmamış ve Ebu'l-Abbas'a bunu hatırlatmak da işine gelmemişti. Bu yüzden Abdullah b. Ali'nin kendisine yönelik bir isyan hareketinde bulunacağından endişelenmekteydi. Dûrî de: “şayet Ebu'l-Abbas'ın böyle bir vaadi var ise, Abdullah b. Ali'yi Mansûr öldürmüş demektir. Çünkü el-Mansûr, koltuğunu sağlamlaştırmış ve hırsını artırmıştır”⁸⁹⁹ yorumunda bulunur.

Farouk Omar, Abdullah b. Ali isyanının üç önemli özelliği barındırdığını söyler: Bunlardan ilki bu isyan verâsete ortak olması açısından en ünlü Abbâsî isyanıydı ki bu isyana sebep olanlar aynı zamanda Abbâsî davetinin başarılı olmasında

⁸⁹⁶ Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah (Rûzbih / el-Mübârek) b. el-Mukaffa, babasının görevi icabı Basra'da yaşamış, iyi edebiyat eğitimi almış, önce Emevîler zamanında katiplik yapıp Abbâsîler kurulunca da Abbasî devlet ricaliyile çalışmış (Belâzürî, *Ensab*, IV, 289); fesahat ve balağatta zirveye ulaşmış ve İslâm tarihinde ilk tercüme faaliyetlerinde bulunmuş seçkin bir âlimdi. (İbnü Nedim, *Fihrist*, 132.) bunların yanısıra mecûsi bir aileden dünyaya geldiği için dinsiz ve zındık olarak nitelendirilmiş, öldürülmesinde bu ithamlar da etkili olmuştur. (İbn Hallikan, *Vefeyât*, II, 151; *Cehşiyari*, *Vüzerâ*, 73.) Mazdek, Mani, Zerdüş gibi Fars din ve inançlarına ait birçok kitabı Arapça'ya çevirmesi veya telif etmesinden dolayı zındıklıkla itham edilmesidir. (Durmuş, İsmail, “İbnü'l Mukaffa”, *DİA*, XXI, 131; İstanbul 2000.

⁸⁹⁷ Fığlalı, “Abdullah b. Ali”, *DİA*, I, 83

⁸⁹⁸ Güneş, *Abdullah b. Ali İsyanı*, 96.

⁸⁹⁹ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, 56.

da oldukça etkin olmuştu. Bu isyanın bir diğer önemli özeliği yeni bir Irak-Horasan rejimine karşı Suriyeliler'in isyanıydı. Nitekim Abbasî liderliği yanında umutsuz Suriyeliler yönetimin dikkatini çekmiyordu. Kendilerini aşağılayan, hor gören Horasanlılar'dan intikam almak için daha sonraları Emîn'i kullandıkları gibi Abdullah b. Ali'yi kullanmaktan da memnundular. Çünkü onlar eski üstünlüklerini yeniden kazanmak istiyorlardı. Son olarak da Abdullah b. Ali hırslı ve kabiliyetli bir komutandı, kendisi Bizans'a karşı savaştan ilk lider ve Mervan'ı hezimete uğratan başarılı bir komutandı.⁹⁰⁰

Böyle bir vaad dile getirilmemiş bile olsa, kadınından çocuğuna varana kadar tam bir Emevî kıyımı yapan Abdullah b. Ali'nin hilâfette gözü olduğu muhakkaktır, Ebu'l-Abbas'ın amcalarının gönlü olsun diye İsa b. Mûsâ'nın da adını veliahtlar arasında zikretmesi akla neden Abdullah b. Ali'yi tercih etmedi sorusunu getirmektedir. Şayet ikinci isim olarak Abdullah b. Ali'nin ismi verilseydi Abdullah yine de Ebû Ca'fer'in hilâfetine karşı çıkacak mıydı?

Ebû Ca'fer, halîfenin ölümünün hemen ardından amcasının isyan edeceğinden korkmuştu. Böyle bir ihtimalin kuvvetle muhtemel vaki olacağı, ne Ebu'l-Abbas'ın ne de Ebû Ca'fer'in göz ardı edeceği bir durum değildi. O halde neden Abdullah'ın ismi veliahtlar arasında geçmedi sorusunu şu şekilde cevaplamaya çalışalım. Şayet ikinci veliaht Abdullah b. Ali olsaydı, Abdullah yeğeni Ebû Ca'fer'in hilâfetine belki itiraz etmeyecekti ancak Ebû Ca'fer'in ölümüyle de hilâfet tamamen Abdullah b. Ali'nin eline geçecekti. Çünkü Abdullah, ne el-Mansûr için ne de oğlu Mehdi için, İsa kadar kolay bir rakip olmayacaktı. el-Mansûr'un safında Ebû Müslim gibi çok güçlü ve nüfuzlu komutan olduğu sürece bu problem daha kolay çözülebilecekti. Böylece hiç kimsenin hayatı ya da saltanatı riske girmemiş olacaktı. Bu yüzden el-Mansûr, amcasının üzerine yürümesi için hazırladığı ordunun techizi için 18 milyon dirhem harcayarak güçlü bir ordu kurmuş, diğer amcalarına da 1'er milyon dirhem vererek onları kendine bağlamıştır.⁹⁰¹ Ebu'l-Abbas'ın ölmeden önce kardeşi Ebû Ca'fer'i veliaht seçmekle kalmamış, İsa'yı veliaht yaparak da bütün amcaların Ebû Ca'fer'e cephe almasını engellemiş olmuştur çünkü el-Mansûr tek bir

⁹⁰⁰ Omar, *The Abbasid Caliphate*, 183.

⁹⁰¹ el-Belâzürî, *Ensâb*, III, 189.

veliaht olsaydı amcalar da Abdullah'ın safında el-Mansûr'a karşı savaşılabılırlerdi ve bütün amcaları ortadan kaldırmak, Ebû Müslim gibi bir komutana ragmen sadece Abdullah'ı ortadan kaldırmak kadar kolay olmayacaktı..

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un sorun yaşadığı bir diğer hanedan üyesi de ikinci veliaht olan yeğeni İsa b. Mûsâ'dır. Çünkü O, kendisinden sonra oğlu Mehdî'yi İsa'nın önüne geçirerek yeğenini ikinci sıraya attı. es-Seffâh ve el-Mansûr'un yeğeni olan İsa b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas, 102/721 yılında Humeyme'de doğdu ve burada yetişti.⁹⁰² Babası 108/726 yılında ölünce İmam İbrahim'in himayesinde büyüdü. Abbasî ihtilali sırasında Ebu'l-Abbas ile Kûfe'ye gelenler arasında İsa da vardı ve amcasının hilâfetini hep destekledi.⁹⁰³ Ebu'l-Abbas halife olunca onu Emevîler'in son Irak valisi Ebû Hâlid b. Hübeyre'nin direnmekte olduğu Vâsıt'ta ona karşı savaşan Hassan b. Kahtabe'ye yardıma gönderdi. ⁹⁰⁴ 134/751-752 tarihinde de hac emirliği yaptı.⁹⁰⁵ Ebu'l-Abbas'ın ölümü üzerine, Mekke'de bulunan Mansûr adına İsa b. Mûsâ halktan biat aldı.

el-Mansûr ve İsa'nın araları ilk zamanlar gayet iyiydi. Ne zamanki Mansûr veliaht olarak oğlunu düşünmeye başladı bu tarihten itibaren İsa'nın gücü onu rahatsız etmeye başladı ve onu bertaraf etmek için elinden geleni yaptı.⁹⁰⁶ Meclislerinde veliahtı değil, oğlu Mehdî'yi önünde tutmaya başladı, İsa'yı ise kendisinden uzak yerlere oturtarak aşağılamak istedi. Huzuruna çıkacağında adamlarından üstüne toprak atmalarını istedi. Kir ve toz içinde halifenin huzuruna giren İsa'ya Ebû Ca'fer bunun sebebini sorduğunda İsa sükût eder ve şikâyet etmezdi. Çemberi biraz daha daraltan el-Mansûr, 13 yıldır valilik yaptığı Kûfe'den İsa'yı görevinden aldı.⁹⁰⁷ İsa'yı en zor görevlere göndermeye başladı. el-Mansûr onu Muhammed b. Abdullah el-Mehdî en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim liderliğindeki isyanları bastırmakla görevlendirdi. İsa bu vazifeden başarıyla ayrıldı, isyan bastırıldı ve Muhammed Nefsü'z-Zekiyye öldürüldü (145/762). İsa b. Mûsâ Medine'yi tekrar Abbâsî hakimiyetine aldıktan sonra Muhammed'in kardeşi İbrahim'in üzerine yürüdü. Bu savaş neticesinde İbrahim de

⁹⁰² Halife b. Hayyat, *Târih*, 493

⁹⁰³ Mâcid, Abdülmünim, "İsa b. Mûsâ", *DİA*, XXII, 482

⁹⁰⁴ Taberî, *Târih*, VII, 431

⁹⁰⁵ Halife b. Hayyat, *Târih*, 493.

⁹⁰⁶ Ghejne, *Succession to the Rule in Islam*, 53.

⁹⁰⁷ Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 92.

öldürüldü (145/763). İsa'nın bu görevlerden başarıyla dönmesi el-Mansûr adına hem iyi hem kötüydü çünkü bir yandan düşmanlarından kurtulurken diğer yandan da bu zaferler İsa'nın halk nazarında daha çok itibar görmesine sebep oluyordu.

Ebû Ca'fer, İsa'yı ikna yoluyla ve kendi rızasıyla veliahtlıktan feragat ettiremeyeceğini anlayınca, bir hile ile amcası Abdullah'ı İsa'ya öldürtüp devlet erkanı, komutanlar ve halk arasında onu hanedan kanı döken bir düşman olarak göstermeyi bile planladı. Böylece hanedan tarafından kan hakkı olarak İsa'nın öldürülmesini amaçladı.⁹⁰⁸ Halîfelik iddiasında bulunan amcası Abdullah b. Ali'yi teslim ederek onu öldürmesini istedi. İsa, bunun aynı zamanda kendisini de ortadan kaldırmaya yönelik bir plan olduğunu anlayınca amcasını öldürmedi; ancak Mansûr onun öldürdüğünü zannetti.⁹⁰⁹ Devlet erkanı ve hanedanın ileri gelenlerinin bulunduğu bir mecliste İsa'yı, amcası Abdullah'ı öldürmekle itham edeceğinde amcasının İsa tarafından öldürülmediğini anladı. Bu olay sonucu halife, amcasını hapse attırırken İsa'nın da itibarını zedelemeye, onu istihkar edici davranışlarda bulunmaya başladı. Sonunda İsa, bütün bu tahkir ve baskılara dayanamayarak kendisi ve ailesi adına tahsis edilen yüksek bir meblağ karşılığında veliahtlıktan feragat etti.⁹¹⁰

Ebu'l-Abbas'ın birçok amcası ve yeğeni varken İsa'yı veliaht olarak seçmesinin sebebi İsa'nın gerçekten zeki ve başarılı bir siyasetçi olmasıydı. İsa'nın küçük yaşta babasını kaybetmesi ve İbrahim'in himayesinde büyümesi, her daim de kardeşi İbrahim'in yanında bulunan Ebu'l-Abbas ve İsa arasında duygusal bir bağa sebep olmuştu. Diğer veliaht adayının İsa olması Mansûr için de bir avantajdı. İsa'nın babası hayatta değildi. Şayet hayatta olsaydı Mansûr'un veliahtlıktan hal etmesi bu kadar kolay olmayacaktı. Amcası Abdullah b. Ali'nin isyanına bir de İsa'nın babasının isyanı eklenecek, bu durumda Mansûr böyle bir işe belki teşebbüs dahi edemeyecekti.

Mehdî, hilâfete geçince başta eşi Hayzuran olmak üzere çevresi ve Horasanlı askerlerin de isteği doğrultusunda oğullarını veliaht yapmak istedi. Bunun için de İsa'yı saraya davet etti; ancak İsa, buna red cevabı verdi. Mehdî merkezden gönderdiği

⁹⁰⁸ Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, 92.

⁹⁰⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 7-8

⁹¹⁰ Taberî, *Târih*, VIII, 25.

birlikle Kûfe’de olan İsa’yı saraya getirtti.⁹¹¹ 160/776 yılında Rusâfe camiisinde Mehdî ve oğlu Mûsâ aynı hizada otururken İsa b. Mûsâ ilk basamağa oturdu ardından İsa minbere çıkarak kendi rızasıyla veliahtlıktan çekildiğini halka duyurdu.⁹¹²

Me’mûn zamanında hanedan arasında muhalefet yaratan bir diğer hadise ise Me’mûn’un, Abbâsîler’in yeşil yerine Ali oğullarının siyahına bürünerek radikal bir değişiklik yapması ve veliaht olarak imam Ali er-Rızâ’yı seçmesidir. Bu durumdan hoşnut olmayan Abbâsî hanedanı ve Bağdat, Me’mûn’un amcası İbrahim el-Mehdî’ye biat ederek, Ali er-Rızâ’nın veliahtlığını kabul etmeyi reddettiler.⁹¹³ Ali er-Rızâ’nın âni ölümüyle Me’mûn, hakimiyeti yeniden ele geçirdi. Me’mûn’un veliaht seçimi oğlundan yana değil, kardeşi Mu’tasım’dan yana olmuştur. Me’mûn’un ölümünden kısa süre sonra ordu, Abbas’a biat etmeye meyletse de Abbas’ın amcası Mu’tasım’a biat etmesiyle bu sancılı dönme de atlatılmış oldu.

Sonuç olarak, Ahmed Muhtar; Abbâsî hanedanı arasında yaşanan ihtilaf ve anlaşmazlığın asıl kaynağını şu şekilde izah eder: “Abbâsîler’in önde gelen şahsiyetlerinden hilâfetin bekası için savaşan ve cihat eden çoğu kişinin kısa süre sonra bu makamın belirli grubun tekelinde bulunduğu şahit olmaları, verdikleri tüm çabaların heba olduğunu anlamaları ve ancak bu grubun iktidarın meyvesini yiyerek, nimetlerinden istifade ettiğini farketmeleri sonucu hanedan arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Çünkü Ebu’l-Abbas, söz vermesine rağmen hilâfeti kendisinden sonra amcası Abdullah’a değil, kardeşi Ebû Ca’fer’e vermiş ve amcasını safdışı bırakmıştır. İkinci veliaht İsa ise Mansûr tarafından veliahtlıktan alınarak yerine oğlu getirilmiştir. Böylece hilâfeti elinde bulunduran bu aile hem amcanın hem de yeğenin veliahtlık hakkını gasp etmiştir.”⁹¹⁴

4.1.1. Halife İle Veliaht Arasında Yaşanan Veliahtlık Mücadeleleri

Veliahtın kim olacağına dair kimlerin söz sahibi olduğu, veliahtın neye göre belirlendiği, belirlenen bu veliahtın nasıl yetiştirilmesi gerektiği elbette iktidarın da, muhalif grubun da zihnini daima meşgul eden önemli bir mesele olmuştur. Bir kimseye

⁹¹¹ Ya’kubî, *Târih*, II, 395; Taberî, *Târih*, VIII, 702-704; Bozkurt, “Mehdî”, *DİA*, XXVIII, 378.

⁹¹² el-Fıgyü, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, 90.

⁹¹³ Hitti, *History of Arabs*, 318-319.

⁹¹⁴ Ahmed Muhammed, *el-Hilâfetü ve’d-Devle*, 68.

ya da kimselere veliahtlık biatı alındıktan sonra da mesele sona ermemiş, bu kimseler gerek halîfenin gerekse devlet ricâli ve komutanların yakın markajı altında olmuşlardır. Kimisi nesebi, kimisi beceri ve zekası, kimisi yaşı kimisi de etrafındaki kimselerin isteği ve baskısı doğrultusunda veliaht seçilmişlerdir. Bazen seçilen veliaht farklı gerekçeler doğrultusunda hal edilmek istenmiştir. Daha çok halîfenin ölümünden sonra iktidara gelen yeni halîfenin tasarrufu doğrultusunda eski halîfenin belirlediği veliaht bir şekilde bertaraf edilirken nadir de olsa kimi zaman da bizzat halîfenin kendi seçtiği veliahtı, bu görevden almak istediğine şahit olmaktadır.

Seçtiği veliaht yüzünden pişmanlık duyan ilk halîfe Mehdî'dir. Mehdî, Hâdî'nin zamanla hilâfet makamını dolduracak vasıflarda olmadığını en azından bunun için yeterli olmadığını anlayınca onu veliahtlıktan azletmek istedi. Bu durum baba ve oğlun arasını açmakla kalmadı halîfenin ölümünden sonra dahi iki kardeşin birbirini rakip görmesine sebep oldu.

Daha önceki bölümlerde detaylıca anlattığımız gibi Hârun beş yaşındaki oğlu Emîn'i veliaht seçtiğinde şüphesiz göz önünde bulundurduğu husus o yaştaki bir çocuğun zekası, bilgi ve becerisi değildi. Emîn, gözde eşi Zübeyde'nin oğluydu ve aynı zamanda Haşimî kanı taşıyordu. Üstelik böylece iktidar kendi ailesinde kalmaya devam edecekti. Zaman geçtikçe Hârun, oğlu Emîn'in beklentilerini karşılayamayacağına şahit oldu. O, sarayın sınırsız imkanlarına alışmış ve kendisini bundan alamayan bir veliahta dönüşmüştü. Zamanla aldığı bu karardan pişmanlık duysa da eşi ve Hâşimîler'in baskısından çekinerek oğlunu veliahtlıktan hal edemese de yeni bir veliaht seçme yoluna gitmişti.

Kaynaklar Emîn ve Me'mûn'un kişiliği hakkında çok uç örnekler vermektedir. Emîn, oldukça zayıf karakterli, içki, zevk ve eğlenceye düşkün, zamanını vahşi hayvanlar ve kuşlarla geçiren bir halîfe olarak nitelendirilirken,⁹¹⁵ Me'mûn tam aksine kuvvetli bir şahsiyet, iyi eğitilmiş biri, engin bir müsamaha ve mütecessis bir zekaya sahip bir veliaht olarak nitelendirilmektedir.⁹¹⁶

4.1.2. Anne-Oğul Arasında Yaşanan Veliahtlık Mücadeleleri

Hanedan hanımları kimin veliaht olacağına dair halîfelere yaptırımında

⁹¹⁵ Yıldız, "Emîn", *DİA*, 113.

⁹¹⁶ Vagleri, *İslâm Tarihi*, I, 130.

bulunabilirken bunun aksine muhtemel adayı da manipüle etmeye çalışmıştır. Kimi zamanda halîfe olması için uğraştığı kimsenin istediği doğrultuda hareket etmediğini görünce onun hilâfetini zedelemek için elinden geleni yapmıştır.

Mehdî'nin oğulları Hâdî ve Hârûn, Hayzuran adlı aynı hanımdan olan iki kardeşti. Babaları ikisine de aynı ihtimamı göstermiş, onların üzerine titremişti. Yaşları doğrultusunda ilk olarak Hâdî'yi ikinci olarak da Hârûn'u veliahtlığa getirdi. Ancak çocuklar büyüdükçe Mehdî sıralamada hata ettiğini düşünerek Hârûn'u, Hâdî'nin önüne geçirmek istedi. Bu durumu eşiyle paylaştığında Hayzuran da Mehdî'yi bu konuda destekledi. Mehdî, yapmak istediği şeyi Hâdî'ye bildirdiğinde Hâdî buna itiraz etti. Diğer başlıklarda ayrıntılı anlattığımız için tekrar değinmeden, olayı analiz etmeye çalışacağız. Gönderdiği mektuplar ve elçiye rağmen Mehdî bir sonuç alamayınca kendisi bizzat oğlunun yanına gitmek üzere yola çıktı; ancak amacına ulaşmadan yolda vefat etti.

Hâdî, ahid gereği hilâfete geçtiğinde annesiyle hiç anlaşamadı. Annesinin devlet işlerine karışmasına daima müdahale etti. Şayet Mehdî yaşasaydı ve Hâdî'yi bertaraf etseydi, Hâdî, babasına cephe almasa dahi annesine alacaktı. Çünkü annesi, diğer oğlu Hârûn'u kendisine tercih etmiş olacaktı. Hayzuran'ın Mehdî üzerindeki nüfuzunu herkes bildiği gibi elbette oğulları da çok iyi bilmekteydi. Bu konuya dair kaynaklarda Hâdî ve annesi arasında bir diyalog ya da olaya rastlayamadık. Daha önceden yer verdiğimiz, Hâdî'nin hasta yatağında annesiyle yaptığı son konuşmada, Hayzuran'ın Hâdî'ye karşı diğer oğlu Hârûn'u desteklediğine dair bir diyalog geçmemiştir. Aksine Hâdî bu konuşmada annesine kırgınlıktan çok merhamet ve sevgisini ifade etmektedir. Farouk Omar'ın⁹¹⁷ görüşünün aksine, Hâdî'nin hilâfete geçtiğinde annesine karşı olan tutumunu eskiye yönelik bir husumetten değil, kendisinin de ifade ettiği gibi siyaset gereği idi.

Hâdî'nin hilâfetine kadar kapısında sıra olmuş devlet erkanını ve insanları görmeye alışmış Hayzuran'ın oğlunun tutumundan rahatsız olduğu muhakkaktır; ancak biz yine de annesinin oğlunu öldürttüğü kanaatini taşımamaktayız.

⁹¹⁷ Hâdî, annesinin Hârûn'u tercih etmesini kendisine yediremeyip hilâfete geçtiğinde annesini devlet işlerinden uzak tutmuştur. Omar, *The Abbasid Chaliphate*, 338-339.

4.1.3. İki Kardeş Arasında Yaşanan Velihtlık Mücadeleleri

Hilâfet devri genelde babadan oğula tevârüs etmiştir. Bundan sonra ikinci sırayı halîfenin kardeşi alır. Halîfe şayet bir kişiyi aday göstermişse iktidar içinde herhangi bir çekişme yaşanmamıştır; ancak birden fazla veliaht seçimi genellikle bu veliahtlar arasında rekabete kimi zaman da çatışmalara sebep olmuştur. Abbâsîler'in ilk yüzyılında biz bu rekabeti kardeşler arasında görmekteyiz. İlk çekişme ise Mehdî'nin oğulları Hâdî ve Hârûn arasında yaşanmıştır.

Mehdî hilâfetinin üzerinden bir yıl geçmeden oğlu Mûsâ el-Hâdî'yi veliaht yaptı. Bu sırada Kûfe'de bulunan İsa b. Mûsâ'ya da mektup yazarak, Mûsâ'yı kendisinin önüne geçirdiğini haber verdi. Bir sonraki mektubu ise tehdit içermekteydi ve özetle kendisini veliahtlıktan hal etmesini emrediyordu. Tehdit ve baskılara boyun eğmek zorunda kalan İsa veliahtlık haklarından feragat etti. Bu sorunu çözdükten sonra da Mehdî, diğer oğlu Hârûn er-Reşîd için de 166/782-783 yılında meclisinde özel bir biat aldı.⁹¹⁸

147/764'de Rey'de doğan Hâdî küçük yaştan itibaren halîfelik için yetiştirilmeye başlandı. Mehîi hac için ayrıldığında Bağdat'ta idareyi Hâdî'ye bıraktı. Ertesi yıl için de hac için bizzat Mûsâ el-Hâdî'yi görevlendirdi. 163/780'de Mehdî diğer oğlu Hârûn'la birlikte Bizansla savaşmak üzere yola çıktığında da yerine Mûsâ'ya bıraktı. 167/781'de Mûsâ ordu kumandanı olarak Cürcan'daki isyanı bastırmak üzere görevlendirildi ancak başarı elde edemedi. Mehdî Cürcan'da iken Hâdî'yi veliahtlıktan azledip yerine Hârûn'u veliaht yapmak istedi. Çünkü Mehdî zamanla bu kararından pişmanlık duymaya başladı. Bu kararını eşi Hayzuran'a açtığında o da halîfeyi destekledi.⁹¹⁹ Mehdî, Cürcan'da bulunan oğlu Hâdî'ye bir elçi gönderdi. Durumu ona haber vererek kendisini Bağdat'a çağırdı. Hâdî bu emri yerine getirmediği gibi babasının gönderdiği elçiyi de dövdü.⁹²⁰ Mehdî, haklarını Hârûn'a bırakması için Hâdî'ye baskı bile yapsa bir sonuç alamadı. Bunu bizzat çözmek için

⁹¹⁸ Beyyûd, *er-Resâilü's Siyâsiyye*, 63-64.

⁹¹⁹ Bobrick, *Halîfenin İhtişamı*, 41; "Hadi", *DİA*, XV, 16.

⁹²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 169; Beyyûd, *er-Resâilü's Siyâsiyye*, 64; *Hadi*, *DİA*, XV, 16.

oğlu Hârun ile Cürcan'a gitmek üzere yola çıktı; ancak bunu başaramadan yolda vefat etti.⁹²¹

Mehdî kendi başına Hâdî'yi veliahtlıktan azledemezdi. Çünkü Hârun'un veliahtlığının meşrû olabilmesi için Hâdî'nin buna razı olması gerekirdi ayrıca Hâdî olmadan da ahdi değiştiremezdi. O yüzden bu kararı alabilmek için Hâdî ve Hârun'un da huzurunda olması gerekirdi. Mehdî'nin yolda ölmesiyle ahid değişmediğinden Hârun itirazsız Hâdî'nin veliahtlığını kabul etmek zorunda kaldı. Mûsâ babası öldüğünde hâlâ Cürcan'daydı, Hârun da kardeşi Hâdî'nin hilâfetini gaspetmek için herhangi bir girişimde bulunmadı. Güvenli bir şekilde tahta çıkan Hâdî, babasından çok farklı bir siyaset izledi.⁹²²

Hâdî hayatı boyunca Hârun'la kıyaslanmaya tabi tutuldu. Çünkü Hârun sıradan birisi değildi hem anne-baba bir kardeşi hem de bir diğer veliaht adayıydı. Bu iki kardeşte ister istemez kıskançlığa ve rekabete sebep oldu. Hâdî ve Hârun'u yetiştiren ve onların kâtipliğini de yapan danışmanları bu rekabeti tetikleyen unsurlar arasında yer aldı.

Hâdî hilâfete geçtikten kısa süre sonra Hârun'un yerine oğlu Ca'fer'i veliaht yapmak istedi. Hâdî, ölümüne kadar uğraştığı bu ahit değişikliği için ilk önce komutanlarıyla görüştü. Komutanlar buna onay verdi ve Ca'fer için uygun ortamı sağlamaya çalıştılar hatta Hârun'u meclis toplantılarında istihfaf ettiler. "Biz Hârun'un hilâfete gelmesini istemiyoruz" dediler. Halk zamanla Hârun'dan uzaklaşmaya başladı.⁹²³ Bu kararın alınmasına itiraz eden Yahya b. Hâlid b. Bermek, böyle bir işin zamanı geldiğinde kendi oğlu Ca'fer'in de başına gelebileceğini hatırlatarak insanları, vermiş oldukları sözden vazgeçirmekle kendi konumunu da zayıflatmış olacağını bu yüzden yapılacak en doğru hareketin, Hârun'u veliahtlıktan feragat etmeye ikna etmek olduğunu söyledi. Bu arada da oğlu Ca'fer'in biraz daha büyüyeceğini ifade etti. Hâdî başlangıçta Yahya'ya hak verirken zamanla ona kızmaya hatta onu ortadan kaldırmayı düşünmeye başladı.

⁹²¹ Beyyûd, *er-Resâilü's Siyâsiyye*, 64

⁹²² Kennedy, Hugh, *Early Abbasid Chaliphate*, 45.

⁹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 96-99.

Bir gece ansızın Yahya, halîfenin huzuruna çağırıldığında öldürüleceğini düşünerek evden hazırlık yaparak çıktı; ancak Hâdî onu çok iyi karşıladı ve Yahya ile samimi bir şekilde konuştu. Kendisine; “Ey Yahya! Aramızdaki ilişki nedir?” diye sordu, Yahya: “Ben sizin sadık bir kölenizim” cevabını verdi. Halîfe: “O halde neden beninle Hârun’un arasına giriyorsun?” deyince Yahya: “Ben kimimki Siz ve kardeşinizin arasına gireyim Ya Emîre’l Mü’minîn! Ben sadece babanız Mehdî tarafından onunla ve ihtiyaçlarıyla görevlendirilmiş birisiyim” cevabını verdi. Bunun üzerine Hâdî; “Hârun ne işler karıştırıyor?” diye sordu. Yahya da: “Hiçbir şey yapmıyor. Nahoş şeyler yapmak onun mizacına uygun değil” cevabını verdi. Bu cevaplar üzerine Hâdî teskin olmuş ve Yahya’nın huzurundan ayrılmasına izin vermiştir.⁹²⁴

Yahya’nın ifade ettiği gibi Hârun, nahoş şeyler yapacak bir mizaçta değildi. O, hilâfetten çekilmeye bile razı edilebilirdi. Onu bundan vazgeçiren kişi gerçekten kâtabi Yahya b. Hâlid b. Bermekî idi.

Hârun’u hilâfete geçince kardeşiyle giriştiği hilâfet mücadelesinin oğullarının da başına gelmemesi için farklı bir siyaset izledi. Devleti, veliaht yaptığı üç oğlu arasında taksim etti. Bundan maksadı, hiafete geçen oğluna, büyük toprak ve orduya sahip diğer oğulları itiraz etmeyecekti; ancak durum hiç de umduğu gibi gitmeyecekti.

Hârun’un 11 oğlu vardı.⁹²⁵ Bu oğullar arsında tercih yapmak onun için çok da zor olmamıştı. Hilâfetinden kısa süre sonra aralarında sadece birkaç ay olan ve hemen hemen aynı âlimlerden ders alan Emîn ve Me’mûn, halîfenin gözde çocuklarıydılar. Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Me’mûn’dan küçük olmasına rağmen, sırf gözde eşi aynı zamanda da hanedanın kanını taşıyan Zübeyde’den olduğu için ikinci oğlu Emîn’i birinci veliaht olarak seçti. Emin’den sonra Me’mûn, Me’mûn’dan sonra da Mu’temen’e biat edildi. 186/802 yılında hac mevsiminde iken Emîn ve Me’mûn’un veliahtlığına dair ahidname Kabe’nin duvarına asıldı⁹²⁶ ve bu sene oğlu Abdullah’a el-Me’mûn lakabını vererek onu Ca’fer b. Yahya’nın

⁹²⁴ Bobrick, *Halîfe’nin İhtişamı*, 45.

⁹²⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 291.

⁹²⁶ Taberî, *Târih*, VIII, 278; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 173; Baytar, *Târihu’l-Asri’l-Abbâsî*, 102; Nawas, *Ma’mûn*, 22.

gözetiminde Horasan'a vali olarak atadı.⁹²⁷ 189/805 yılında Hârun, hasta olduğu halde Horasan'da meydana gelen karışıklıklara son vermek için oğulları Me'mûn ve Sâlim ile birlikte yola çıktı. Rey'e vardıklarında beraberindeki komutanları kadıları ve devlet adamlarını toplayarak Me'mûn'a olan biatı yeniledi ve ordusundaki mal, hazine ve hayvanların Me'mûn'a ait olduğunu söyledi.⁹²⁸ Onlara üç şeyi tavsiye etti. Bunlar: "hilâfeti koruyunuz, imamlarınıza yardımcı olunuz, birliğinizi muhafaza ediniz. Muhammed (Emîn) ve Abdullah'a (Me'mûn) dikkat ediniz. Bunlardan hangisi, diğerine zulmederse onu zulümden çeviriniz. Zulmünden ve ahdiniz bozmasından dolayı onu kınayınız."⁹²⁹

Hârun, 3 Cemaziye'l âhir 193/24 Mart 809 tarihinde Tus'ta vefat edince Emîn, halîfe oldu. Zübeyde, eşi Hârun er-Reşîd'in vefatını öğrenince devletin hazinesini oğluna teslim etti. Bu sırada Me'mûn da Horasan'da bulunmaktaydı. Emîn birkaç yıl içinde devletin hazinesini eğlence ve içki meclislerinde, onu eğlendiren çalgıcılara verilen ihsanlar ve harem ağaları ile kadınlarına verilen mücevherlerle boşaltmaya başladı.⁹³⁰ Emîn halife olmuştu fakat Horasan'ın idaresinin Me'mûn'a verilerek gücün bölünmesinden memnun olmamıştı. Bu yüzden Me'mûndan hazine ve ordusuyla Bağdat'a dönmesini istedi. Me'mûn buna yanaşmayınca ondan Bağdat'a gelip kendisinin danışmanı olmasını istedi. Me'mûn'dan gelen bu red cevaplarına mukabil Emîn, doğu vilayetlerinin ekonomik kontrolünü daha sıkılaştırdı. Me'mûn'un adını para ve mühürden çıkarttı. İki kardeş arasındaki asıl kopuş ise Emîn'in kardeşi Mu'temen'i veliahtlıktan azlederek yerine oğlu Mûsâ'yı veliaht yapmasıyla başladı. Bu durum veliahtlık anlaşmasının ihlali demektir.⁹³¹ Emîn'in bu girişimi hiç istemediği halde ters tepki yaratarak Me'mûn'un Horasan'da daha fazla güçlenmesine sebep oldu.

932

Emîn'in oğlu Mûsâ'yı veliaht yapmak istemesinin altında yatan sebep veziri Fazl b. Rebî'nin gayret ve teşviği idi.⁹³³ Emîn'in veziri Fazl b. Rebî, Tûs'ta vefat

⁹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 182.

⁹²⁸ Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 101.

⁹²⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I-II, 357.

⁹³⁰ Ebu'l Fida, *Târih*, II, 20-22.

⁹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 226; Beyyûd, *er-Risâil'üs Siyâsiyye*, 65-66; Nawas, *Ma'mun*, 23.

⁹³² Daniel, *The Political and Social History*, 177.

⁹³³ Zettersteen, "Emîn", *İA*, IV, 258.

etmeden önce Hârûn'a Me'mûn'a sadık kalacağına dair söz vermişti; ancak O, sözünde durmayarak Emîn'in isteği doğrultusunda bütün orduyu alıp halîfenin yanına getirdi.⁹³⁴ Oysaki ordu Me'mûn'un tasarrufuna verilmişti. Zamanla Fazl, bir gün Me'mûn hilâfete geçer ve kendisinden intikam alır diye endişeye kapılmaya başladı. Bu yüzden Emîn'e kardeşi Me'mûn'u azledip yerine oğlu Mûsâ'yı veliaht seçmesini tavsiye etti. Birkaç kişi de bu konuda Fazl'ı destekledi. Emîn, onların sözüne kanarak bu işi bazı akli selim kimselere danıştı. Bu kimseler: "Komutanları yeminlerini bozmaya ve azle teşvik etme sonra seni azlederler." diyerek böyle bir hareketin doğru olmayacağı konusunda Emîn'i uyardılar. Emîn ise onların uyarılarına kulak asmayarak Fazl'ın teklifine meyletti. Me'mûn'a tuzaklar kurmaya başladı.⁹³⁵

Veliahtlıktan feragat etmesine dair kardeşinin mektubunu alan Me'mûn ilk başta Emîn'in dediğini yaparak Mûsâ'ya biat etmek istedi; ancak Fazl b. Sehl, Me'mûn'a halîfe olacağı teminatında bulunarak; "Bu işi ben üstlendim" dedi ve insanları Me'mûn'a çekmeye başladı, sınırları korudu ve düzenledi. Bu durum Emîn ve Me'mûn'un arasını daha çok açtı. Bağdat ve Horasan arasındaki geçitler kesildi, mektuplar ele geçirildi. Buna mukabil Emîn, Me'mûn adına hutbe okutmayı bıraktı, Me'mûn'un vekillerini tutukladı. Me'mûn da Horasan'da Emin'in davranışına aynı şekilde karşılık verdi, bu durum iki kardeş arasındaki ipleri daha çok gerdi.⁹³⁶ Me'mûn bu süre zarfında danışmanlarıyla sürekli istişare etti. Düşmanlarıyla dahi ittifak ederek, onların ordusunu kendi ordusuna kattı.⁹³⁷ Me'mûn böylece hem onlardan gelebilecek saldırıyı engellemiş oldu hem de ordusunu büyüttü.

Me'mûn bu işi yaparken çok da kaygılanmaktaydı. Her defasında Fazl onu bir şekilde ikna ederek onu rahatlatmayı başarıyordu. Nihâî adımı atacaklarında -ki, Emin 24 Cemâziye'l Âhir 195/24 Mart 810-811'de Me'mûn'u veliahtlıktan azlederek onu âsi ilan etti ve yerine oğlu Mûsâ'yı veliaht seçmişti-⁹³⁸ Emin, hutbede Me'mûn'dan sonra oğlu Mûsâ'nın adını zikrettirdi.

⁹³⁴ Cehşiyari, *Vüzerâ*, 289-290; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 5

⁹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 233-235.

⁹³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 195; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 159.

⁹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 232; Bobrick, *Halîfenin İhtişamı*, 186.

⁹³⁸ Yıldız, "Emin", *DİA*, c. XI, 113; Özaydın, "Fazl b. Rebî", *DİA*, c.XII, 274.

Fazl, Me'mûn'dan sabaha kadar mühlet istemiş, gece yıldızlara bakarak sabah olunca Me'mûn'a halîfe olacağı müjdesini vermiştir.⁹³⁹

Halk, Me'mûn'un Emîn'e karşı elde ettiği bu zaferini Allah'ın Me'mûn'un yanında olduğu şeklinde algıladı. Dolayısıyla bu algı, Allah'ın yardım ettiği Me'mûn'un hilâfetinin meşrûiyetine dair sağlam bir delil teşkil etti. Emîn'in Me'mûnu veliahtlıktan azletmesi üzerine Me'mûn buna karşılık 10 Şaban 195/8 Mayıs 811'de hilâfetini ilan etti. Emîn, daha önceden Horasan valiliği yapmış ve halka zulmettiği için halkın nefretini kazanmış İsa b. Mâhân komutasında 40 bin kişilik bir orduyu Me'mûn'un üzerine gönderdi. Me'mûn da Tâhir b. Hüseyin'in komutasına 4 bin kişilik bir orduyu İsa ile karşılaşması için harekete geçirdi. Az sayıda ama disiplinli bir orduya sahip Tâhir, çok sayıdaki İsa'nın ordusunu yenilgiye uğrattı. İsa bu savaşta öldürüldü.⁹⁴⁰ Tâhir'in bu zaferi Me'mûn'a mektupla bildirildi.⁹⁴¹

Bağdat hariç, ülkenin tamamı Me'mûn'a biat etti. Bağdat yaklaşık bir yıl kuşatmaya dayandı. Uzun kuşatma sonucu şehir halkı çaresizlik içinde kumandanlarıyla birlikte Me'mûn'un safına geçmeye başladı ve nihayet Muharrem 198/Eylül 813'de Tâhir, Bağdat'ı ele geçirdi. Herseme b. A'yan'a teslim olmaya sıcak bakan Emîn, Herseme'ye mektup yazarak kendisine sığınmak istediğini bildirdi. Herseme bunu kabul etmişse de bunu haber alan Tâhir, bütün övgüleri Herseme alacak endişesiyle Emîn'i yakalatarak öldürttü ve başını halîfeye gönderdi.⁹⁴²

Emîn ile Me'mûn arasındaki anlaşmazlığı tarihçiler, Emin'in Araplar, Me'mûn'un ise mevâlî tarafından desteklenmelerine bağlarlar. Bu doğru bir tespittir; ancak Me'mûn'un mahiyetinde Arap asıllı kimseler de mevcuttu. Üstelik, Me'mûn'u azledip yerine oğlunu veliaht yapmak istediğinde Emîn'e karşı çıkan Arap devlet adamları da mevcuttu. Dolayısıyla iki kardeş arasında yaşanan bu mücadele, onları

⁹³⁹ Taberî, *Târih*, VIII, 404; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 304-305. Fazl'ın bu tespitinden, o zamanlar yıldız biliminin çok meşhur olduğu ve o dönemde meydana gelen olayları açıklamak için sıklıkla başvurulduğu ortaya çıkmaktadır. O kadarki, dönemin tarihçileri bile bu bilime tevessül etmişlerdir. Can, Mesut, "Me'mûn Dönemi Siyasette Fazl b. Sehl'in Rolü", *İSTEM*, s.28, Konya, 2016, 335. Abbâsiler zamanının ünlü astroloğu Nevbaht'tı ve bu bilim Abbâsî dünyasına giren ilk bilimdi. Me'mûn da astroloji, astronomi ve felsefeye ilgi duymaktaydı. Makdisî, *Bed*, VI, 112.

⁹⁴⁰ Nawas, *Ma'mun*, 24; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 36; Yıldız, "Emin", *DİA*, c.XI, 113.

⁹⁴¹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 195

⁹⁴² Nawas, *Ma'mun*, 24; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 39.

yetiştiren kimselerin dinî, siyasî ya da sosyal yaşamlarının etkisiyle de olmuştur. Me'mûn çocukluğunda, Bermekî ailesinin yanında daha çok siyasî ve dinî konularla muhattap olurken Emîn'in etrafın da oyun ve eğlence de ün yapmış, çoğunluğu hanımlardan oluşan saray ahalişi yer almaktaydı. Daha sonra Me'mûn'un kâtibi olan Fazl b. Sehl, Bermekî ailesinin sonunu getirecek entrikalarda parmağı olan gözü yükseklerde, hırslı bir kimseydi. Neredeyse halife kadar nüfuza sahip olan bu aileyi sabote etmeye bile göze alan siyasî dehaya sahipti. Dolayısıyla Emîn-Me'mûn mücadelesinde, devletin ordusunu, hazinesini ve başkentini elinde tutan Emîn'in karşısında Me'mûn hükmen yenik görülemezdi.

Bu konuda Hayrettin Yücesoy oldukça isabetli bir tespitte bulunmuştur. Yücesoy: "Me'mûn'un Horasan'daki günlerinden itibaren, etrafındaki insanların gereksiz taltiflerine maruz kaldı. Başlangıçta Emîn'in gölgesinde ezik olan bir şahsiyet iken zamanla kendisini halife hissettirecek kimselerin yanında buldu. Öyleki halk ona "Hâdî" (hidayete erdiren), "Tâki", (takva sahibi), "Tâhir" (temiz), "zekî" (saf), "Gıyâs" (berekatli yağmur), "Me'mûn İmam" (kendisinden emin olunan imam) gibi övgü dolu lakaplar verdiler.⁹⁴³ Halîfelerin veliahtlık dönemi incelenirken değindiğimiz gibi, Me'mûn sarayın üvey evladı pozisyonundaydı. Babasının yanına rahatça girip çıkabilen Emîn'in yanında Me'mûn, izin verilmeden konuşmayan mahcup, çekingen ve el pençe divan huzurda bekleyen bir evlattı. Me'mûn saraydan çıkıp kendisine siyasî görevler verilene kadar bu şekilde hareket etti. Ne zamanki Horasan'a gidip, taraftarları ve adamlarıyla başbaşa kaldı, o zaman gücünün farkına vardı. Yine de yanında yer alan bu tecrübeli ve güçlü kimselere rağmen ihtiyatlı davranmayı elden bırakmadı, her hareketini danışmanlarına sordu.

Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi Emîn ve Me'mûn'un şahsiyetlerini yorumlayan tarihçiler ileri gitmişlerdir. İbnü'l-Esîr: "Emin'in hayatında sevdiğim bir şey bulamadımki ondan söz edeyim"⁹⁴⁴ ifadesinde bulunurken döneminin şairlerinden birisi Emîn'i şu sözlerle överek meth etmiştir: "Onu çarşıda bir cariye doğurmadı. Hayır! Hadle cezalandırılmadı. Hıyanet etmedi. Lakin yalnız bırakıldı." Burada Me'mûn'a tariz vardır zira Hârûn er-Reşîd onu bir cariye ile yakalamış veya şarap

⁹⁴³ Yücesoy, *Mesihçi İnançlar*, 165.

⁹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 387.

içerken görmüş ve ona had cezası uygulamıştır.⁹⁴⁵ Kaynaklar Emîn'in Bağdat kuşatmasında durumun vehametini görünce yaptığına pişman olduğunu ve efkarını şarap ve cariyelerle dağıtmaya çalıştığını nakleder.⁹⁴⁶

Me'mûn kardeşiyle giriştiği taht mücadelesinden sonra Bağdat'a dönmeyerek Merv'de kalmaya devam etti. Çünkü kardeşi Emîn'i ölümüne destekleyen güçlü bir kitle hâlâ Bağdat'ta bulunmaktaydı ve bu kitle Me'mûn için her zaman bir tehdit oluşturmaya devam edecekti. Üstelik Emîn'in intikamını almak için olası suikast girişimleri de ihtimaller dahilindeydi. Merv yani Horasan hem Me'mûn'u Emîn'e karşı destekleyen insanların yaşadığı yerdı hem de burası Me'mûn'un annesinin memleketiydi. Ayrıca bu kararda Fazl b. Sehl'in etkisi de göz ardı edilmemeliydi. Emîn'in ölümünü takiben onun destekçisi Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin isyanı, Me'mûn'un hilâfet merkezi olarak Merv'i seçmesinde ne kadar ihtiyatlı davrandığını gözler önüne sermektedir.⁹⁴⁷

4.2. Devlet Erkanı ve Komutanların Veliahtlık Uygulamasına Bakışı

Abbâsîler zamanında devlet ricâli ya da devlet erkanı denince ilk akla gelen kimseler şüphesiz vezirler, hâcibler, kâtipler ve nedimler olmaktadır. Çünkü bu kimseler devlet yönetiminde en etkin kimselerdir. Halîfelerin sürekli yanlarında olmalarından ve onların her haline şahitlik etmelerinden, halife üzerinde de bu kimselerin tesiri bulunmaktaydı. Bu kimseler ve görevlerine kısaca değinmemiz gerekirse, vezirlik; resmî anlamda ilk olarak Abbâsîler zamanında el-Mansûr tarafından ihdas edilmiştir.⁹⁴⁸ Vezirlik makamı, halîfeden sonra en yetkin kimsenin bulunduğu mertebeydi. Abbâsîler'in ilk döneminde Hârûn er-Reşîd zamanına kadar geniş yetkilere sahip bu kimseler, Hârûn'un Bermekî ailesini ortadan kaldırmasıyla birlikte yetkileri de azaltılmış emîru'l-ümerâlığın ortaya çıkmasıyla nerdeyse son bulmuş bir vazifedir.⁹⁴⁹

Kâtipler Hz. Peygamberden itibaren Râşid halîfelere, Emevîler ve Abbâsîler

⁹⁴⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 158.

⁹⁴⁶ Mes'ûdî, *Murûc* III, 404; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 246; Özdemir, *Kölelik*, 102.

⁹⁴⁷ Hassan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I-II, 365.

⁹⁴⁸ Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, 24.

⁹⁴⁹ Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *DİA*, c.XLIII, 79-80.

zamanında hükümdar adına yazışmaları yaparlardı.⁹⁵⁰ Emevî halîfesi Muâviye, bu görevi müesseseleştirerek, mektup, haraç, ordu, emniyet ve mahkeme kâtipleri olarak en az beş sınıfa ayrıldı. Bunlar arasında en yetkili kâtip halîfenin mektuplarını yazan mektup kâtipleri olmuştur. Abbâsîler zamanında ise halîfelerin eşleri, eyalet valileri ve emîru'l-ümerâlar da kâtip istihdam etmeye başlamışlardır.⁹⁵¹

Kimi tarihçilere göre geçmişi Sâsânîler'e kimilerine göre de Emevîler'e dayanan hâciblik görevi, hemen hemen kâtiplerle aynı seviyeye sahip bir idarî mertebeydi. Bu görevde bulunan kimseler günümüz anlamıyla sadece mabeynci olarak görev yapmamaktaydı. Ziyaretçileri hükümdarın huzuruna çıkarmaktan başka merasimleri de düzenlerlerdi ayrıca hükümdarın en mahrem sırlarına dahi tanıklık etmekteydiler.⁹⁵² Vezirden bir basamak aşağıda bulunan bu kimseler, Emevîler ve Abbâsîler zamanında vezirliğe kadar yükselebiliyorlardı.

Nedimler ise halîfeye arkadaşlık yapan, ciddi meseleleri onunla konuşan yeri geldiğinde hikmetli sözleriyle halîfeyi düşündüren, üzüntüsüne ortak olup kimi zaman da şarkı ve eğlenceyle onları eğlendiren kimselerdi.⁹⁵³ Halîfenin etrafında yer alan hiç bir kimse sıradan insanlar değildi. Onları öne çıkaran önemli hasletleri vardı. Nedimler de belli bir eğitime tâbi tutulur, halîfenin huzurunda nasıl olması, nasıl davranması, nasıl konuşması ve nasıl giyinmesi hususunda eğitilirdi.⁹⁵⁴ ez-Zernûcî, devlet başkanına karşı tutumun nasıl olması gerektiğini; “Ateşten nasıl faydalanıyor, fakat ondan uzak da duruyorsan devlet adamına da o derece yakın ol. Ondan faydalan ama ona yakın olma” sözleriyle ifade etmiştir.⁹⁵⁵

Halîfeler çoğu zaman veliaht olan oğullarının nedimlerine müdahale de bulunmuş, onları oğullarından uzaklaştırma teşebbüsünde dahi bulunmuştur. veliahtlara arkadaşlık eden kimseler sadece onları eğlendiren değil onlara akıl veren, onları olumlu anlamda yönlendiren ve bilgisiyle de onlara ışık tutan kimselerden olmalıydı.

Abbâsîler iktidara geldiğinde, veliahtların eğitimi için devlet işlerinde

⁹⁵⁰ Kennedy, *The Prophet*, 138; Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi, Emeviler-Abbâsiler*, Ankara 1983, 135.

⁹⁵¹ Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, *Kâtip*, DİA, İstanbul 2001, c.XV, 49-50.

⁹⁵² Taneri, Aydın, “Hâcib”, *DİA*, c.XIV, 508.

⁹⁵³ Bozkurt, “Nedim”, *DİA*, c.XXXII, 510.

⁹⁵⁴ Bozkurt, “Nedim”, *DİA*, c.XXXII, 510.

⁹⁵⁵ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l Müteallim*, 53.

yetenekli ve deneyimli Fârisî devlet adamlarından yardım almışlardı. Abbâsî devletinin kuruluşundan itibaren, iktidarla iyi ilişkiler kuran Bermekî ailesi, Sasânî devletinin de vezirliğini yapmış, bu görev babadan oğula tevarüs edecek kadar işleriniyi yapan bir aileydi. Ebu'l-Abbas Hâlid b. Bermek'i Dîvânü'l-Cünd ve Dîvânü'l-Harac'ın başına vermiş, aynı zamanda da kendisine özel kâtip yapmış, el-Mansûr da bir süre onu divanların idaresine vermiştir.⁹⁵⁶

Geniş yetkilerle donatılmış, sarayın sakinlerinden olan bu kimseler, her işe müdahale ettikleri gibi kendi lehlerine gelişecek her icraate de olumlu bakmışlardır. Kimisi sırf kendi çıkarlarını düşündüğünden kimisi de devletin bekasını düşündüğünden veliahtlık uygulamasına sıcak bakmış ve bu konuda halîfeleri yönlendirmişlerdir.

4.3. Âlimlerin, Abbasî Yönetimine ve Veliahtlık Uygulamasına Bakışı

İslâm devleti din üzerine kurulmuş bir yönetime sahiptir. Hz. Peygamber'in irtihaliyle birlikte risâlet dönemi sona ermiş ama riyâset kaldığı yerden devam etmiştir. Mevcut halîfe devleti yönetirken şer'î kurallara uymak ve buna göre hüküm vermek zorundaydı. Hulefâ-i Râşidîn'in kendileri bizzat âlim ve fakih sahabîler olduğu ve etrafında da bu misyonda sahibîler olduğundan dolayı özellikle de ilk iki halîfe dinin kurallarına uyma ve bu kuralları uygulama noktasında herhangi bir itiraz, tenkit ya da ihtilafla karşılaşmamıştı. Hz. Osman'ın uyguladığı bir takım filler de onun hilminden ve akrabalarına olan düşkünlüğünden kaynaklanan kişisel zaafıydı.

Ulemâ Hz. Peygamber'den sonra dini anlatma, yayma ve savunma görevlerini üstlenmişti. Kur'an, hadis ve fıkhı vâkıf olan ulemâ yüzyıllar boyunca İslâm dünyasında toplumu dinin prensipleri içinde muhafaza eden, halkı dinî bakımdan idare eden zümre olma özelliğini korumuştur. Bu kesim yönetici ve halk arasında köprü vazifesi de görmüştür.⁹⁵⁷

Emevî ve Abbasî halîfelerinin ekserisi ilme, tarihe, şiir ve edebiyata büyük önem vermiş, bilgin ve şairleri sarayında toplamış, ilim ve edebiyat meclisleri tertip etmiştir. Sarayın en görkemli salonlarında yapılan bu gece sohbetlerinde halîfeler misafirlerine büyük ikram ve ihsanlarda bulunarak ilim ve edebiyatı teşvik

⁹⁵⁶ Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, c.V, 517-518.

⁹⁵⁷ Sarıçam, İbrahim, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 134.

etmişlerdir.⁹⁵⁸ Bütün bu ilgi ve alakaya rağmen Emevîler ile birlikte ulemâ yavaş yavaş kendilerini yönetimden çekmeye başlamışlardır. Bunda halîfelerin dine aykırı hareket etmeleri, halkın zulme uğraması, idarenin kendi lehine fetva vermesi için âlimlere baskı yapmaları gibi etkenler rol oynamıştır. Âlimlerin halkın üzerindeki nüfuzlarının farkında olan halîfe, yine de önemli konuları ulemâyâ danışmaya devam etmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkas (ra) sultanların meclisine gitmeyi reddeden sahabîler arasında yer alır. Oğulları onun sohbetlere katılmasını teşvik edince Sa'd (ra): “Evlatlarım bir topluluğun etrafını çevrelediği bir leşe mi gideyim? Yemin olsunki elimden gelirse bu meclislere asla katılmayacağım” demiş, oğulları açlıktan ve yoksulluktan korktuklarını söyleyince de “evlatlarım, zayıf bir mü'min olarak ölmem, şişman bir münafık olarak ölmemden iyidir” cevabını vermiştir.⁹⁵⁹ öyle görünüyorki Sa'd b. Ebî Vakkas hayattayken yönetimde meydana gelen zaaf lar ve çatlaklar sahabeyi idareden uzaklaştırmıştır. Para, ikram ve malı reddeden çok sayıda âlim hakkında menkıbeler yer almaktadır.⁹⁶⁰

Sa'd b. Ebî Vakkas'ın aksine halîfe tarafından taltiflenen ve geçimleri sağlanan âlimler de mevcuttu. Bilhassa Abbâsîler ile birlikte eskiden geçimini ticaretle sağlayan ulemâ, daha sonraları resmî sıfatlar kazanarak devlet, özel kuruluş ve şahıslardan, yaptıkları hizmet karşılığında maaş almışlardır.⁹⁶¹

Abbâsîler davet ve kuruluş aşamasında ulemâ ile birlikte hareket etmiştir. Horasan'ın meşhur fıkıh âlimi İbrahim b. Meymûn es-Saiğ, Abbâsîler'in davet sürecinde “kitap, sünnet ve Allah'ın va'z ettiği had ve hudutlar doğrultusuna hareket edecekleri” vaadlerine inanarak kendilerine yardım ettiklerine ve başarıya ulaşmaları için uğraştıklarını ifade etmiştir.⁹⁶² Daha sonraki süreçte de Abbasî hanedanı dönemin önde gelen âlimlerine resmî görevler vermek istemişler kabul etmeyenleri cezalandırmışlardır. Bunlar arasında İmam Âzam adıyla meşhur olan Numan b. Sabit de vardır. Ebû Ca'fer ona kadılık teklifinde bulunmuş bu isteği imam tarafından reddedilince Halîfe el-Mansûr onu hapse attırarak ona işkence ettirmiştir.⁹⁶³

⁹⁵⁸ Üçer, Sırrı, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 92-93.

⁹⁵⁹ Mustafa, *Muhalefet*, 265.

⁹⁶⁰ Makdisi, “İslâm Tolumunda Otorite”, *SÜİFD*, 116.

⁹⁶¹ Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 134.

⁹⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 68; Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 269.

⁹⁶³ Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 367-369.

İmam-ı Âzam Ebû Hanife Emevî halifelerinden Abdümelik b. Mervan zamanında 80/699 yılında doğmuş ve 150/767 senesinde vefat etmiştir. Dolayısıyla Abbâsîler dönemine de yetişmiştir. Ömrünün ilk 52 senesi Emevîler dönemine rastlar. İmam Âzam, İmam Ca'fer-i Sâdık ve Zeyd b. Ali ile aynı yaşlardadır. Babası ve dedesinin Hz. Ali'ye olan yakınlıklarından dolayı ilme çok ilgi duymuş, Ali evladına muhabbet beslemiş bir yandan da aile mesleği olan tüccarlığa devam etmiştir.⁹⁶⁴ İmam Âzam, el-Mansûr döneminde ortaya çıkan Nefsü'z-Zekiyye isyanını destekleyen ve onu teşvik eden söylemleriyle Mansûr'un öfkesine sebep olmuştur.⁹⁶⁵ İmam, Mansûr'dan bir görev almadan kurtulamayacağını anlayınca Bağdat şehri kurulacağında kerpiç ve tuğla hazırlanması görevini kabul etmiş, ayrıca inşaat esnasında taş yontulması görevine de nezaret etmiştir.⁹⁶⁶

el-Mansûr Abbâsîler'e karşı yapılan her olumsuz söylemi dahi devlet için tehlike olarak görmüş ve bunun için sıkı tedbirler almayı ihmal etmemiştir. İmam Mâlik, özgürce yapılmadığı ve zorlamayla bağlılık yemini ettirildiği için Abbâsîler'i tanımanın farz olmadığı beyanında bulununca el-Mansûr onu da kırbaçlatmıştır. İşkence esnasında İmam Mâlik'in bir kolu çıkmıştır.⁹⁶⁷

93/711 yılında Medine'de Yemen kabilelerinden olan Arap bir anne ve babadan dünyaya gelen İmam Mâlik'in dedesi Mâlik, Yemen valisinin zulmünden kaçarak Medine'ye yerleşmiştir. Ailesi tarafından eğitimine büyük önem verilen İmam Mâlik,⁹⁶⁸ Emevîler dönemini ve Abbâsîler dönemini de müşahade etmiştir. İstişare heyetinin seçimine dayalı olan hilâfet sistemi bu iki devlet döneminde de çiğnenmişti. İmam Mâlik'e; "Sultan ve devletin yanında mı yoksa karşısında mı yer alacakları" sorulunca İmam: "Baştaki Ömer b. Abdülazîz gibi bir insan olsaydı, o zaman ona karşı olanlar isyancı sayılır ve onlarla mücadele edilirdi. Bu durumda ise işi Allah'a terk ediniz. O her şeyin en iyisini bilir. Allah (cc) bir zalimden başka bir zalim eliyle intikam alır sonra da her ikisinden de aniden intikamını alır." ⁹⁶⁹cevabını vermiştir.

Aynı şekilde İmam Mâlik, Nefsü'z-Zekiyye isyanına destek vermiş ve

⁹⁶⁴ Can, *Meşruiyet Tartışmaları*, 355.

⁹⁶⁵ Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, 377-379; Nevin Mustafa, *Muhalefet*, 292.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 450-451.

⁹⁶⁷ Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları*, II, 172.

⁹⁶⁸ Can, *Meşruiyet*, 345.

⁹⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 340; Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları*, II, 171.

ayaklanma boyunca Medine halkına “baskı altında yapılan yemin ve boşama geçerli değildir” diye fetva vermiştir.⁹⁷⁰ İmam bundan dolayı da çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Mansûr zamanla bu işi takip etmeyi bıraksa da bu muâmele ve İmam Mâlik’in Abbasî devletinin icraatlerini kerih görmesi Malikî mezhebinin Endülüs ve Mağrib’de yayılmasında ve bu mezhebi devletin resmi mezhebi olarak seçmelerinde etkili olmuştur. Hatta İdrisîler devletini kuran Muhammed Nefsü’z-Zekiyye’nin kardeşi İdris b. Abdullah, İmam Mâlik hadisesi hakkında: “Biz onun mezhebine uymaya ve el-Muvatta’yı yazmaya daha layıgız” demiştir.⁹⁷¹

İmam Mâlik maruz kaldığı bütün bu işkencelere rağmen halka sabretmelerini tavsiye etmiş, “sabrın; zulüm karşısına boyun eğmek anlamına gelmediğini aksine zulmü önlemek için gerekli misyonu elde edene kadar beklemek” olduğunu söylemiştir. Ayrıca “âdil olmayan devlet yöneticilerine yolunun yanlış olduğunu göstermeye çalışmak ise umûmi menfaat açısından hepsinden daha hayırlıdır” demiştir.⁹⁷²

Abbâsîler’in zulmüne maruz kalan bir diğer âlim İmam Şafîî olarak meşhur olmuş Muhammed b. İdris b. Osman b. Şafîî b. Sa’d b. Ubeyd b. Hâşim b. Muttalib’dir. İmam Şafîî Hz. Peygamber’in dedesi Hâşim’in kardeşi Muttalib’in soyundan gelmektedir. Gazze’deyken Kur’an’ı hıfz etmiş, on yaşında da Mekke’ye gelmiştir. Burada dönemin seçkin hadis alimlerinden hadis okumuştur. Yirmi yaşına geldiğinde fetva verecek ilmi seviyeye ulaşmıştır. Daha sonra Medine’ye gelerek İmam Mâlik’ten 9 sene ilim tahsil etmiş ve Mekke’ye geri dönmüştür.⁹⁷³

İmam Şafîî: “Biz halktan ayrılanların hükmünü Ali’den öğrendik” der ayrıca “Hangi konuda olursa olsun ona sorulup da İmam Ali’nin cevaplayamadığı bir konu yoktur diğerlerinin verdiği cevaplar ise çelişkilerle doludur” demiştir.⁹⁷⁴

Hâşimî hareketi başlangıçtan beri üç isim etrafında toplanmıştı. Bunlar Ca’fer-i Sâdık, Abdullah b. Hasan b. Hüseyin b. Ebî Tâlib ve Muhammed b. Abdullah b. Abbas idi.⁹⁷⁵ 80/699 yılında Mekke’de doğan Ca’fer-i Sâdık’ın babası Muhammed

⁹⁷⁰ Suyûti, *Târih*, 261; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 429-440.

⁹⁷¹ Abbâdî, *Fi’t-Tarihu’l-Abbâsî ve’l-Endelüsi*, 124.

⁹⁷² Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları*, II, 350.

⁹⁷³ Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları*, II, 221.

⁹⁷⁴ Allâme Hilli, *İmamet*, 123.

⁹⁷⁵ Cümeylî, *Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, 12.

Bakır, annesi ise Hz. Ebû Bekir'in torunu Ferve'dir.⁹⁷⁶ İmam Ca'fer-i Sâdık kendisini siyasetten çekmek için ne kadar çaba gösterirse göstereceği el-Mansûr ona cephe almaktan kendini alamadı. Halîfe, hacca gittiğinde ilmî sohbet bahanesiyle kendilerinden şüphelendiği âlimleri huzuruna çağırırdı. Bunlar arasında İmam Ca'fer de bulunurdu. Ebû Ca'fer onunla sohbet ederken ondan çok etkilenir, şüphelerinden vazgeçer, ona saygı duyar, onun tavsiyelerini dinlerdi. İmam Ca'fer halkın nazarında çok güçlü bir şahsiyetti.⁹⁷⁷ el-Mansûr'dan sonra yerine geçen oğlu Mehdî âlimlere iyi davrandı. Muhammed Nefsü'z-Zekiyye isyanına destek vermek yüzünden babası el-Mansûr döneminde hapse atılan kimseleri serbest bıraktı. Hacca gittiğinde Mekke ve Medine'de bulunan âlimlerle biraraya geldi.

Mehdî'den sonra Hâdî döneminde Ali evladı ile Abbâsîlerin arası yeniden açıldı. Hârûn dönemi âlimlerin kısmen rahat ettiği bir dönem oldu. Ebû Yusuf, kadîkudât makamına getirildi ve hemen her konuda Ebû Yusuf'un görüşüne başvuruldu. Ebû Yusuf sık sık halîfeye nasihatlerde bulundu. Süfyan es-Sevrî'yi Bağdat'a çağırarak Hârûn er-Reşîd'in davetini bu âlim, müslümanların mallarını müsrifçe ve gereksizce harcadığına dair kınayıcı bir mektup yazarak reddetmiştir.⁹⁷⁸

Emîn dönemi kardeşiyle olan hilâfet mücadelesi ve kendisinin ilme ve âlime yeterli değer vermemesinden dolayı âlimlerle münasebetin zayıf olduğu bir dönemdir. Me'mûn hilâfete geçince çocukluğunda eğitim aldığı hocaların ve kâtibinin etkisiyle Ali oğullarına meyiletti. Hatta hilâfeti döneminde Ali er-Rızâ'yı veliaht seçerek Abbasoğulları için keskin bir değişiklik yaptı. Me'mûn Ali evladına neden ilgi gösterdiğini şu şekilde izah etmiştir: "Ebû Bekir halîfeliği sırasında Benî Hâşim'den hiç bir kimseyi tayin etmedi. Ömer ve Osman da aynı şekilde davrandı. Sonra Ali hilâfete geldi ve Abdullah b. Abbas'ı Basra'ya, Ubeydullah b. Abbas'ı Yemen'e, Mabad'ı Mekke'ye, Kusay'ı da Bahreyn'e vali tayin etti. Öyleki onlardan birini bile görevsiz bırakmadı. Bu yüzden ben ne zaman onun yaptıklarını evlatlarına yaparak bunun karşılığını verene kadar ona olan minnetim omuzlarımdadır."⁹⁷⁹ Bilhassa Şîî kaynaklar daha öncede ifade ettiğimiz gibi Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht

⁹⁷⁶ Can, *Meşruiyet*, 351.

⁹⁷⁷ Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları*, I, 384.

⁹⁷⁸ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 480-481.

⁹⁷⁹ Suyûti, *Târih*, 308.

göstermesini samimi bulmamakta, aksine devlet içindeki Ali evladı yanlısı kimseleri ifşa etmek ve onları küçük düşürmek için atılan bir adım olarak görmektedir. Aynı şekilde sünnî bazı kaynaklar ise Ali er-Rıza'yı öldüren kimse olarak Me'mûn'u göstermektedirler.

Me'mûn birçok âlimi Bağdat'a davet etmiştir. Bunlar arasında Ahmed b. Ebî Duad ve Bısr el-Mersis de vardır. Bu kimseler Me'mûn'un Mu'tezilî görüşü meyletmesinde önemli rol oynamışlardır.⁹⁸⁰ Âlimler yapılan en sert işkenceler, halku'l-Kur'an meselesinde halifenin isteği doğrultusunda cevabı vermediklerinden dolayı Me'mûn ve Mu'tasım zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel ve Hassan b. Hammad gibi âlimler türlü işkencelere maruz kalmıştır.⁹⁸¹ İmam Ahmed b. Hanbel, 164/780 yılında Bağdat'ta Arap bir anne ve babadan dünyaya gelmiştir. Me'mûn 212/827 yılında Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü ilan etmiş ve 218/833 yılında da bu görüşü insanlara zorla benimsetmeye çalışmış ve bu yıl vefat etmiştir. Bütün bunlarda parmağı olan Ahmed b. Ebî Duad, Mu'tasım zamanında kadilkudât'lık makamına getirilince, âlimlere ve insanlara uygulanan işkence artarak devam etmiştir. İbn Hanbel de 227/841'de türlü işkence ve tehditlere maruz kalmış, bayılıncaya kadar kırbaçlanmıştır. Vâsık da hilâfete geçince İmam Ahmed b. Hanbel'e: "Senin yanına hiç kimse gelmeyecek ve sen benim bulunduğum hiç bir yerde oturmayacaksın" demiş, bunun üzerine İmam, Vâsık dönemi boyunca evinden ayrılamamış, camiye dahi gidememiştir.⁹⁸²

Kaynaklar, Abbâsîler'in ilk döneminde yaşamış âlimlerin veliahtlık uygulamasına bakışına dair bilgi vermemektedir; ancak bir çok âlimin yönetimin idare şeklini eleştirdiklerinden dolayı işkence, baskı ve tehditlere maruz kaldığına dair rivâyetlerin çokluğuna bakınca genel anlamda sistem de yanlış birşeylerin olduğuna hükmeden âlimlerin veliahtlık uygulamasına sıcak bakmayacağı görüşünü akla getirmektedir. Abbâsî halîfelerinin hilâfetlerinin meşrûluğu dahi dönemin önde gelen âlimlerince sorgulanmışken, bu âlimlerin veliahtlık uygulamasına cevaz vermeyeceği açıktır.

⁹⁸⁰ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 107.

⁹⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 220.

⁹⁸² Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları*, 514-535.

5. ABBASİLERDE VELİAHTLIK UYGULAMASI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

5.1. Yönetim Anlayışı ve Veliahtlık Uygulaması Açısından Emevî-Abbasî Mukayesesi

İslam öncesi Arap toplumunda idare yapısı kabileciliğe dayanıyordu. İslâm'ın zuhuruyla birlikte Hz. Peygamber Medine'ye hicret etmiş ve Medine'de İslâm devleti teşekkül etmeye başlamış, Medine vesikası ile de Medine'de yaşayan Müslümanlar ve gayri müslimlerin hakları güvence altına alınmıştı.⁹⁸³ Hulefâ-i Râşidîn döneminde ülke yönetiminde kısmî değişiklikler olsa da siyasî anlamda en köklü değişiklik Emevîler döneminde gerçekleşmiştir.

Yeni ve tecrübesiz bir devlet olmanın sonucu olarak Emevîler, Bizans topraklarından ele geçirilen yerlerin yönetim anlayışını benimsemek zorunda kalmışlardır. Devlet kâtipleri yazışmalarda genellikle Farsça ve Rumca kullanmışlar,⁹⁸⁴ Basra ve Kûfe'de biri Arapça biri Farsça yazan, Şam'da ise biri Arapça diğeri Rumca yazan ikişer katip bulundurmuşlardır.⁹⁸⁵ Bu durum H.II/M.VIII. yüzyıla kadar da böyle devam etmiştir.⁹⁸⁶ Yeni, kurulan bir devletin köklü bir geçmişi ve oturmuş bir düzeni olan devletlerin yönetim anlayışından etkilenmeleri pek tabiidir.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle müslümanların devlet mefhumu ile tanıştığını göz önüne alırsak, idarî anlamda müesseseseleşebilmek için başka devlet ve milletlerin devlet ve yönetim anlayışından etkilenmeleri çok doğaldır. Sınırları genişleyip, nüfus arttıkça en başında etkileşim olmamış olsaydı dahi zamanla bu etkileşimin olacağı kaçınılmazdı. Çünkü fetihlerle birlikte farklı din ve etnik gruplarla temas başlamış ve devlet beynelmilel bir kimlik kazanmış oldu. Önemli olan belli olgunluğa ulaştıktan sonra bu sistemi, kendi dinine, külltürüne ve toplumuna göre şekillendirmektir.

Emevîler, başkentleri Şam'dan dolayı Bizanslılar'ın tesirine girerken, Abbâsîler de Bağdat'ın bulunduğu konum ve davet aşamasında yaptıkları katkılardan ötürü Sasânîler'in etkisi altına girmişlerdir. Hatta Abbâsîler, Emevîler'in Bizans'tan

⁹⁸³ Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, 31.

⁹⁸⁴ Dağ, Mehmet, *İslâm Eğitim Tarihi*, 79.

⁹⁸⁵ Cehşiyarî, *Vüzerâ*, 38.

⁹⁸⁶ Cehşiyarî, *Vüzerâ*, 67.

etkilendiklerinden kat kat fazla, Fârisîler'den etkilenmişlerdir. Bunun sebebi ise Emevîler'in Bizans'la aynı zamanda savaş halinde olmalarıdır.⁹⁸⁷ Dolayısıyla Abbâsîler iktidara geldiklerinde İslâm toplumuna has yeni bir siyasî düzen getirememişlerdir. Hatta Gutas bu konuda "Araplar İslâm'ın ilk dönemlerinde kendi dilleri ve din yasalarının getirdiği kurallar dışında bir bilim getirmemişlerdir"⁹⁸⁸ diyerek bilhassa Emevîler'in taklitçi ve durağan bir devlet olduğuna işaret etmiştir. Hitti, biraz daha ileri giderek, Gutas'ın sözüne benzer ama Abbasî halifelerini de içine alacak şu ifadeleri kullanır: "Araplar sadece iki alanda kendilerini korudular. Bunlardan ilki dinleri İslâm olarak kaldı, diğeri de dilleri olan Arapça sınırlar içinde resmî dil olarak devam etti. Hitti, eleştirilerine Abbasî devletinin Arap şeyhliğinden ziyade İran despotizmine döndüğü ithamlarıyla devam etmiştir.⁹⁸⁹ Aynı şekilde De Lacy O'Leary; "Emevîler devrinde Araplar, hükümet ve genel olarak idare konusunda hiç birşey öğrenmemişlerdir. Onlar her türlü teferruatı adamlarına bırakmış ve hazineyi boş yere harcayarak kendilerini tatmin eden müsrif mirasyedi gençler konumunda olmuşlardır."⁹⁹⁰ yorumunda bulunmuştur. Bütün Emevî halifelerini kapsayan bu yorumunu haksız bulmaktayız zira Hişâm ve Abdülmelik gibi Emevîler'in yenilikçi idarecileri de olmuştur.

Hitti'nin Abbasî yönetimi için Arap şeyhliğinden çıkıp İran despotizmine benzetmesi de bize oldukça yanlış bir itham olarak gelmektedir. Çünkü daha önceden dediğimiz gibi ne İslâm Araplara has bir din olmuştur ne de Hz. Peygamber devrinde bile devlet anlayışı, şeyhliğe benzemiştir. Hz. Peygamber döneminden itibaren devlet işleri tamamen bu işe ehil kimselere verilmiş, bunu yaparken kişinin nesebi, gücü ya da malı dikkate alınmamıştır. Şayet Raşid halifeler, dirayet, sebat ve kararlılığı göstermeseydi -ki hilmiyle meşhur olmuş Hz. Ebû Bekir dahi gerek zekat vermeyenlere gerekse ridde olaylarında çok kat'î bir tutumla tavrını göstermiştir- Emevîler zamanında başlayan çözümler Hulefâ-i Râşidîn döneminde de başlayabilirdi. Hz. Ömer sahabîlerin gittiği yerlerden etkilenmelerinden endişelenerek belli amaçlar dışında ne sahabînin şehir dışına çıkmasına ne de dışardan birinin şehre

⁹⁸⁷ Azimli, *Babek İsyanı*, 34-35.

⁹⁸⁸ Gutas, *Yunanca Arapça*, 40.

⁹⁸⁹ Hitti, Philip, *History of Arabs*, 294.

⁹⁹⁰ De locy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 51.

girmesine izin vermiştir. Dolayısıyla biz bu bağlamda Emevîler'in Bizans kültüründen etkilenmesini ve bu etkileşimi Emevîler'i dine karşı tamamen alakasız göstermediği için olağan karşılamaktayız. Elbette bu tesir altına girmede İslâmî nizam göz ardı edilmiştir. Bu da şahısların kendi zaafıdır. Abbâsîler'e gelince Arap taassubu güden Emevîler'e karşı Mevâlîden yardım almaları kadar doğal birşey yoktur bilhassa daha sonraları müsteşriklerin diline sakız olan Abbasî devletinin Arap devleti olmadığı iddiası bize makul gelmemektedir. Emevî halîfeleri devlet işlerini hâciplerine yüklerken, Abbâsîler bizzat siyasî geçmişi olan vezirlerin yardımıyla başarı elde etmişlerdir.

Tarih sahnesinden Emevîler'in silindiği, Abbasîlerin iş başına geldiği devrede yakın tarihimizdeki örnekleriyle biliyoruz ki eskiyi devirerek iş başına gelen bir idare, rejimini yerleştirebilmek ve meşrûluğunu ispatlamak için çoğu zaman eski idareyi karalama ve onlara ait ne varsa tahrip etme çabasına girerler.⁹⁹¹ Emevîler'in siyaset anlayışına kızarak ve bunun tam aksi bir yönetim sergileyecekleri vaadinde bulunarak hilâfete geçen Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle birlikte bir takım şeyler değişse de zamanla Emevî halîfelerinden çok da farklı bir siyaset takip etmedikleri gözlemlenmektedir. Hilâfet merkezinin Şam'dan Bağdat'a taşınması Bizans kültürünün yerini Sasânî/Fârisî kültürüne bıraktı. Yine de Abbâsîler, Emevîler'e nazaran yönetim sistemini belli bir kurala oturtmayı başardılar. Bunu müesseseleştirebilmek için hıristiyanlardan yardım aldılar. Bilhassa ilk dönemlerde vezirlik makamına hıristiyanları getirdiler. Her ne kadar vezir olabilmek için İslâmiyeti kabulü şart koşsalar da Levent Öztürk, yaptığı araştırmalar sonucu bu konuda kesin bir bilgiye rastlayamadığını ifade etmektedir. Örnek olarak da Mehdî'nin vezirlerinden Fayd b. Salih'in Nisaburlu hıristiyan bir aileden geldiğini ve Abbâsîler döneminde müslüman olduğunu kaydeder.⁹⁹² Mehdî'nin vezir olarak Fayd'ı atadığında onun Müslüman olduğu muhakkaktır. Nitekim Mehdî hilâfeti döneminde Halep yakınlarında bir mahallede bazı zümrelerin hıristiyan olarak hayatlarını idâme ettiklerini öğrendiğinde çok öfkelenerek onların İslâm'a girmesini emretmiş ve yaklaşık beş bin kişinin müslüman olmasına vesile olmuştur.⁹⁹³

⁹⁹¹ Önkal, *Tarafsızlık Problemi*, 289.

⁹⁹² Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, 386.

⁹⁹³ Arnold, *İslâmın Tebliğ Tarihi*, 77-78.

Bağdat'ın anadili Farsça olan bir nüfusa ev sahipliği yapıyor olması ve hilâfet merkezinin buraya nakledilmesi halîfelerin İran tarihi ve kültürünü merak etmelerine ve onu öğrenmelerine bu nedenle İranlılar'ın klasik Yunan bilimine karşı araştırma yapmalarına sebep oldu.⁹⁹⁴ Zeydan; “Abbâsîler, Emevîler'in yıkılış nedenlerini iyi bildiklerinden ondan ders alarak olası bir tehlikeye düşmemek için İranlılar'dan asker ve taraftar edinmeye büyük önem verdikleri gibi, İslâmiyet'in temel dayanağı olan Arap asabiyetini de korumak amacıyla Rebia ve Mudar kabilelerinden seçme askerler görevlendirmeye de devam ettiler ifadelerini kullanmıştır.”⁹⁹⁵

Abbâsîlerde de Emevîler'de olduğu gibi saraylarda ilmî ve edebî meclislerde edebiyat, dil bilimleri, Arap tarihi yabancı hükümdarların ve devletlerin tarihi, yönetimleri, devlet düzenleri müzakere edilirdi.⁹⁹⁶ Bunun yanısıra Abbâsîler de selefleri Emevîler gibi sarayın ihtişamlı hayatına kendilerini kaptırdılar. Ancak Emevîler'in düşüncelerini inceltip genişleterek sistemleştirdiler. Emevîler halîfelerin sadece insanlar tarafından seçilmediğini bu insanların aynı zamanda Allah tarafından atandıkları fikrini otaya atmışlardı. Abbâsîler ise bu fikre bir misyon daha ekleyerek, hilâfetlerini ilahi temele dayandırmakla kalmayıp, iktidarda olanlara el- Mansûr, el-Mehdî, el-Hâdî, er-Reşîd gibi kutsal sıfatlar da eklediler. Bu halîfelerin Allah tarafından yönlendirilip, halkı yeniden doğru yola ileteceklerini iddia ettiler.⁹⁹⁷

Muâviye hilâfeti kendisinden sonra oğluna bırakmakla selefî salihînin sünnetini değiştirerek İslâm nizamı için yeni bağlar meydana getirmek istedi.⁹⁹⁸ Câhız'ın da dediği gibi hilâfet “kisra tarzı bir mülk ve kayser tarzı bir idareye çevrildi.”⁹⁹⁹ Bunun için de gerekli hazırlıkları yaptı. Oğlu Yezîd'i yanına oturttu ve onu genç yaşta suğur savaşlarına gönderdi.¹⁰⁰⁰ Muâviye, veliahtlık sistemini getirmekle Emevîler'in yönetimi kendi ailelerinin tekeline almak ve Râşit halîfeler döneminde hakim olan şûra sisteminden saltanat sistemine geçmek için ilk adımı atmış oldu. Bazı müslümanlar Muâviye'nin bu icraatıyla birlikte şûra işini müslüman toplumuna bırakmadığını düşünürken, fukaha ise bu yolu caiz ve meşru görmüştür. Fakat

⁹⁹⁴ Gutas, *Yunanca Arapça*, 43-44.

⁹⁹⁵ Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 368.

⁹⁹⁶ Dağ, Mehmet, *İslâm Eğitim Tarihi*, 89.

⁹⁹⁷ Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İstanbul 2002, 140-141.

⁹⁹⁸ Sâlih, *Nizâmü'l-İslâmiyye*, 267.

⁹⁹⁹ Câhız, *et-Tâc*, 67.

¹⁰⁰⁰ Sâlih, *Nizâmü'l-İslâmiyye*, 267.

Rasûlullah'ın vefatından itibaren yöntem konusunda çekişmeler yaşayan Muâviye, İslâm toplumunu yeni bir parçalanmadan korumaya çalışmış ve bunun için de veliaht tayin etmeyi uygun görmüştür. Zekası ve dehasını bunun için kullanmış ve oğlu Yezîd için Şam ve Irak halkından biat almayı başarmıştır. Biate yanaşmayan Medine halkının yanında da bizzat kendisi giderek onlarla görüşmüş, biat etmemekte direnenleri ise güç kullanmakla tehdit etmiştir.¹⁰⁰¹

Muâviye'nin olması kuvvetle ihtimal yeni bir çatışmadan kaçınmak istemesini çok haklı bulmakla birlikte bunun önüne geçebilmek için de tek alternatifmiş gibi oğlu Yezîd'i seçmesini tabii ve haklı bulmuyoruz. Zira bu görevi layığıyla yerine getirebilecek sahabîler mevcuytu. Muâviye'nin asıl amacının devlet idaresinin kendi ailesinin elinde kalmasını sağlamak olduğu kanaatindeyiz. Şayet Yezîd, çok iyi bir idareci olsaydı ve yöneticilikte babasını aratmasaydı belki Muâviye bu kadar eleştirilmeyecek ve isabetli bir seçim yaptığına dair onun savunucuları artacaktı ama yine de bu durum onun hilâfet sistemini, içini boşaltarak mülk sistemi haline dönüştürdüğü gerçeğini değiştirmeyecektir. Çünkü Emevî devleti kurulduğu andan itibaren kabile asabiyeti üzerine yoğunlaşmış ve devletin yıkılışına kadar bunu hiç terk etmemiştir. Buna ek olarak Kaysî ve Yemenî Araplar arasında yaşanan çekişmeler devletin kimliğine de yansımış ve ona kavmiyetçi bir görüntü vermiştir.¹⁰⁰²

Minkadî adlı Emevî yaşlısına Emevî devletinin neden yıkıldığı sorulduğunda: “Biz, işe ayrılacak zamanı zevke ayırdık. Tebaamıza sert muamelede bulunduk. Onlar adalet hususunda ümitsizliğe düşünce bizden kurtulmak emeline düştüler. Vergi ödeyenler, fazla alınan vergiler yüzünden bizden uzaklaştılar. Topraklarımız ihmal edildi. Kaynaklarımız boşa harcandı. İktidar, kendi çıkarları için bizim menfaatlerimizi hiçe sayan, kendi kafalarına göre iş yapan vezirlere bırakıldı. Maaşını tam alamayan ordu bizim arkamızda durmaz oldu. Böylece zamanında bizi destekleyen çok sayıdaki kimse, düşmanla karşı karşıya kaldığımızda bizi terkettiler. Nasıl ayakta kalabildiğimize dair olan cehaletimiz, yıkılışımızın başlıca sebeplerindendir.¹⁰⁰³ cevabını vermiştir. Bunların yanısıra Emevîler, Mevâlî'yi ekonomik imtiyazlardan da mahrum bıraktı. Bu siyaset onlar için anlık kazanım

¹⁰⁰¹ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 231.

¹⁰⁰² Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 217.

¹⁰⁰³ Mes'ûdî, *Murûc*, VI, 35-36; de Locy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 50-51.

sağlasa da uzun vadede yönetimin ellerinden gitmesine¹⁰⁰⁴ ve İslâm toplumunda gayri memnun bir grubun ortaya çıkmasına sebep oldu. Mevali kendilerine uygulanan idarî, iktisadî ve sosyal baskılar sonucunda idareye karşı cephe aldı ve bu çekişmeler bazı bölgelerde yer alan orduya bile tesir etti.¹⁰⁰⁵ Mevâlî hareketinin Irak'ta ortaya çıkması Emevîler'in son çeyreğine ratlamaktadır, bu muhalif grubu çok iyi kullanan Abbâsîler davet aşamasında eşitlik ilkesine vurgu yaparak mevâlînin desteğini sağladı.¹⁰⁰⁶ Çünkü Emevîler zamanında Fârisî ve Berberîler'in ganimetten pay almada Araplarla eşit muameleye tâbi tutulmamaları onların Kuzey Afrika ve Endülüs'te mevâlî ayaklanmaları için önemli bir neden oldu.¹⁰⁰⁷

Adaletin tesisine gelince Schocht her ne kadar zamanla mezalim mahkemeleri olarak anılan şikayetlerin tatkiki müessesenin Sasânî hükümdarlarının idarî geleneklerinden aldıklarını iddia etse de¹⁰⁰⁸ bu kurumun varlığı ismi bu şekide olmasa da İslâm öncesi Hılfü'l-Fudûl'a kadar gitmektedir. Dolayısıyla her türlü haksızlığın ya da zulmün giderilmesi Arapların İslâm öncesinde bile bildiği bir uygulamaydı.

Abbâsîler, devletlerini korumak için siyasetlerini temeli güce dayalı olan bir hukuk sistemi üzerine kurdular. Onlar herhangi bir grubun sivrilmesinin önüne geçmek için Arapları ya da Farslıları'ı ayırt etmeksizin hepsine aynı eşitlikte yaklaştılar.¹⁰⁰⁹ Kuruluş aşamasında Ali evladı ile de yakın ilişki içerisinde oldular. Nitekim Davud b. Ali, Ebu'l-Abbas'tan sonra verdiği hutbe de: “Ey Kûfe halkı! Rasullullah'tan sonra Ali b. Ebî Talib dışında içimizden imam çıkmamıştır. Nitekim o da içinizde olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh'tır”¹⁰¹⁰ diyerek Ali evladı ile Abbasoğulları'nı aynı gördüğünü dillendirmiştir. Ancak zamanla Ali evladının Abbâsîler için tehlike arz ettiğini gören halifeler giderek onlardan uzaklaşmış, onları pek çok imkandan mahrum bırakmış ve onlara zulmetmişlerdir. Ali oğullarından Hasan b. Hasan, yeğeni Muhammed'e: “Nasıl olur da Emevîler'e ağlarsın, sen ki Abbâsîler'i desteklemen gerekmez mi?” diye sorduğunda Muhammed şu cevabı vermişti: “Vallahi amca, Biz Emevîler'den intikamımızı aldık, ne varki şu Abbâsîler onlardan daha az Allah'tan

¹⁰⁰⁴ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 223-224.

¹⁰⁰⁵ Atçeken, *Hişâm Dönemi*, SÜİFD, 29.

¹⁰⁰⁶ Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 233.

¹⁰⁰⁷ Aksu, Ali, Sena Kaplan, “Arap Kabileleri”, *CÜİFD*, 277.

¹⁰⁰⁸ J. Schocht, *İslâm Hukukuna Giriş*, 61.

¹⁰⁰⁹ Ahmed Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd-Devle*, 59

¹⁰¹⁰ Mes'ûdî, *Murûc*, 252.

korkan kimselerdir ve muhakkakki Abbâsîler'in aleyhine olan mevcut deliller, onlarınkinden daha fazla isyan ettirmeye sevkeden şeylerdir. Ebû Ca'fer'de beyhude aradığın ahlâk, kerem ve faziletler o adamlarda (Emevî halifeleri) vardı”¹⁰¹¹

Râşid halifeler ve Emevîler zamanında halîfelere isimleriyle hitap edilir ve yanlarına rahatlıkla girilip çıkılırken, Abbasî halifeleri, bir saray hiyerarşisi geliştirerek halktan kopmuşlardır. ¹⁰¹² Hulefâi Raşidîn ve kısmen Emevîler zamanında sahabenin hayatta olduklarını düşünürsek ve Abbâsîler zamanında devlet topraklarının beynelmilel şekilde büyüdüğünü göz önünde bulundurursak, halkın halîfe ile eskiden olduğu gibi doğrudan görüşmemesinin olağan olduğu kanaatindeyiz.

Tarihçilere göre Abbasî Devleti kurulduğunda İslâm ümmeti yeni bir devre ve yeni bir asra girdi. Onlara göre Emevî Devleti Arap'tı ancak Abbasî Devleti Arap değildi.¹⁰¹³ Onlar daha beynelmileldi ve birçok ırkın içinde sadece biri olan Araplar'ın da bulunduğu yeni imparatorluktu.¹⁰¹⁴ Lewis buna itiraz ederek, yeni araştırmaların ırkî ihtilafın Emevîler'i çöküntüye götüren etkenler arasında yer aldığını ancak ihtilali başlatan esas kuvvet olmadığını gösterdiğini iddia eder. Nitekim içlerinde kalabalık bir halde İranlı unsurun bulunduğu galipler, ne İranlı olarak zafer elde ettiler ne de Arap olarak düşmanlarından kurtuldular.¹⁰¹⁵

Abbasî Devleti Arap olmayanların omuzlarında kuruldu ve sultalarına asla Arapları ortak etmediler. Onlara tesir bile edemediler. Halîfeler istibdat ve güç kullanma yolunu seçtiler. Neredeyse Fârisîlerin kisraları olarak anılmaya başladılar. Saraylarında yaptıkları ihtişamlı hilâfet merasimleriyle halîfeliklerinin heybetini artırdılar. Emevîler'in aksine dine öncelik verdiler, onu araç olarak kullandılar en azından dindar gibi davrandılar ama gerçekte Şam halifeleri kadar dünyevi hırsla sahiptiler. Görünürde dindar olan halîfelerin en iyi yaptığı şey, dünya adına otorite kurabilmeleri oldu. Özellikle bayramlarda merasimlerde halîfeye Rasulullah'ın ridasını giydirmeleri ile bunu başardılar.¹⁰¹⁶

¹⁰¹¹ Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti*, 81.

¹⁰¹² Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, 116-117.

¹⁰¹³ Salih, Subhi, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, trc. İbrahim Sarımsı, 204-205; Hitti, *History of the Arabs*, 289.

¹⁰¹⁴ Hitti, *History of the Arabs*, 289.

¹⁰¹⁵ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, 112.

¹⁰¹⁶ Sâlih, *Nüzûmu'l-İslâmiyye*, 218.

Yukarıda bahsi geçen bütün bu söylemler, iddialar, eleştiriler bize fazla mübalağalı gelmektedir. Zira İslâm, Araplara has bir din değildir. İslâm, Arabistan'da doğmuş ancak bütün dünyayı kapsayacak ve bütün milletlere hitap edebilecek evrensel bir dindir. Arap yarımadası diğer hükümdarlar, milletler ve yönetimlerin yanında elbette daha ilkel bir yapıdaydı. Kabileciliğin olduğu belli bir yönetim anlayışı ve hükümetin bulunmadığı devletleşme adına malumata sahip olunmayan bir yerdi. Mekke, Medine, Taif, Yemen kısaca Arap yarımadasında yer alan bütün şehirlerde durum aynıydı. Medine'de Evs ve Hazrec sürekli çekişme halindeydi üstelik bu rekabeti şehirde yaşayan yahudiler de kendi lehlerine çok iyi kullanıyordu. Kabilelerin tek bir kimsenin liderliği altında biraraya gelmeleri o zamanın toplumu için neredeyse imkansızdı nitekim biz bunu Benî Sakîfe'de toplanan sahabenin tavrından da anlamaktayız. Çünkü İslâm'la üstü örtüldü diye düşünülen kabilecilik anlayışı bir anda yeniden ortaya çıkmıştı.

Abbâsîler savaş ve idarede bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiği Fârisî devlet adamlarının devlet karşısında bir tehdit olarak görmeye başladıkları an, bu kimseleri ortadan kaldırmakta tereddüt etmemişlerdir. Hârun er-Reşîd zamanında Bermekîler'in sonunu getiren durum da bu ailenin gerek siyasî gerekse ekonomik alanda halîfe ile yarışır hale gelmeleri olmuştur. Aynı şekilde Me'mûn'u, bilhassa kardeşiyle yaşadığı hilâfet mücadelesinde artık Araplara güvenemeyip, Fârisîler'e yaklaştıran ya da tam tersi Mu'tasım zamanında onun Fârisîler'den uzaklaşıp alternatif bir güç olarak Türklere yaklaştıran da devletin siyasî birliğini korumaktı. Halîfelerin kendi iktidarı için kullandıkları bu gruplar basiretsiz ve tecrübesiz halîfeler zamanında kullanılan değil halîfeyi kullanan bir güç haline dönüşmüştür.

Bedevî yaşamına daha yakın Emevîler'de silah ve spor eğitimi daha önemliken Abbâsîler Kur'an, felsefe ve hukuk eğitimi üzerinde durdular. Emevî veliahtları için dinî eğitim olarak Kur'an okumayı bilmeleri yeterliyken Abbâsîler, Kur'an tilaveti dışında şer'î bilimlerde de yoğunlaşmalarına çaba gösterdiler.¹⁰¹⁷ Ümeyye oğulları, mevâlîyi tahkir edip, onlarla aynı yolda dahi yürümezken,¹⁰¹⁸ Abbâsîler mevâlîye devlet yönetiminde en üst düzey görevler verdiler.

¹⁰¹⁷ Clot, *Hârun Reşîd*, 30.

¹⁰¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Abdîrabbih, *İkdü'l Ferîd*, II, 326; Demircan, Adnan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, 86-88.

Emevîler’i yıkıma götüren, halîfelerin dinî hayattan uzaklaşmalarının¹⁰¹⁹ aksine Abbasî halîfeleri bilhassa ilk yüzyılda dini uygulama ve sembollere büyük önem verdiler. Hatta kutsal bir görevle hizmet ettiklerini iddia ettiler.¹⁰²⁰ Emevîler’in Ali evladına karşı zalimane tutumunun aksine, Abbâsîler, Ali evladının da desteğini alarak iktidara gelidiler. Nitekim Davud b. Ali hutbesinde: “... hilâfete çıkmalarının asıl nedeninin Ali evladına yapılan zalimane hareketleri ortadan kaldırmak ve Benî Ümeyye’nin gayri hukuki icraatlerini bertaraf etmek...” şeklinde açıklamıştır.¹⁰²¹

Emevîler zamanında veliahtların annesinin ümmü veled olmamasına dikkat edilirken Abbâsîler bu geleneği terk ettiler. Aynı şekilde Mervan b. Hakem’den itibaren halîfeler mevcut veliahtları azledip kendi oğullarını veliaht yapmaya çalıştılar.

Veliahtlık uygulamasında Abbâsîler’i Emevîler’den ayıran özellik, Abbâsîler’in birden fazla veliaht bırakmayı ve henüz bülüğa ermemiş kimseleri de veliahtlığa aday göstermeyi âdet haline getirmeleri olmuştur.¹⁰²² Emevîlerde olduğu gibi Abbâsîlerde de veliaht uygulamasında belirli bir kaide bulunmamaktadır. Halîfe kendisinden sonra oğlunu ya da kardeşini veliaht seçebiliyordu. Büyük oğlun halife olacağına dair de kesin bir kural yoktu.¹⁰²³

Her ne kadar Abbâsîler iktidara geldiklerinde kendilerinden beklenen adalet ve eşitlik ilkesini tam olarak tesis edemeseler de bu durum onları Emevîler ile aynı kefeye koymak anlamına gelmez. Çünkü Abbâsîler imtiyazlı sınıf ile mazlum tebaa arasındaki sınıfi ortadan kaldırmayı başarmıştır. İdare ile tebaa arasındaki münasebetleri tanzim eden şey ırk değil İslâm olmuştur.¹⁰²⁴

5.2. Abbasilerde Veliahtlık Uygulamasının Değerlendirilmesi

İlk dönem İslâm tarihine baktığımızda bilhassa Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra tam anlamıyla devlet mefhumu oluşmaya başlasa da bunun yanında bir takım idarî bozuklukların da ortaya çıktığını görmekteyiz. Emevîler’in başlatmış olduğu verâset usulü, İslam hukukuna uygun bir şekilde tekâmülünü sağlasaydı bu uygulama hem Emevîler, hem Abbâsîler hem de bu devletlerden sonra kurulan devletler için

¹⁰¹⁹ Kılıç, “Ebu Seleme el-Hallal”, *CÜİFD*, sy:3, s.509-510.

¹⁰²⁰ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 61.

¹⁰²¹ Mevdûdi, *Hilâfet ve Saltanat*, 262-263.

¹⁰²² Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 114.

¹⁰²³ El-Fıgyü, *Devletü’l Abbâsiyye*, 89

¹⁰²⁴ Ya’kubî, *Kitâbu’l Büldân*, 285.

İslâm idaresine has bir yönetim şekli olarak örnek teşkil edecekti; ancak her dönem ve toplumda görüldüğü gibi iktidara gelen kimse bunun nimetlerinden faydalandıktan sonra bu gücü kaybetmeyi göze alamamıştır.

Emevîler zamanında Abbâsîler'in önde gelenleri, daima Ali oğullarının iradelerini kırmaya, onların Benî Ümeyye'ye isyan etmelerine engel olmaya çalıştılar. En azından Allah için çıkarttıkları isyanda, amca çocuklarını desteklemekten kendilerini alıkoydular. Halbuki bu destek hem Ali evladını güçlendirecek hem de Hâşimî ailesi olarak bu aileyi aynı çatı altında güçlendirecekti. Buna rağmen Abbâsîler, Ali evladını bu çabalarında yalnız bıraktılar ve bunun sonucunda Ali oğullarından birçok kimse hayatını kaybetti. Buna ek olarak Abbâsîler hilâfete geldiklerinde amca çocuklarını halkın nazarında küçük düşürmeye çalışarak onların fikirlerinin bozukluğunu ispat etmeye çalıştılar.¹⁰²⁵ Ayrıca Abbâsîler zamanında Emevîler de olduğu gibi iktidar ailesi politika anlayışlarına muhalif beyanatta buldukları için Hicaz halkının Hz. Peygamber ve Râşid Halîfeler zamanındaki itibarını hiçe sayarak onları zayıf düşürmek istediler. Bu durum Hz. Peygamber'in torunu olması açısından toplum nazarında önem arzeden Ali evladına olan desteğin sürekli dinamik tutulmasına ve aktif bir muhalefet grubunun mevcudiyetine sebep oldu.

Emevî politikasından farklı olarak Mevâlî'nin güç ve desteğini avcunun içinde tutan Abbâsîler, karşılıklı çıkara dayalı bu birlikteliği çok iyi tesis ettiler ancak onlara verilen bu imtiyazlar da zamanla halîfenin güçsüz olmasıyla orantılı olarak bu grubun güçlenmesine ve devletin sonunu getirmede önemli bir unsur olmasına sebebiyet verdi. Filibeli Ahmet Hilmi; hiç durmadan Hâricî isyanları ve her tarafta muharebe ile meşgul olan Abbâsîler'in yüzyıllar boyunca ayakta kalmasını sağlayan şeyin Mevâlî'nin varlığı olduğunu iddia eder.¹⁰²⁶

Abbâsîler'in yukarıda da ifade edildiği gibi birçok icraati halkın öfkesine sebep olmuş, isyanları tetikleme de önemli gerekçeler olmuştur. Beytü'l-Mâl'in sorumsuzca boşaltılması, Ali evladına ve âlimlere uygulanan zulüm ve işkence, dini

¹⁰²⁵ Ahmed Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd Devle*, 46.

¹⁰²⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, 341.

vecibelerin yerine getirilmesinde gösterilen gevşeklik, aşırıya giden mevali politikası vs... Biz Abbâsîler'e dair yazılan kaynaklara baktığımızda Abbâsîler'in Emevîler'den devraldığı ve ziyadesiyle geliştirerek ve sınırlarını açarak uyguladıkları veliahtlık uygulamasına dair halkın bir itirazıyla karşılaşmadık. Öyleki Abbâsîler döneminde yaşamış ve Hanbelî mezhebinde bir otorite olan Ebû Ya'la (v.458/1066)¹⁰²⁷ gerek Abbâsî iktidarından çekindiği için, gerek o dönemde baskın olan Şîî mezheplerin siyasî faaliyetlerini bertaraf etmek için sünnî halîfenin iktidarını meşrulaştırmak adına bu uygulamanın câizliğine dair görüş beyan etmiştir. Zira aksi bir beyan, o dönemde ehl-i sünneti temsil eden Abbâsî Devleti'ni muhalif grup ve mezheplere karşı zayıf düşürebilirdi.¹⁰²⁸

Âlimlerin altını çizerek üzerinde durdukları husus Abbâsîler'in zorba ve baskıcı politikaları olmuştur. Her ne kadar Muâviye bu sistemi tesis etmeye çalışırken birtakım güçlüklerle karşılaşsa da birkaç kişinin muhalefeti hariç, bu uygulamayı başlatma da ona engel olan bir durum karşısına çıkmamıştır. Emevîler zamanında birden fazla veya icraate dökmeyi başaramasalar da çocuk veliahta biat etme girişiminin var olduğunu görmekteyiz. Bu girişim ve fiiliyatlar bizzat Abbâsîler zamanında da olmuştur hatta Abbâsîler bu uygulamada daha da esnek ve keyfi davranmışlardır.

Abbâsîler'in davet aşamasına baktığımızda da söylemlerinin arasında İslâm'a aykırı olan verâset usulünü ortadan kaldıracaklarına dair her hangi bir cümlenin sarf edilmediğini de görmekteyiz. Öyleki bunu düşünmek bir kenara dursun, davet aşamasında bile imamlar bir sonraki imama görevi vasiyet etmişlerdir. Dâî, nakîb ya da taraftarlara aranızdan bir aday seçin, o kimseyi başa geçirin sözü gündeme gelmemiştir. Biz bütün bunlardan toplumun bu uygulamayı benimseyip, kabullendiğini çıkartmaktayız. Çünkü Abbâsîler'in Emevîler'den sonra yaptığı gibi Abbâsîler'i yıkıp yerine geçmeyi başaran grup ya da aile de bu yönetim şeklini aynen tatbik edip verâset usulünü devam ettirecekti. Zaten kaynaklara baktığımızda da bu uygulamaya olan eleştiri ve itirazları delilleriyle birlikte ortaya koyanların, muâsır

¹⁰²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kallek, Cengiz, "Ebû Ya'la el-Ferrâ", *DİA*, X, s.254-255, 254.

¹⁰²⁸ Geçit, Mehmet Salih, "İslâm Düşünce Tarihinde Yönetimi Meşrulaştırma Çabalarına Örnek Olarak el-Ferrâ'nın Ahkâmı'ssultâniyye Modeli", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl:17, sy. 56, Yaz 2013, s.55-68, 63.

tarihçiler olduğunu görmekteyiz. Kabul etmek gerekirse bütün bu tenkitlere rağmen Abbâsî devletini bunca sene ayakta tutan, sembolik dahi olsa halîfeleri de hilâfet makamında oturmasına devam ettiren unsur, veliahtlık uygulamasının tatbiki ve hilâfet adı altında toplumlari etnik kökene bakmaksızın aynı çatı altında toplamayı başaran dinin gücü olmuştur.



SONUÇ

Tarih boyunca bir çok yönetim şekilleri olmuştur. Her devlet kurulduğu yerin coğrafi koşulları, halkın yapısı, yönetime gelen kişinin iradesi gibi nedenlerle kendine uygun bir sistemi seçmiştir. Günümüzde en fazla uygulanan yönetim şekli Cumhuriyet olurken; teokrasi, diktatörlük ya da tek partili sistem çok az ülkede varlığını devam ettirmektedir. Bu devletler ise genelde daha izole yönetilen ve geri kalmış ülkeler olarak değerlendirilmektedir.

İslâm'dan önce Arap yarımadasında pek çok devlet kurulmuş olsa da bu devletler Arap yarımadasının tamamına hükmedememiş, daha küçük coğrafyalarda varlığını devam ettirmişlerdi. Siyasî birliğin sağlanamamasında Araplar arasında yaygın olan kabilecilik anlayışı, Bizans ve Sasânî devletlerinin baskısı, kabileler arasında süregelen kan davaları ve rekabet ile bir çok dinin aynı bölgede var olması gibi etkenler yer almaktaydı. Zira bu hususlar Arapların tek bir yönetim etrafında toplanmalarına ciddî mânâda engel olmaktaydı. İslâm dininin zuhûr ettiği Mekke'de de durum farklı değildi. Aynı şehirde yaşayan kimseler dahi aralarında büyük bir rekabet içerisindediydi. İslâm'ın gelmesiyle birlikte Hz. Peygamber insanları kabilecilikten men etmeye çalışsa da yüzyıllardır bu bölgede hâkim olan anlayışı değiştirmek kolay olmayacaktı.

Hz. Peygamber'in rehberliğinde hareket eden Hulefâ-i Râşidîn, bilhassa da ilk iki halife bu çizgiden asla ayrılmadı. Hz. Osman'ın akrabalarını göreve getirmesi, Hz. Ali'nin siyasî karışıklıkların olduğu bir dönemde hilâfete gelmesi ve İslâm'dan öncesine dayanan Emevî-Haşimî mücadelesinin yeniden patlak vermesi gibi sebeplerden dolayı Müslümanlar firkalara ayrılmaya başladı. Emevî ailesinin hilâfete gelmesi de İslâm toplumundaki bölünmelere engel olamadı. Bunu tespit eden Muâviye, İslâm toplumunu yeni bir ihtilaf ve iç savaştan korumak için kendisinden sonra bir veliaht seçmeyi uygun gördü.

Muâviye'den sonra göreve gelen halifelerin veliaht seçerken bu kimselerin hilâfete ehil olup olmadıklarını göz önünde bulundurmamaları, tamamen nesebini düşünerek iktidarı kaybetmek istememeleri, iş başına gelen halifelerin de bu ağır mes'ûliyeti idrak edememeleri, devlet içinde muhalif bir grubun hatta grupların sürekli

tetikte olmalarına sebep oldu. Yönetim tecrübesi olmayan, devlet işlerine gereken ilgiyi göstermeyen, kendilerini sefahata kaptıran beceriksiz halîfelerin devlette sebep olduğu tahribatı, liyakat sahibi halîfeler tamir etmeye çalışsa da onları sürekli meşgul eden isyanlar bunu tam anlamıyla başarmalarına engel oldu ve bütün bunlar Emevî devletinin yıkılışını hızlandıran unsurlar oldu.

Emevî yönetiminden memnun olmayan en güçlü ve dinamik grup hiç şüphesiz Ali evladı oldu. Onların sadece Hz. Peygamber'in soyundan geliyor olmaları bile Müslümanlar'ı kendilerine çekmekte yeterli oluyordu. Ali evladının hezimetle sonuçlanan çok sayıdaki isyanlarının neticesinde yeni bir muhalif grup daha ortaya çıktı ki bunlar, yine Hz. Peygamber'in ailesinden olan Abbas oğullarıydı. Toplum nazarında en az Ali evladı kadar saygınlığı ve itibarı olan bu aile, amcaoğullarının başına gelenlerden hareketle daha temkinli ve daha sessiz hareket ettiler ve onların organizeli ve gizli yürüttükleri bu faaliyet onları iktidara getiren en önemli faktör oldu.

Emevîler de olduğu gibi Abbâsîler'i de en fazla meşgul eden husus veliahtlık uygulaması oldu. Bu fikir her ne kadar başlangıçta olası ihtilaflara engel olmak için benimsense de zamanla en büyük ihtilafların sebebi haline geldi. Bunun nedeni, bu uygulamanın İslâm kâidelerine aykırı bir seyir almasıydı. Halîfeler, veliahtları belirlerken halkın maslahatını değil, aksine kendi çıkarlarını düşündüler ve böylece İslâmî çizgiden saptılar. Başa getirilen vasıfsız, beceriksiz ve devlet işleriyle iştigal etmemiş halîfeler, halkın her dâim tepkisine sebep oldu. Bu kimseler devleti kendi mülkleri gibi görerek keyfî uygulamalarda bulundular. Ehlü'l-hal ve'l-akd denilen seçmenler heyetinin fonksiyonu tamamen işlevsiz hale getirildi. Halîfeler, birden fazla ve hatta henüz rüşdünü tamamlamamış çocukları dahi veliaht seçmekten çekinmediler.

Biz çalışmamızı daha kapsamlı incelemek adına, zamanı bir asır ile sınırlandırdık. Ancak Abbâsî halîfelerinin tamamının hilâfetten önceki hayatlarını tahlil etmek ve veliahtlık uygulamasının ilk yüzyıldan sonra nasıl bir boyut alarak işlev gördüğünü incelemek de araştırmaya değer bir konu olacaktır. Zira zaman, şartlar ve şahıslar değiştikçe bu uygulamada da bir takım değişiklikler olmuş ve devletin gücü zayıflayarak emîru'l-ümerâlık ortaya çıkmıştır. Bu durum da zamanla devletin bölünmesine zamanla da yıkılmasına sebep olmuştur.

Herhangi bir kurala bağlanmadan keyfi yürütülen veliahtlık uygulaması Müslümanların yararına değil aksine zararına bir durum olmaya başladı ancak yine de hiç bir halife geri adım atmak istemedi. Emevîler ve Abbâsîler döneminde yaşamış âlimlerin bu uygulamaya dâir kanaat bildirmemeleri, uygulamanın sınırlarının belirlenmemesi ve cılız itirazlar hâriç, uygulamanın tatbikine yönelik tenkitlerin oluşmaması halîfelerin keyiflerine göre davranmalarına sebep olmuştur.

Bütün bu olayları tahlil eden muâsır tarihçiler veliahtlık uygulamasının mahiyetinin ne olduğu, nasıl sıhhatli olabileceği, İslâmî açıdan nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunu irdelemeye başlamışlar ve en doğru kanaate varmak için de delillerle bunu izah etmeye çalışmışlardır. Devletlerin kurulmaya başladığı tarihten itibaren insanların fitratlarında yer alan iktidar hırsından dolayı, güçlü aileler, devletleri kendi bünyeleri içerisinde yönetmiş ve halkın bu bağlamda itaatini sağlamayı da başarmışlardır.

Her ne kadar bazı devletleri uzun süre ayakta tutan unsurun veliahtlık uygulaması olduğu gerçeği ortada olsa da ve bu uygulama sonucu bilhassa aile içinde çıkan iktidar mücadelesi bir şekilde çözüme ulaşsa da, bütün bunlar veliahtlığın yani devlet yönetiminin babadan oğula tevârüsünün doğru bir uygulama olduğunu ortaya koymaz. Devlet yönetimi bir ailenin eline verilemeyecek kadar önemli bir husustur. Şayet bu uygulama halîfelerin ölmeden önce devleti yönetmeye muktedir en doğru kişilerden seçtiği isimleri ehlü'l-hal ve'l-akdin kararına bırakmasıyla devam etseydi ve bu heyet istişareler ve kamuoyu yoklaması sonucu halîfeyi belirleseydi; hiç şüphesiz bu uygulama İslâmî nizamda tekâmülünü sağlayan iyi bir uygulama olarak devam edecekti.

Hulefâ-i Râşidînin tatbik ettiği şûra prensibi Emevîler'le birlikte terkedilerek, yerini babadan oğula geçen mülk sistemi modeline bırakmıştır. Sonuç itibariyle idarecilerini ve halkını müslümanların oluşturduğu devletlerin çoğuna empoze edilen bu sistem günümüz ülkelerinde dahi varlığını devam ettirmektedir. Hatta bazı toplumlarda idareci sınıf sadece halka tahakküm etmekle kalmayarak, devletin malını da kendi tasarruflarında kullanmaktadırlar. Verâset usûlüyle devlet, ailenin kendi mülkü gibi görüldüğünden bunun önüne geçmek imkansız bir hal almaktadır. Devletin

her türlü imkanını kullanan bu sınıf zaman ve şartlar değişse de bundan kolay kolay vazgeçmeyecektir. Her ne kadar hukukçular bu konunun mahiyetine açıklık getirseler de sistemi değiştirmek ya da İslâm hukukuna riayet etmek, iktidarı ellerinde tutan ailenin işine gelmeyeceğinden daha uzun bir süre uygulanmaya devam edecektir.



KAYNAKÇA

- el-Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Târihu'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, tsz.
- _____, *Fi't Târihi'l Abbâsî ve'l Fâtimî*, İskenderiye, 1985.
- Abbott, Nabia, *Hayzuran ile Zübeyde, Bağdat'ın İki Kraliçesi*, çev. Suat Kaya, Ankara, 2000.
- Abdullatîf, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî (41-132/661-750)*, Mısır, 1984.
- Abdurrahman, Ahmed Sıddîk, *el-Bey'atü fi Nizâmi's-Siyâsi'l-İslâmî ve Tatbîkâtihâ fi'- Hayâti's-Siyâsiyyeti'l-Muâsıra*, Kahire, 1988.
- Abdurrazık, Ali, *İslâm'da İktidarın Temelleri -Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi-*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1995.
- Ağırakça, Ahmed, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul, 1992.
- *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye fihî Ahbâru'l-Abbâs ve Veledihi*, (H. III. Yüzyılda yaşamış, Müellifi meçhuldür. Dûrî tarafından neşredilmiştir) Beyrut, 1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (v.241/855), *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Âdil Mürşid, byy, 2001.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ veTevârih-I Hulefâ I-II*, İstanbul, 1980,
- Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul, 1998.
- Ahmed, Muhammed Hilmi Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd-Devle fi Asri'l-Abbâsî*, Kahire, 1959.
- Ahsan, Muhammed Manazir, “Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat (Ev İçinde ve Açık Havada Oynanan Oyunlar)”, çev. Mehmet Emin Şen, *Tarih Okulu*, sy. XII, Ocak-Nisan 2012 s. 235-260.
- Akkuş, Murat, “Abbâsî Halîfelerinin Ölüm Sebepleri”, *İSTEM*, yıl:11, sy:21, Konya 2013, s.195-222.
- Aksu, Ali, *Mervan b. Hakem ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul, 2007.
- Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991.
- _____, *Dört Mezhep İmamı*, İstanbul, 1999.
- Altınay, Ramazan, *İlk Dönem Abbasî Halîfeleri ve Âlim ve Muhaddislerle Münasebetleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı, Danışman: Fatih Kesler, (Basılmamış Yüksek

Lisans Tezi)

- el-Amasî, Abdüsselâm, *Tuhfetü'l-Umerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ (Siyaset Ahlâkı)*, çev. A. Mevhibe Coşar, Trabzon, 2011.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 –Abbâsîler Dönemi-*, İstanbul, 2011.
- _____, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 3 -Emevîler Dönemi-*, İstanbul, 2008.
- _____, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004.
- _____, “Kerbela Hadisesi'nin Siyasî Sebebi Yezid b. Muâviye'nin Veliht Tayin Edilmesi Meselesi Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, c.I, Ed. Alim Yıldız, Sivas, 2010.
- _____, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2016.
- el-Arabî, Abdullah, *İslâm'da Yönetim Sistemi*, çev. Süleyman Güzel, İstanbul, 1991.
- Arnold, Thomas Walker, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım, Canker İlhan Polat, İstanbul, 2016.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi”, *SÜİFD*, sy.17, Konya, s.21-37
- _____, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001
- _____, “Muâviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma”, *SÜİFD*, sy.7, Konya, 1998, s. 411-430.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, XXVII, İstanbul 1998, s.539-546.
- _____, “Mu'tasım Billah”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s.380-382.
- Ayalon, A, “Wali al-ahd”, *The Encyclopedia of Islam*, XI, Leiden, 2001, s.125-126.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, 79-82.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001.
- _____, “Muğîre b. Şu'be”, *DİA*, XXX, İstanbul, 2006. s.377.
- _____, Mahfuz söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 2006.
- Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul, 1991.
- Azimli, Mehmet, *Halîfelik Tarihine Giriş Başlangıcından IX. Asra Kadar*, İstanbul, 2011.

- _____, *Babek İsyani*, Ankara, 2008
- el-Bağdâdî, Ebî Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb (473/1071), *Tarihü Bağdâd*, Beyrut, 1985.
- Baktır, Mehmet, “Câhız’a Göre Hilâfet”, *CÜİFD*, c.XVI, sy. 2, Sivas, 2002, s. 89-105.
- Başoğlu, Tuncay, “Hilâfetin Sübut Şartı Olarak Bey' at”, *İLAM Araştırma Dergisi* c. I, sy. 2, Temmuz-Aralık 1996, s.81-111.
- el-Bedevî, İsmail, *Velâyetü'l-Ahd (İstihlâf) fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Kâhire 1994.
- _____, *Tevliyetü Reîsü'd-Devleti fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve'n-Nüzumu's-Siyâsiyyeti'l-Muâsıra*, Kâhire 1994.
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (v. 279/892), *Fütûhu'l- Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002.
- _____, *Ensâbu'l Eşraf*, I-XIII, Beyrut, 1996.
- Bennison, K. Amira, *The Great Caliphs the Golden Age of the Abbasîd Empire*, London, 2009.
- el-Beyâtî, Münîr Hamîd, “*Nazariyyetü'l Niyâbeti Ahdü'l Ümme fi'ş Şerîati'l İslâmiyye*”, Mecelletü Külliyyeti'l Edeb el-İnsâniyyât ve'l Ulûmü'l İctimâiyyet, Bağdat, 1974.
- Birsin, Mehmet, *Mâverdi'nin Devlet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), TC Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri İslâm Hukuk Anabilim Dalı, Dnş. İbrahim Çalışkan, Ankara, 2004.
- Bozkurt, Nahide, “Mansûr”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 5-6.
- _____, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.258-261.
- _____, “Mehdî Billâh”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 377-379.
- _____, “Me'mûn”, *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.101-104.
- _____, *Mu'tezile'nin Altın Çağı, Me'mûn Dönemi*, Ankara, 2002.
- _____, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara, 2000.
- _____, “Abbâsîler'de İktidarın Meşruiyeti Üzerine Bir Analiz”, *İSLÂMİYÂT*, c.3, sy. 3, s. 147-158, Konya, Temmuz-Eylül 2000.
- _____; Abbâsiler, İslam Tarihi, edit. Eyüp Baş, İstanbul, 2017.
- Bozkurt, Nebi, “Nedim”, *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s.509-510.

- Brockelmann, Carl, “Târihu’l Edebi’l Arabî fî Asri’l Abbâsî”, *Mecelletü’l Ezher*, c.8, sy.2, Kahire, 1937, s.134-139,
- Burry, J. B., M. A., F. B. A., “Muslim Civilisation During The Abbasid Period”, *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge, 1923.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehli Beyt ve Ehli Devlet Mûsâ Kâzım İle Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbâsiler*, İstanbul, 2010.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2001.
- el-Câhız, Ebû Osman Amr. b. Bahr (v.255/868), *el-Beyân ve't-Tebyin*, Beyrut 1968.
- _____, *Kitâbu't-Tâc fî Ahlâki'l Mülûk, Saray Âdabı*, çev. Ali Benli, İstanbul, 2015.
- Can, Mesut, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri Merv*, Konya 2017.
- _____, “Me’mûn Dönemi Siyasette Fazl b. Sehl’in Rolü”, *İSTEM*, s.28, Konya, 2016, sy.331-348.
- Can, Ramazan, *Hz. Peygamber Sonrası Yönetimde Meşruiyet Tartışmaları ve Saltanata Karşı Duranlar*, Konya, 2007.
- Canan, Mehmet Zeki, *İslâm Tarihi 1 (Câhiliyye Devri, Siyer-i Nebî, Halifeler Devri)*, İstanbul 1977.
- el-Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (v.331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhâfız Şelebî, Kahire, 1980.
- Cemaleddin, Seyyid Abdullah, *İslâm'da İdarî Siyaset*, Hız. A. Kadir Kabakçı, Erol Bayraktar, yy. tsz.
- Chejne, Anwar G., *Succession To The Rule In Islam: With Special Reference To The Early Abbasid Period*, thk. Muhammed Ashraf, Pakistan tsz.
- Clot, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, İstanbul 2007.
- Cübûrî, Yahya Vehib, *Mecâlisü'l Ulemâi ve'l Üdebâi ve'l Hulefâi Mir'atü li'l Hadarâti'l Arabiyyeti'l İslâmiyye*, Beyrut, 2006.

- el-Cümeylî, Reşîd Abdullah, *Dirâsetü fî Târihi 'l-Hilâfeti 'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1984.
- Çağatay, Neşet, *İslâm 'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1963.
- Dağ, Mehmet, Hıfzırrahman R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi (H. I-VI/M.VII-XIII. Yüzyıllarda)*, Ankara, 1974.
- Danışman, M. Ali, *İslâm Hukukunda Kadının Erkekten Farklı Değerlendirildiği Hükümler* (Basılmamış doktora tezi) Dnş. Saffet Köse, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri AnaBilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Konya, 2005.
- Daniel, Elton L., “Abbasîd Revolution”, *The Encyclopedia of Islam Three*, I, Leiden, 2007, s. 2-7.
- _____, *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule (747-820)*, Chicago, 1979.
- Delice, Ali, “Abbasî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, c.1, sy. 4, Mayıs 1999, s.37-43.
- ed-Demîci, Süleyman, *el-İmâmetü 'l Uzmâ*, “İslâm 'da Devlet Başkanlığı, hilâfet-bey'at-şûra”, çev. İbrahim Cücük, İstanbul, 1996.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, İstanbul, 1996.
- _____, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Ankara, 2014
- Demirci, Mustafa, *Beytü 'l Hikme*, İstanbul, 1996.
- Devâlibî, Mâruf, *İslâm 'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, İstanbul 1985.
- ed-Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (v. 282/895), *el-Ahbâru 't-Tivâl*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ, Beyrut, 1995.
- Doğan, İsa, “Hicri I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbasî Hareketi”, *19MÜİFD*, sy. 8, Samsun, 1996, s. 29-44.
- *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne, *İslâm Tarihi*, çev. Vedat Atila, İstanbul, 2006.
- Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul 2004.

- Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991.
- _____, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l- Evvel (Dirâset fi't-târihiyyi es-Siyasîyyi ve'l-İdâriyyi ve'l Mâliyyi*, Beyrut, 1997.
- Durmuş, İsmail, “İbnü'l Mukaffâ”, *DİA*, XXI, İstanbul, 2000; 130-134.
- Ebu'l Fida, İsmâil b. Ali (v.732/1331), *Târîhu Ebi'l-Fida el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-III, Beyrut, 1997.
- Ebû Halîl, Şevkî, *Hârûn er-Reşîd Emîru'l Hulefâ ve Eceli Mülûki'd Dünyâ*, Dimeşk, 1977.
- Ebu Ubeyd, *Kitâbu'l Emvâl*, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul, 1981.
- Ebu Yusuf, *Kitâbu'l Harac*, çev. Ali Özek, İstanbul, 1973.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2016.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimler Sözlüğü*, İstanbul 2010.
- el-Etlidî, Muhammed B. Diyab, *Abbasî Geceleri*, çev. Erkan Avşar, İstanbul, 2006.
- Eyyûb, İbrahim, *Târîhu'l Abbâsî es-Siyâsî ve'l Hadârî*, Beyrut, 1989.
- el-Ferrâ, Ebu Ya'la Muhammed b. Huseyn (v.458/1066), *Ahkâmu's-Sultâniyye*, Beyrut 2000.
- Ferruh, Ömer, *Târîhu Sadri'l İslâmî ve'd Devleti'l Ümeviyye*, Beyrut, 1986
- el-Fıgyü, Üsâmeddîn Abdurraûf, *ed-Devletü'l Abbâsiyye*, Kahire, 1987.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Abdullah b. Ali b. Abdullah”, *DİA*, I, İstanbul, 1988, s.82-83.
- Geçit, Mehmet Salih, “İslâm Düşünce Tarihinde Yönetimi Meşrulaştırma Çabalarına Örnek Olarak el-Ferrâ'nın Ahkâmu's-Sultâniyye Modeli”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl:17, sy. 56, Yaz 2013, s.55-68.
- Gordon, Mathew, “*Abbasîd*”, *Encyclopedia of Islam and the Muslim*, I, Newyork, 2004, s.207-210.
- Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin, “İslâm Kamu Hukuku ve Siyasî Düşüncesinde Veliâhd Tayini ve İstihlaf (Kaynak ve Tarihi Süreç Eleştirisi)”, *SÜİFD*, sy.7, Konya 1997, s.231-266.
- Gözütok, Şakir, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, Konya, 2012.

- Gutas, Dimitri, *Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul, 2011.
- Guzman, Roberto Merin, “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbasî İhtilali”, çev. Ali Aksu, Sena Kaplan, *CÜİFD*, c. XVIII, sy. 1, Sivas, 2014, s. 257-298.
- Gümüšoğlu, Hasan, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, İstanbul, 1999.
- Güneş, Hasan Hüseyin, *Veliahtlık Meselesi ve İmam-Halîfe Mücadelesi*, İstanbul, 2015.
- Güneş, Hüseyin, “Kutsal Değerlerin Siyasete Alet Edilmesi Bağlamında Abdullah b. Ali İsyanı”, *HÜİFD*, c.XI, sy.22, Çorum, 2012.
- Güzel, Ahmed, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, Konya, 2012.
- Halîfe b. Hayyât (v.240/854), *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Mustafa Necib Fevvaz, Beyrut, 1995.
- Halil, İmâdüddin, *İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması*, çev. Ubeydullah Dalar, İstanbul, 1985.
- Hamîdullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdâresi*, İstanbul, 2012, 69.
- Han, Kadir, *Abbâsî Halîfesi Vâsık Dönemi (227-232/842-847)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Dnş.: Hüseyin Algül, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2003.
- Harrâni, Ahmed b. A., *İslâm'da İdâre Edenler ve Edilenler*, İstanbul, 1974.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi I-II*, çev. Komisyon. İstanbul, 1985.
- _____, *en-Nüzûmu'l-İslâmiyye*, Kahire, 1970.
- Hâşimî, Abdül Mün'im, *el-Hilâfetü'l Abbâsiyye*, Beyrut, 2003.
- Havyar, Mustafa, *Abbâsîler'de Veliahtlık*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Dnş. Ali Aksu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2012.
- Hilli, Allame (648-736), *İmamet (Nehcü'l Hak ve Keşfü's Sıdk'tan Seçmeler)*, çev. Komisyon, İstanbul, 2008.
- Hilmi, Filibeli Ahmed, *İslâm Tarihi, Hz. Peygamber'den Zamanımıza Kadar*,

İstanbul 1982.

- Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi I-IV*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1988.
- _____, *History of the Arabs -from the earlist times to the present-*, London, 1968.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2016.
- Hudarî Bek, Muhammed, *Muhâdarâtü Târihi'l- Ümemi'l- İslâmiyye: ed- Devletü'l-Abbâsiyye*, Mısır, 1970.
- _____; *ed-Devletü'l Ümeviyye, I-II*, Mısır, 1969.
- Işıltan, Fikret, ‘‘Me’mûn’’, *İA*, VII, byy. tsz., s. 693-700.
- el-Işş, Yusuf, *Târîhu Asril-Hilâfetil-Abbasîyye*, Beyrut, 1992.
- İbn Abdірabbih, Ebû Ömer Şihabüddin (v. 327/939), *el-Ikdü'l-Ferîd, I-VIII*, Mısır, 1962.
- _____, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, çev. Erkan Avşar, İstanbul 2012.
- İbn’ül-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Mahmud Mustafa, Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebil-Hasen Ali b. Muhammed (v.630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih (V-VI-VII)*, Beyrut, 1965.
- İbn Hacer, Muhammed b. Habîb el-Hâşimî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe I-IV*, Beyrut, 1328.
- İbni Haldun, *Mukaddime I-II*, çev. Turan Dursun, İstanbul, 2013.
- el-Hamevî, İmam Şehabeddîn Ebî Abdullah Yakut b. Abdullah, *Mu'cemu'l Büldân, I-V*, Beyrut 1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî es-Sicistânî el-Adnânî (v.354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, Hz. Peygamber ve Halifeler*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara 2007
- İbn Hişâm, Muahammed Abdümelik b. Hişâm el-Himyerî, *es-Sîretü'n Nebeviyye*, Şam, 2005.
- İbn Kesîr, Ebulfida İsmail b. Ömer (v.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXIV*, thk. F. Seyyid, A. Abdüsettâr, A. N. Ustuvî, M. Nasruddîn, Beyrut 1985.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Müslim ed-Dineverî (v.276/889), *el-Maârif*,

Beyrut, 1987.

- _____, *Uyûnu'l Ahbâr*, I-IV, Mısır 1952.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' el-Bağdâdî (v.230/845), *et-Tabakâtü'l Kübrâ, I-VIII*, Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut ,1990
- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali et-Tabataba (v.709/1310), *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halîfeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2016.
- *el-İmâmeve's-Siyâse*, (İbn Kuteybe'ye nispet edilmektedir), thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, byy. tsz.
- İbnü'l Cevzi, *Sıfatü's Safve Rasulullah (sav)'ın Ashâbının Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul, 2006.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (v.682/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi'z-Zamân I-VI*, Kahire 1948.
- İbnü'l Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2016.
- İlgün, Kasım, *Halîfe Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, dnş. Mustafa Fayda, İstanbul, 1994.
- İmam Gazali, *Devlet Başkanlarına Nasihat (Nasîhatü'l Mülûk)*, çev. Osman Şekerci, İstanbul, 1969.
- İmam Gazzâlî, Ali b. Muahmmmed, *İslâm Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi, Tahrîrû' Sülûk fî Tedbîri'l Mülûk*, çev. Özgür Kavak, İstanbul, 2016.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l A'sâ ve Sinâati'l İnşâ, I-XV*, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut, 1987.
- Kallek, Cengiz, “Ebû Ya'la el-Ferrâ”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s.254-255.
- _____, “Biat”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s.120-124.
- Kan, Kadir, “Abbasî Sarayında Hayırsever ve Entellektüel Bir Hanımefendi: Zübeyde bint Ca'fer”, *İSTEM*, yıl:12, sy. 23, Konya 2004, s.143-194
- Kapar, Mehmet Ali, *İslâm'ın İlk Dönemi'nde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998.
- _____, *Halîfeliğin Emevîler'e Geçişi ve Verâsete Dönüşmesi*, İstanbul, 1998

- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003.
- _____, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1995.
- Kemal, Namık, *Büyük İslâm Tarihi*, Dilimize uyarlayan: İhsan İlger, İstanbul 1975.
- Kennedy, Hugh, *The Prophet And The Age Of The Caliphates –The Islamic Near East From The Sixth To The Eleventh Century-*, London 1986.
- _____, *The Early Abbasîd Caliphate*, London tsz.
- Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halîfe Yezîd*, İstanbul, 2011.
- _____, “Ebu Seleme el-Hallal ve Abbasî Devleti’nin Kuruluşundaki Rolü”, *CÜİFD*, sy.3, Sivas, 1999, s.509-534.
- Koçak, A. Yaşar, “Şair Cariyeler”, *Şarkiyat Mecmuası*, 2011, s.35-44.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 49-52, İstanbul, 2002, s.49-52.
- _____, *Abbâsîler’den Osmanlılar’a Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul, 2007.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İstanbul 2002.
- Lewis, Bernand, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009.
- Mâcid, Abdülmün’im, “İsâ b. Mûsâ”, *DİA*, XXII, 482.
- el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/965), *Kitâbu’l Bed’ ve’t-Târih*, Paris, 1916.
- Makdisi, George, “İslâm Toplumunda Otorite”, çev. İsmet Kayaoğlu, *SÜİFD*, sy.7, Konya, 1997, s.109-121.
- Mantran, Robert, *İslâm’ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- Mâverdî, Ebu’l-Hasan Habib (v. 450/1058), *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul, 1976.
- Mes’ûdî, Ebu’l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956) *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, Beyrut, 1959.
- _____, *Murûcu’z Zeheb ve Meâdini’l Cevher I-IV*, III, Beyrut, 1987.
- Mevdûdî, Ebu’l A’la, *İslâm Medeniyeti Tarihi (esas ve menşei)*, çev. Mehmet Aydın, Ankara, 1968.
- _____, *İslâm’da Hükümet*, çev. Ali Genceli, Ankara, tsz.
- _____, *Hilâfet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli, İstanbul, tsz.
- Misbah, Muhammed Taki, *İslâm Siyaset Düşüncesi, I-II*, çev. Mustafa Yalçın,

İstanbul, 2011.

- el-Muhâcir, Ebu Mûsâb, *Bütün Yönleriyle Hilâfet ve Halîfelik*, Konya, 2015.
- Mustafa, Nevin Abdulhâlık, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet (Hz. Muhammed Devrinden Abbâsîlerin İkinci Yüzyılına Kadar [1-232/622-846])*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990.
- Nawas, John Abdallah, Al-Ma'mûn, *The Inquisition and the Quest for Caliphal Authority*, Atlanta, 2005.
- en-Nebhân, Muhammed Faruk, *Nizâmü'l Hukmü fi'l-İslâm*, Kuveyt, 1987.
- O'leary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara, 1971.
- Omar, Farouk, *The Abbasîd Caliphate (132-170/750-786)*, Baghdad, 1969.
- Oral, Osman, "Kalam Ekollerine Göre halîfe/devlet Başkanın'nın Görevleri ve Hakları", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl:19, sy. 62, Bahar 2015, s.379-402.
- Ömer, Faruk, "Abbâsîler'in İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbasî-Hüseyinî İlişkilerinin Bazı Yönleri", çev. Mehmed Ümit, *ÇÜİFD*, c.III, sy.5, 2004/1, s.163-172.
- Önkâl, Ahmet, "İslam Tarihinde Tarafsızlık Problemi", *MARİFE*, yıl. 5, sy. 1, Konya, Bahar 2005.
- Özaydın, Abdülkerim, "Fazl b. Rebî", *DİA*, XII, İstanbul, 1996, 274-275.
- Özkan, Mustafa, "Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklene Anlam ve Biatın Fonksiyonu", *HÜİFD*, 2008/1, c.VII, sy.13, S. 113-128.
- Özdemir, Mehmet Nadir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik, Abbâsîler'in İlk Yüzyılı*, İstanbul, 2006.
- Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul, 1998.
- Polat, Fethi Ahmet, "Seçkin Bir Soy İddiasının Kur'an Açısından Değeri", *SÜİFD*, sy.19, Konya, Bahar 2005, s.93-152.
- Rifâî, Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, Kâhire, 1968.
- es-Sâî, Ali b. Eneceb eş-Şehîr Bâbân, *Târihu'l Hulefâi'l Abbâsiyyîn*, Dîmeşk, 2011.
- Sabuncu, Ömer, *Mü'minlerin Annesi Hz. Hatice (r.anha)*, Şanlıurfa, 2013.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri İslâm Öncesinden Abbâsîler'e Kadar*,

Ankara, 1997.

- Schocht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş (An Introduction to Islamic Law)*, çev. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara, 1972.
- Shaban, M. A., *The Abbasid Revolution*, London, 1970.
- _____, *Islamic History, A New Interpretion (A.D.750-1055/A.H.132-448)*
- Sharon, Mosha, *Black Banners*, London, 1998.
- Saka, Şevki, “Alimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihatı”, *AÜİFD*, c.XXXVIII, Ankara, s. 249-268.
- Sa’lebî, Muhammed b. Hâris, *Taht Âdâbı*, çev. Muharrem Hilmi Özev, İstanbul, 2013.
- Sâlih, Subhi, *en-Nüzûmü’l-İslâmiyye -Neş’etühâ ve Tedavvuruhâ-*, Beyrut, 1965.
- Sâlihîyye, Muhammed İsa, “Müeddebi’l- Hulefâi fî Asri’l-Abbâsî el-Evvel”, c.2, *el-Mecelletü’l-Arabiyyeti li’l Ulûmi’l-İnsâniyyeti*, s. 43-96.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü’l-Ümevîyye*, Beyrut, 2005.
- Samadi, S. B., “Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat’ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler”, çev. Ahmet Turan Yüksel, *İSTEM*, yıl:6 sayı:12, Konya, 2008, s. 241-249.
- Sarıçam, İbrahim, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2007.
- Savaş, Rıza, *Raşid Halifeler Zamanında Kadın*, İstanbul 1996.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Abbâsîler Dönemi*, İstanbul, 2002.
- _____, *Emevîler Dönemi, Hilâfetten Saltanata*, İstanbul, 1990.
- Spitz, David, *Antidemokratik Düşünce Şekilleri*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul, 1969.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târihu’l Hulefâ*, Mısır, 1952.
- Şakir, Mahmut, *Halîfelik ve Emirlik*, İstanbul tsz.
- Şâmî, Ahmed, *ed-Devletü’l-İslâmiyye fî Asri’l-Abbâsiyyi’l-Evvel*, Suudi Arabistan, 1983.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2012.
- Şeyban, Lütfî, *İlk Dönem Abbâsîlerde Kadın (132-232/750-847)*, İstanbul, 2004.
- Şirvani, Harun Han, *İslâm’da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, çev. Kemal Kuşçu, Ankara, tsz.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr (v.310/922), *Tarihu'r-Rusûl vel-Mulûk I-XI*, VII-VIII, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1964.
- Taftazânî, Sâduddîn, *Şerhu'l Makâsıt I-III*, Ed. İbrahim Samseddin, İstanbul 1305.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1994.
- _____, *Târihu'l-Hulefâi'r-Râşidîn el-Fütûhâtü ve'l-İncâzâtü's-Siyâsiyye*, Beyrut 2011.
- _____, *Emevî Devleti Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel, İstanbul, 2016.
- Taneri, Aydın, "Hâcib", *DİA*, XIV, İstanbul, 1996, s. 508-511.
- Tanrıverdi, Eyyüp, "Abbâsîler'in Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi", *İSTEM*, Konya, 2008, s.105-126.
- et-Tûncî, Muhammed, *Mu'cemü A'lâmi'n Nisâ*, Beyrut, 2001.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, İstanbul, 1998.
- Ulyan, Abulfettah, *Kıyâmu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Mısır 2000.
- Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Miladî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1988.
- Uslu, Hüseyin, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1985.
- Uyar, Gülgün, "Zübeyde bint Ca'fer", *DİA*, XLIV, 517-519.
- Üçer, S. Sırrı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1969.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi, Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, 1968.
- Vagleri, Laura Veccia, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I-III*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul, 1988.
- Varol, M. Bahaüddin, *Hilâfet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, Konya, 2004.
- _____, *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt*, Konya 2004.
- Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şiâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara, 1986.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, İstanbul, 2001.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Ca'fer b. Vehb (v.292/905), *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdu'l-Emir Mühenna (I-II), Beyrut, 1993.

- _____; Kitâbü'l Büldân, Leiden 1967.
- Yaman, Ahmet, *Siyaset ve Fıkıh*, İstanbul, 2015.
- Yasin, Abdüsselam, *Hilâfet ve Saltanat*, çev. Muhammed Ateş, İstanbul, 2012.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekîler”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 517-520.
- _____, “Ebu'l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, İstanbul 1994, X, s.283-284.
- _____, “Abbâsîler’”, *DİA*, İstanbul 1992, I, s.31-48.
- _____, “Emîn’”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 112-114.
- _____, “Vâsık Bi'llah’”, *İA*, İstanbul 1986, XII, s. 217-219.
- _____, “Ebû Seleme el-Hallâl”, *DİA*, 1994, X, 228-229.
- _____, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, 275-276.
- Yılmaz, Hasan, *Abbasiler ve Abbâsî Halîfeleri*, Ankara 2017.
- Yılmaz, Saim, *Emevîler’de Veliahtlık*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Danışman: İsmail Yiğit, İstanbul, 1996.
- Yılmaz, Hüseyin, *İttihad-ı İslâm ve Hilâfet*, İstanbul, 1991.
- Yılmaz, Saim, “Veliahd’”, *DİA*, Ankara 2013, XLIII, s.28-30
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 87-104.
- Yücesoy, Hayreddin, *Ortaçağ İslâm’ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti (IX. Yüzyılın başlarında Abbâsî Hilâfeti)*, çev. Ahmet Demirhan, 2016.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (v.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ I-XXV*, nşr. Alî Ebû Zeyd, Şuayb el-Arnâvut, Beyrut, 1990.
- Zettersteen, K. V., “Emîn”, *İA*, IV, İstanbul 1964, s. 258-259.
- _____, “Hârûnürreşîd’”, *İA*, IV, İstanbul 1964, s. 304-305.
- _____, “Abbâsîler’”, *İA*, I, İstanbul 1950, S. 18-22.
- _____, “Mu'tasım’”, *İA*, VIII, İstanbul 1971, s.748-749.
- Zeydan, Corci, *HârûnürReşîd'in Kız Kardeşi el-Abbâse*, İstanbul, 2001.
- _____, *Hârûn Reşîd'in Oğulları Emin ile Me'mûn'*, çev. Selami Münir Yurdatap, byy 1942.
- _____, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök, İstanbul, 2004.
- _____, *İslâm Medeniyeti Tarihi, I-V*, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul, 1971.
- ez-Zernûci, İmam Burhaneddin, *Ta'limu'l Müteallim*, çev. Yunus Vehbi Yavuz,

- Zeydan, Abdülkerim, *İslâm'da Fert ve Devlet Münasebetleri*, İstanbul 1978.
- Zorlu, Cem, “Abbasî Devleti'ne Karşı İlk Silahlı Hareketler”, *Marife*, yıl:1, sy.1, Konya 2001, s.95-127.
- _____, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar: Ebû Ca'fer el-Mansûr*, Ankara, 2001.
- _____, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002.

